

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

137
(4/2011)

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЋУРЋЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др МИЛОШ МАРИАНОВИЋ
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

137
(4/2011)

НОВИ САД
2011

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ	ARTICLES AND TREATISES
Бранислав Пелевић Владимир Вучковић ГЛОБАЛНА ТРГОВИНСКА НЕРАВ- НОТЕЖА И ЕКОНОМСКА КРИЗА 443–454	Branislav Pelević Vladimir Vučković GLOBAL TRADE IMBALANCE AND ECONOMIC CRISIS 443–454
Владимир Яковлевич Захаров УПРАВЛЕНИЕ РЫНКАМИ В ТРАНСФОРМИРУЮЩЕЙСЯ ЭКОНОМИКЕ 455–464	Vladimir Yakovlevich Zakharov MANAGEMENT OF THE MARKETS IN THE TRANSFORMING ECONOMY 455–464
Селена Витезовић СТУДИЈЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ 465–480	Selena Vitezović STUDIES OF TECHNOLOGY IN PREHISTORIC ARCHAEOLOGY 465–480
Драган Новаковић ИСЛАМСКИ МИСТИЦИЗАМ – СУФИЗАМ 481–494	Dragan Novaković ISLAM MYSTICISM SUFISM 481–494
Желько Вучковић ПРОЛЕГОМЕНА ЗА КРИТИЧКУ ЕСТЕТИКУ МЕДИЈА 495–507	Željko Vučković PROLEGOMENA REGARDING CRITICAL MEDIA AESTHETICS 495–507
Слободан Бјелица ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ИДЕЈЕ О АУТОНОМИЈИ ВОЈВОДИНЕ 509–520	Slobodan Bjelica TRANSFORMATIONS OF THE “AUTONOMUS VOJVODINA” IDEA 509–520
Александар Чучковић МАГИЈСКИ КОРЕНИ ЕСТЕТСКОГ У УМЕТНОСТИ И ТЕХНИЦИ 521–532	Aleksandar Čučković MAGIC ROOTS OF THE AESTHETIC IN ART AND TECHNICITY 521–532

Драган Ћаловић Dragan Ćalović
ПОЛИТИЗАЦИЈА УМЕТНОСТИ У ART POLITICKING IN
ПОСЛЕРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ POSTWAR YUGOSLAVIA
533–546

Дубравка Валић Недељковић Dubravka Valić Nedeljković
ЉУДСКА ПРАВА У ДНЕВНИМ HUMAN RIGHTS IN DAILY
ЛИСТОВИМА У СРБИЈИ: NEWSPAPERS IN SERBIA:
АНАЛИЗА САДРЖАЈА A CONTENT ANALYSIS
547–558

ИМАГОЛОГИЈА / IMAGEOLOGY

Грегори Меклафлин
ИЗ ХЛАДНОГ РАТА У – ВРЕЛУ ТРАНЗИЦИЈУ
Слике источноевропских револуција у британским медијима
559–570

ГОДИШЊИЦЕ

Рајко Буквић
КОСТА ВАСИЉЕВИЋ – СТО ГОДИНА ОД РОЂЕЊА
ЗАБОРАВЉЕНОГ ВЕЛИКАНА
571–578

ОСВРТИ / BOOK REVIEWS

Божо Стојановић
ПРИЛОГ АНАТОМИЈИ САВРЕМЕНЕ КРИЗЕ
(*Светска финансијска криза – изазови и стипраије*,
редактор Оскар Ковач, Научно друштво Србије, Београд, 2011)
579–585

In memoriam

Рајко Буквић
ЛЕОНИД ИВАНОВИЧ АБАЛКИН „ОТАЦ”
ТРЖИШНЕ ПРИВРЕДЕ У РУСИЈИ
587–592

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
593

Уједињено за ауторе објављено је у ЗМСДН број 134.

Бранислав Пелевић и Владимир Вучковић

ГЛОБАЛНА ТРГОВИНСКА НЕРАВНОТЕЖА И ЕКОНОМСКА КРИЗА

САЖЕТАК: Глобална трговинска неравнотежа је један од фактора актуелне економске кризе. Велики дефицит и зависност западних земаља (пре свега САД) од капитала из азијских земаља иницирали су понуду иновативних финансијских инструмената, који су увели свет у финансијску и економску кризу. Након избијања кризе, међународна трговина бележи суноврат, при чему се уочавају бржи пад трговине од производње, натпропорционални пад трговине капиталним и трајним потрошним производима, поремећаји у међународним ланцима понуде. Будући изазови односе се на могући протекционизам и погрешан приступ решавању глобалне неравнотеже.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: економска криза, глобална неравнотежа, међународна трговина, еластичност извоза, међународни ланци понуде, протекционизам

Колапс светске трговине од последњег квартала 2008. условљен је финансијском кризом, али је и веома неуравнотежена међународна трговина допринела стварању глобалних дебаланса. У неким важним студијама [Claessens et al. 2010]; [Obstfeld et al. 2009] показано је да су управо ти дебаланси фундаментални узрок светске економске кризе, често, иначе, занемариван под налетом бројнијих објашњења из области финансијских тржишта. Колике су размере тих дебаланса и како су се они увећавали у првој деценији овог века, најбоље се види из Табеле 1. При томе, треба имати у виду да су глобални дебаланси, како је уобичајено, дефинисани као суме апсолутних вредности неравнотежа (суфицита/дефицита) у текућим билансима појединих земаља.

У првом делу рада указујемо на значај трговинских неравнотежа за избијање кризе, затим разматрамо повратни ефект – разарање трговине након избијања кризе, да бисмо, на крају, анализирали отворена питања проистекла из међузависности трговинске неравнотеже и економске нестабилности.

ТРГОВИНСКА НЕРАВНОТЕЖА КАО УЗРОК КРИЗЕ

Преткризне глобалне асиметрије

О могућем утицају глобалних неравнотежа на економску стабилност говорило се знатно пре избијања актуелне кризе (видети, на пример, [Obstfeld et al. 2000]). Годишњи дефицит текућег биланса САД – као показатељ веће националне потрошње од производње – растао је у готово свим годинама након Другог светског рата, убрзао се у 21. веку и достигао највећи историјски ниво у 2006. (800 млрд. долара или 6% бруто домаћег производа). Колике су његове размере показује податак да су САД „усисавале” чак три четвртине суфицита текућег биланса свих земаља света. САД су постале зависне од азијских централних и приватних банака, пошто је недостајући капитал за превелику потрошњу пристизао превасходно из Јапана и Кине, у виду куповине америчких хартија од вредности. Разматрало се шта ће се десити уколико, из било ког разлога, пресуше извори азијског капитала за финансирање прекомерног „близачког дефицита” САД (фискални и платнобилансни дефицит). На који начин би се формирала нова равнотежа између макроекономских агрегата, да ли би потрошња морала нагло да се редукује и у којој мери би то било социјално издрживо, да ли би девизни курсеви подивљали и отворили пут за протекционистичке економске политике, како би изгледала нова економска и политичка мапа света – нека су од питања која су заокупљала аналитичаре.

Табела 1. Глобални дебаланси у % од светског бруто домаћег производа

година	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Свет	3,7	3,1	3,5	3,8	4,4	5,2	5,9	5,7	5,5	3,9
Г-20	2,6	2,2	2,5	2,6	3,1	3,6	3,9	3,7	3,4	2,4

Извор: Прорачуни аутора на бази *IMF World Economic Outlook Database, April 2011.*

На међудржавном нивоу, нарочито на самитима најразвијенијих земаља (Г7), почев од 2003. указује се на растући ризик глобалних трговинских неравнотежа [Obstfeld et al. 2009]. Од Кине и Јапана се тражило да се уздрже од куповине америчких долара и (вештачког) јачања својих валута, од САД да увећају домаћу штедњу, од европских земаља да подстичу конкурентност, све са циљем да се спречи да се пренапрегнута равнотежа распадне и да свет склизне у економске проблеме.

Ударац на светску привредну стабилност дошао је у 2008. из неочекиваног правца – с финансијског тржишта САД, и наизглед није имао везе с растућим глобалним неравнотежама. Док су очи биле упрте у односе између САД и Кине, долара и јуана, поремећај је настао на домаћем терену САД, на тржишту некретнина. Било би, ипак, погрешно сву кривицу свалити на бум цена некретнина, неодговарајућу финансијску регулацију, превише ризичне хартије од вредности и незајажљиве финансијске институције које су посредовале између неопрезних купаца и продаваца некретнина на америчком тржишту. Како истичу Обстфелд и Рогоф [Obstfeld and Rogoff 2009], задуживање и балон на тржишту некретнина

нису изазвани глобалним неравнотежама, али неравнотеже су имале кључну улогу у формирању услова за избијање кризе. Може се, заправо, рећи да су турбуленције на финансијским тржиштима биле иницијална каписла у запаљивој смеши поремећених глобалних односа. Бини-Смаги [Bini-Smaghi 2008: 4] у том смислу наглашава да „спољне неравнотеже одражавају, па чак и предсказују, унутрашње неравнотеже”.

Механизам настанка кризе у условима глобалне трговинске неравнотеже

Азијске земље, након регионалне кризе крајем деведесетих година прошлог века, мењају обрасце привредног развоја: редукују дефиците текућег биланса и временом прелазе у суфиците, држе своје валуте на потцењеном нивоу како би стимулисале извоз, мање се ослањају на иностранни капитал, а високу штедњу користе за инвестирање у иностранству – и у реалне, и у финансијске инвестиције. Таква стратегија одговарала је променама у државама Запада, нарочито у САД. Мини-рецесија на почетку 21. века у САД, изазвана берзанским балоном и последичним крахом софтверских компанија (*dot-com bubble*), испровоцирала је експанзивну монетарну политику америчког ФЕД-а и ниске каматне стопе. Упоредо с ниском инфлацијом, политика јефтиног новца предуго је трајала. Основна каматна стопа централних банака развијених земаља остала је нижа од 2% све до средине двехиљадитих. Долази до вишегодишњег растућег и неопрезног задуживања привреде и грађана, што је, у условима ниске домаће штедње, проузроковало прилив иностраног капитала. Очигледна је, дакле, компатибилност економских политика две групе земаља и последично преливање капитала с Истока на Запад. Друго лице ове неравнотеже у токовима капитала представљају неравнотеже у трговинским токовима – суфицит у капиталном билансу значио је дефицит у текућем билансу (САД), док је обрнуто важило за земље Азије. Показало се да компатибилност економских политика не значи и кретање ка равнотежи у међународним економским односима.

Финансијски посредници су стварали нове подстицаје за међународне токове капитала. Традиционални финансијски инструменти (акције и обвезнице) више нису били довољни. Емитују се иновативне вредносне хартије, чију суштину и (разорни) потенцијал, како се испоставило, ни софистиковане финансијске институције нису у потпуности разумеле. Банке су препакивале оригинална потраживања у нове вредносне хартије и потом их продавале инвеститорима широм света. Тако су једноставни финансијски производи – стамбени кредити – сакривени иза нових хартија, сложених назива. Са становишта (не)равнотежа у светској привреди, важно је нагласити да се наведени образац кретања капитала (с Истока на Запад) хранио иновативним вредносним хартијама. Да би капитал изнова, из године у годину пристизао, било је потребно да се нови производи „ставе у излог”. Све до јесени 2008, када се разоткрило да иза егзотичних финансијских инструмената нема вредности и да су они заправо промашени пласмани. Наступа финансијска криза, а потом и суноврат реалних привредних и трговинских токова.

СЛОМ СВЕТСКЕ ТРГОВИНЕ У АКТУЕЛНОЈ КРИЗИ

Синхронизовани пад извоза и увоза

У поређењу с Великом депресијом (1929–32), пад светске трговине током последњег квартала 2008. и у 2009. био је драстичнији, али је краће трајао. За нешто мањи пад светске трговине током Велике кризе била су потребна 24 месеца, а у последњој кризи само 9 месеци [Baldwin 2009]. Пад је у актуелној кризи био готово двоструко већи него у кризи 1974–75 (изазваној нафтним шоковима) и готово четвороструко већи него током рецесија 1982–83 и 2001–02.

Важна карактеристика колапса светске трговине је да се он, истовремено, односио и на извоз и на увоз, практично свих земаља у свету. Од трећег квартала 2008. до средине 2009. забележен је пад и извоза и увоза у све 104 земље за које Светска трговинска организација даје упоредиве податке. Код свих земаља Европске уније, тај пад је износио преко 20%, а код не малог броја и преко 30% [Baldwin 2009].

У Табели 2. обухваћене су 22 земље с највећом спољотрговинском разменом у свету, а анализирана је светска трговина у целој 2009. у односу на 2008. На посматране земље односи се око три четвртине укупне светске робне размене. Може се видети да је пад светске трговине изразит, и по композицији земаља врло сличан, било када се рачуна као збир негативних стопа раста извоза и увоза [$-(r_x + r_m)\%$] или као негативна стопа раста укупне трговине [$-(r_{x+m})\%$].

Табела 2. Кумулативни пад извоза и увоза у 2009. години у %

	Земље (у заградама рангови у светском извозу, у светском увозу и кумулативни пад трговине)
$-(r_x + r_m)\%$	
> 50	Руска федерација (13, 17, 70), Саудијска Арабија (18, 30, 56), Јапан (4, 5, 54), Шпанија (16, 13, 54), Италија (7, 8, 52), Канада (12, 11, 52)
41-50	Уједињени Емирати (19, 24, 48), Велика Британија (10, 6, 47), Белгија (8, 10, 47), Тајван (17, 18, 47), Холандија (5, 7, 45), Мексико (15, 16, 45), Немачка (2, 3, 43), Француска (6, 4, 43), Сингапур (14, 15, 43)
30-40	Кореја (9, 12, 40), Индија (21, 14, 39), САД (3, 1, 38), Аустралија (23, 19, 35)
< 30	Швајцарска (20, 20, 29), Кина (1, 2, 27), Хонг Конг (11, 9, 21)
$-(r_{x+m})\%$	
> 25	Руска федерација (13, 17, 35), Саудијска Арабија (18, 30, 33), Шпанија (16, 13, 28), Канада (12, 11, 26), Јапан (4, 5, 27), Италија (7, 8, 26)
20-25	Уједињени Емирати (19, 24, 24), Велика Британија (10, 6, 24), Белгија (8, 10, 23), Тајван (17, 18, 23), САД (3, 1, 23), Мексико (15, 16, 23), Холандија (5, 7, 22), Немачка (2, 3, 22), Француска (6, 4, 22), Сингапур (14, 15, 21), Кореја (9, 12, 20)
< 20	Аустралија (23, 19, 17), Кина (1, 2, 14), Швајцарска (20, 20, 14), Хонг Конг (11, 9, 10)

Извор: Прорачуни аутора на бази *WTO International Trade Statistics 2010*, према [Пелевић 2011].

У највећем броју земаља исказан је пад укупне трговине између једне четвртине и једне петине. Већина земаља (15 од 22) на смањивање светске тражње и резултирајући пад извоза реаговала је аликувотним смањењем увоза, тако да су стопа пада извоза и увоза приближне. У изразито суфицитарним земаљама, као што су Кина, Кореја, Тајван, Саудијска Арабија и Уједињени Емирати, пад извоза ипак није морао да буде праћен једнако великим смањењем увоза. Обрнуто, у земаљама с великим дефицитима, као што су САД и Шпанија, пад увоза био је знатно већи од смањења извоза.

Још једна важна карактеристика текуће кризе је вишеструко већи пад трговине од производње и бруто домаћег производа (БДП). Ова констатација важи за свет у целини и за све земље појединачно. Промене трговине у односу на промене БДП нагло су увећане у кризном периоду. Маурер и Дигеин [Mauger and Degain 2010] показали су да је еластичност светске робне трговине у односу на светски БДП у 2009. била 5, док је њена дугорочна вредност, за период 1960–2008, знатно мања (1,6). Чиме се може објаснити ова промена?

Једно објашњење полази од различитих третмана укупне и додате вредности у рачунању БДП и робне трговине. Трговина се рачуна применом бруто, а БДП нето принципа. То значи да се, при обрачуна трговине, сваки производ, компоненте и репроматеријал, региструју у извозу/увозу онолико пута колико пута пређу границу, и то у пуној вредности. С друге стране, репроматеријал, полупроизводи и сви други производи подложни даљој преради, учествују у формирању БДП само у мери вредности која се додаје у производном процесу или ланцу трговине у којима они учествују. Дакле, удео трговине у БДП биће већи уколико је земља више укључена у глобалне мреже понуде, тј. ако производи који су предмет њене размене пролазе кроз већи број фаза прераде и у том ланцу се налазе ближе финалном производу.

Детаљан формални приказ наведене високе еластичности извоза дат је у [Пелевић 2011], где се, под одређеним претпоставкама, разрадом основних односа између макроекономских величина добија: $r_X/r_{BDP} = BDP/BA$, где су r_X стопа раста извоза, r_{BDP} стопа раста бруто домаћег производа, BDP бруто домаћи производ и BA додата вредност. Дакле, уз претпоставке доминантног учешћа извоза у порасту домаћег производа и непромењених технологија, стопа раста извоза надмашује стопу раста домаћег производа у реципрочној мери у којој додата вредност од извоза учествује у формирању домаћег производа.

Неразменљива, капитална и трајна потрошна добра

Поред наведеног утицаја бруто и нето принципа обрачуна трговине и БДП, већи пад светског извоза од БДП може се објаснити и чињеницом да је у великом броју земаља учешће производа који не могу да буду предмет размене увећано (велики део сектора услуга), а да је рецесијом смањена укупна тражња више погодила сектор разменљивих производа.

Резултат је већи пад извоза (разменљивих добара за којима се тражња више смањила) и умеренији пад БДП (у коме су заступљеније услуге и потрошна роба за којима се тражња мање смањила). Анализу наведених међузависности и њихово емпиријско тестирање дали су Итон, Кортум, Ниман и Ромалис [Eaton, Kortum, Neiman and Romalis 2010].

Исти проблем разматрају Меккибин и Стоукл [McKibbin and Stoeckel 2009], који анализирају разлику између производње и трговине трајних потрошних добара и робе широке потрошње. Управо су различите промене тражње те две групе производа кључни разлог за већу редукцију трговине од БДП у већини земаља.

У кризи највише страда трговина опремом и инвестиционим добрима (машине, транспортна средства, опрема за домаћинство, електроника, компоненте). Бемс, Џонсон и Ји су утврдили да су промене у тражњи трајних потрошних добара у периодима кризе четири до шест пута веће него у тражњи производа за текућу потрошњу [Bems, Johnson and Yi 2010]. Таква ситуација поновила се и у последњој кризи, с још изразитијом асиметријом у променама тражње: тражња за трајним потрошним добрима у САД и Европској унији опала је за више од 30% односно 20%, док је тражња за робом широке потрошње и услугама пала за само 1%, односно 3% [IMF, 2010]. И опоравак који је уследио различито се одразио на међународну трговину те две групе производа: док се вредност трговине производима широке потрошње већ у првом кварталу 2010. веома приближила предкризном тренду, трговина капиталним и трајним потрошним добрима још увек знатно заостаје.

Вертикална интеграција и међународни ланци понуде

Међународни ланци понуде један су од највидљивијих резултата глобализације. Све већи део производње и трговине обавља се тако што се репроматеријал и делови извозе из једне земље, дорађују у другој, често и трећој земљи и на крају троше у четвртој. Према томе, делови и компоненте неколико пута пређу границу, што има важну последицу за вредност трговине: њихова вредност сваки пут се региструје у извозу и увозу, све док финални производ не дође до потрошача. Као што је објашњено, укупна трговина се у вредносном изразу кумулира сваки пут када компоненте пређу границу, а БДП се увећава само у мери додате вредности.

Имајући претходно у виду, могло би се закључити да је у свету развијених међународних ланаца понуде смањење тражње у периоду кризе имало веће последице на обим трговине него на смањење БДП. Следи да је могуће и да је један од разлога вишеструко већег пада трговине од БДП управо постојање међународних ланаца понуде. У основи оваквог размишљања је логика да је довољно да се смање испоруке само у једном сегменту ланца понуде па да то покрене смањење испорука свих других карика. Резултат ће бити мултипликација негативних ефеката по трговину, али не у истој сразмери и по БДП.

Има неколико разлога за скромнији пад од очекиваног у међународним ланцима понуде, а два су најважнија [Altomonte et al. 2009]. Прво, успостављање ланца подразумева одређене неповратне трошкове. Због тога ће се фирме унутар ланца пре прилагодити, кроз заједничко смањење укупне понуде, него што ће покидати ланац. Друго, односи учесника унутар ланца по правилу су уређени дугорочним аранжманима које није једноставно прекинути. Ти аранжмани се често реализују у оквиру мултинационалних корпорација које су вољне да, у циљу одржања целог ланца, прискоче у помоћ најслабијим учесницима.

Имајући то у виду, могло би се закључити да су међународни ланци понуде пре учесник или пратилац кризе, него њен узрочник. Заправо, захваљујући њиховој постојаности и еластичности, могло би се очекивати да ће њихов потпуни опоравак бити бржи у односу на традиционалне међународне токове.

Утицај финансијске кризе на светску трговину

Повезаност финансијске кризе и колапса светске трговине дата је у комплексној анализи Меккибина и Стоукла [McKibbin and Stoeckel 2009]. Она обухвата мноштво каузалних веза у реалним и финансијским токовима које су инкорпориране у динамички интертемпорални модел опште равнотеже, са шест сектора производње и трговине и обухватом 15 најважнијих светских привреда и региона. Неке од тих веза су директне и сасвим очигледне, док су друге посредне и сложеније.

Ефекти кризе на трговину могу се поделити у две групе. У првој су ефекти које је изазвала сама појава кризе. Другу групу чине они ефекти који су изведени и који су настали услед предузетих мера за превазилажење кризе.

Најочигледнији ефекат финансијске кризе огледа се у општем губитку поверења, расту пословног песимизма и уздржавању од улагања, поготову дугорочних и капиталних. У таквом амбијенту, банке поопштравају услове кредитирања, а нарасла ризико премија се директно одражава на пораст трошкова кредитирања. Такође, државе су све мање вољне да капитал позајмљују једна другој. Даље, инвестиције и тражња опадају, токови на међународном финансијском тржишту се мењају и пресушују и, што је за ову анализу врло важно, трошкови кредитирања трговине се повећавају и њихов обим опада.

Када је извоз у питању, на једној страни су пад агрегатне увозне тражње и смањени извозни потенцијали домаћих привреда, као и повећани трошкови кредитирања извоза. На другој страни су фактори који су негативне тенденције ублажавали или им чак мењали предзнак. Један од њих је преусмеравање робних токова – од задовољавања домаће тражње ка извозним тржиштима. Други се односи на повећање ценовних предности, ако је дошло до депресијације националне валуте и ако је структура домаћег извоза таква да је еластичитет иностране увозне тражње довољно висок.

На увоз су посредно деловале и антикризне мере. Монетарна и фискална релаксација подстакла је домаћу тражњу, често, нажалост, селективно – ка домаћим производима. Ипак, један део тражње је макар делимично повратио изгубљени увоз. Супротно су деловале индуковане мере протекционизма у најразличитијим формама.

Промене у увозу и извозу, заједно с измењеним токовима капитала, утицали су на промену стања у трговинском и платном билансу. Код већег броја земаља, то је изазвало бурне промене девизног курса, што је даље утицало на увоз и извоз и стање у платном билансу, јасно – у супротном смеру.

БУДУЋИ ИЗАЗОВИ

Криза трговине и (нео)протекционизам

Разумљиво је што је у време економске кризе свугде у свету појачан страх од пада запослености и дохотка. Све присутнији протекционизам је покушај да се негативни трендови преокрену. Протекционизам свакако није међу главним узроцима колапса трговине, али је њен битни пратилац и атрибут. Постоји опасност да, уколико ескалира, и сам постане генератор негативних трендова у светској трговини или препрека њеног опоравка.

Да протекционизам јача показују статистике протекционистичких мера у последње две године [Hoekman et al. 2011]. У периоду од 2008. до маја 2010, у свету је уведено близу 700 трговинских мера, укључујући и око 500 дискриминаторских. Од тог броја, на земље Г20 односи се око две трећине. Арсенал примењених мера је широк, од класичног антидампинга, преференцијалног третмана домаћих фирми које су обухваћене програмима државне помоћи, до разних дискриминаторних процедура и завијеног протекционизма у форми фискалних олакшица и ослобађања.

Примена појачане заштите у време кризе оправдава се очекиваним позитивним ефектима по запосленост, доходак и трговински биланс. Таква политика, међутим, евентуалне позитивне резултате може да омогући само на краatak рок. Више царинске стопе и друге мере које доводе до мањег увоза значе, у исто време, смањење извоза, запослености и дохотка у другим земљама. То доводи до пада њихове тражње, укључујући и увозну тражњу за производима из земље која је повећала мере заштите. Наведени ефекти додатно се појачавају ако друге земље на нарасли протекционизам такође одговоре протекционизмом, што је очекивана и логична реакција.

До сличних ефеката доводи примена директних помоћи или подстицаја домаћем сектору, чему су посебно склоне развијене земље. Субвенционисање домаће производње, у крајњој инстанци, такође доводи до заостајања извозних сектора и раста цена производа увозно супститутивних сектора. И овде су мере одмазде других земља извесне. Негативни резултати су још израженији, што је добро познато у политичкој еко-

номији протекционизма, у делу који се бави стратешком трговинском политиком.

Како се квантитативно могу оценити ефекти нараслог протекционизма? Најкраће, опадају светска трговина и светски доходак. Конкретније, према резултатима OECD [2010a], примена царина која резултује у 1 долару пораста буџетских прихода умањује светски извоз за 2,16 и светски доходак за 0,73 долара. Ни процењени ефекти стимулација не делују убедљивије. Долар стимулација може да увећа национални БДП за 0,64 долара и трговину за 0,08 долара, али су ефекти по друге земље неодређени или негативни, нарочито ако и оне одговоре применом истих или сличних мера.

Протекционистичке мере је релативно лако увести, али веома тешко укинути. Ту чињеницу посебно истиче Кругер [Krueger 2009a], указујући да је било потребно педесет година да се достигне садашњи ниво либерализације, а да постоји опасност да се све то анулира у врло кратком року. То пред креаторе економске политике поставља одговорне и тешке задатке, утолико пре што су под сталним притиском да примењују мере које воде краткорочним користима, упркос извесним негативним ефектима у дужем периоду.

Подсетимо се да је отварање тржишта и мултипликативно деловање трговине на раст светске привреде битно за развијене земље, али још више за оне са средњим и нижим дохотком. Анализе Светске банке показују да је раст реалног дохотка *per capita* у земљама у развоју које су смањиле трговинске баријере у деведесетим годинама прошлог века (5% годишње) био троструко виши него у другим земљама (1,4%) [према OECD 2010b].

Глобална асиметрија и потреба (поновног) уравнотежења

Као што је речено, криза међународне трговине мора се посматрати и као узрочник и као саставни део светске економске кризе. Раст суфицита у трговинским билансима неких земаља и прегрејана тражња у неким другим, добрим делом подстакнута управо приливом капитала из суфицитарних земаља, само је највидљивији пример те узрочно последичне везе. Стога је и потребу за ревитализовањем светске трговине – у равномернијим односима међу земљама – неопходно посматрати као део процеса симетричног глобалног уравнотежења.

Глобална неравнотежа је у ово време вероватно најкомплексније, али и најконтраверзније економско питање [Blanchard et al 2009]. При томе, нема сумње да глобално (поновно) уравнотежење мора да се спроведе симултано. Кругер [Krueger 2009b] упозорава да је оно неопходно да би се избегло понављање кризе. Томе морају сви да допринесу: суфицитарне земље могу то да постигну, а да истовремено не угрозе сопствени раст, једино повећањем домаће тражње, док дефицитарне земље морају да смање домаћу тражњу и да повећају извоз. Дакле, као што је детаљно изложио Фриден [Frieden 2009], у том процесу прилагођавања, кретање

макроекономских варијабли између суфицитарних и дефицитарних земаља треба да се одвија као у огледалу.

Поред тога што је важно смањити глобалну неравнотежу, потребно је и адекватно распоредити терет тог уравнотежења. Другим речима, неопходно је сузити дебалансе који постоје у појединим сегментима неравнотеже, у односима међу земљама. Полазна претпоставка је да квалитет глобалне економије не зависи само од тога колика је глобална (не)равнотежа, већ и како је она распоређена. Важна порука је да смањење глобалне неравнотеже које резултира у једнаком апсолутном износу нема исти квалитет ако је оно остварено општим уравнотежењем или ако су томе допринеле само поједине земље или региони.

Јасно је да ни националне, а самим тим ни глобалне неравнотеже, не морају да одражавају дефекте привредне структуре или да буду резултат погрешне економске политике. Оне често одражавају разлике у степену и брзини привредног развоја или друге макроекономске везе које не морају да буду лоше *per se*. С друге стране, како их Бланшар и Милези-Ферети [Blanchard and Milesi-Ferretti 2009] називају, „лоше” неравнотеже су оне које одражавају дисторзије, изазивају или повећавају ризике у другим привредама или генеришу друге негативне екстерналије.

Произлази да потпуно отклањање неравнотеже није ни потребно, ни добро, јер би се тиме елиминисале и „добре” неравнотеже које једном броју земаља омогућају да граде бржи привредни раст, заснован на неједнакости штедње и инвестиција, извоза и увоза. Питање, дакле, није само то колико треба смањити глобалну неравнотежу, него и како то учинити, а да се не поремете макроекономски фундаменти који воде ка глобалном просперитету.

ЗАКЉУЧАК

Глобалне трговинске неравнотеже биле су важан фактор избијања економске кризе у 2008. Уследио је велики пад светског дохотка и трговине у 2008. и 2009. години, који, упркос опоравку, засигурно неће моћи да се у целини надокнади ни у наредних неколико година.

У првој половини 2011. сведоци смо очигледне асиметрије у опоравку: неке земље у развоју су се готово вратиле на преткризни ниво, али уз прилив капитала и по цену нарастајуће инфлације, док је, с друге стране, оживљавање у развијеним земљама спорије од очекиваног, незапосленост је и даље висока, а проблеми са појединим земљама у ЕУ и еврозони само појачавају ионако високу аверзију према ризику.

У скоро свим земљама и даље постоје неизвесност и страх од инвестирања и уздржавање од потрошње, нарочито трајних добара. Томе треба додати и оживљени протекционизам који свет удаљава од циљева Светске трговинске организације. Изостајање помака на мултилатералном нивоу протеклих месеци такође не улива веру у озбиљнију промену насталих глобалних дебаланса у скорије време. Однос долара и јуана, који је допринео продубљавању дебаланса, још увек није решен.

Другачија слика светске економије неминовно захтева другачије механизме макроекономског регулисања, како на нивоу националних привреда, тако и у равни мултилатералне координације. Потребно је глобално и симултано уравнотежење, при чему не треба инсистирати на потпуном отклањању неравнотежа, пошто то не би било ни могуће, ни пожељно.

ЛИТЕРАТУРА

- Altomonte, Carlo and Gianmarco Ottaviano. Resilient to the Crisis? Global Supply Chains and Trade Flows”, <<http://www.voxeu.org/index.php?q=node/4289>>, 2009, 28.3.2011.
- Baldwin, Richard and Simon Evenett. Introduction and the Recommendation for the G20, y: Baldwin, Richard and Simon Evenett (yp.) *The Collapse of Global Trade, Murky Protectionism, and the Crisis: Recommendations for the G20*. Centre for Economic Policy Research, 2009.
- Bems, Rudolphs, Robert Johnson and Kei-Mu Yi. Demand Spillovers and the Collapse of Trade in the Global Recession. *IMF Working Paper* No. 142, 2010.
- Bini-Smaghi, Lorenzo. The financial crisis and global imbalances – two sides of the same coin. Speech at the Asia Europe Economic Forum conference The Global Financial Crisis: Policy choices in Asia and Europe, Beijing, 9 December 2008, <<http://www.bis.org/review/r081212d.pdf>> 28.3.2011.
- Blanchard, Olivier and Gian Maria Milesi-Ferretti. Global Imbalances: In Midstream? IMF Staff Position Note No. 29, 2009.
- Claessens, Stijn, Simon Evenett and Bernard Hoekman (yp.) *Rebalancing the Global Economy: A Primer for Policymaking*, Centre for Economic Policy Research, 2010.
- Eaton, Jonathan, Sem Kortum, Brent Neiman and John Romalis. Trade and Global Recession, <<http://faculty.chicagobooth.edu/john.romalis/research/EKNR.pdf>>, 2010, 28.3.2011.
- Freund, Caroline. Demystifying the Collapse in Trade. <<http://www.voxeu.org/index.php?q=node/4276>>, 2009, 28.3.2011.
- Frieden, Jeffry. Global Trade in the Aftermath of the Global Crisis, y: Baldwin, Richard (yp.) *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*. Centre for Economic Policy Research, 2009.
- Hoekman, Bernard and John Wilson. Aid for Trade: Building on Progress Today for Tomorrow’s Future, y: Fardoust, Shahrokh, Yongbeom Kim and Claudia Sepulveda (yp.) *Postcrisis, Growth, and Development*. World Bank, Washington, D.C. 2011.
- IMF *World Economic Outlook Database*, April 2011.
- IMF. *World Economic Outlook (WEO): Recovery, Risk, and Rebalancing*. October 2010.
- Krueger, Anne. Protectionism and the Crisis, y: Richard Baldwin and Simon Evenett (yp.) *The Collapse of Global Trade, Murky Protectionism, and the Crisis: Recommendations for the G20*. Centre for Economic Policy Research. 2009a.
- Krueger, Anne. Prospects for the Global System, y: Baldwin, Richard (yp.) *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*. Centre for Economic Policy Research. 2009b.
- Maurer, Andreas and Cristophe Degain. Globalization and Trade Flows: What You See is not What You Get, World Trade Organization Working Paper No. 12, 2010.
- McKibbin, Warwick and Andrew Stoeckel. The Potential Impact of the Global Financial Crisis on World Trade. World Bank Policy Research Working Paper No. 5134, 2009.
- Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes. CEPR Discussion Paper No. 7606, 2009.
- Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff. Perspectives on OECD Economic Integration: Implications for US Current Account Adjustment. Center for International and Development Economics Research, Institute of Business and Economic Research, UC, Berkeley 2000.

OECD. *Trade Policy Studies: Trade and Economic Effects of Responses to the Economic Crisis*. OECD, Paris 2010a.

OECD. *Trade and Economic Recovery: Why Open Markets Matter?* Paris: OECD, 2010b.

Pelević, Branislav. Trgovinski aspekti svetske ekonomske krize, u: Kovač, Oskar (ur.) *Svet-ska finansijska kriza – izazovi i strategije*, Beograd: 2011, Naučno društvo Srbije, str. 105–136.

GLOBAL TRADE IMBALANCE AND ECONOMIC CRISIS

by

Branislav Pelević and Vladimir Vučković

SUMMARY: Global trade imbalance is one of the factors of the ongoing economic crisis. Dependence of Western countries on capital from Asian countries created a supply of innovative financial instruments, which drawn the world into financial and economic crisis. After the crisis, international trade collapsed, with some specific features: trade declined faster than production, trade in equipment and durable consumer products plunged, international supply chains suffered. Future challenges are related to possible protectionism and wrong approaches for global rebalancing.

KEY WORDS: economic crisis, global imbalances, international trade, exports elasticity, international supply chains, protectionism

Владимир Яковлевич Захаров

КРИЗИС И УПРАВЛЕНИЕ РЫНКАМИ В ТРАНСФОРМИРУЮЩЕЙСЯ ЭКОНОМИКЕ

АННОТАЦИЯ: В статье управление рынками в трансформирующейся экономике рассматривается как формирование стратегий их развития и понимается как процесс обучения. Теоретической основой управления рынками является эволюционно-институциональный подход. Государство способствует достижению долгосрочных конкурентных преимуществ российских производителей, устраняя фундаментальное неравенство („провалы трансформирующихся рынков“) в конкуренции с развитыми странами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: трансформирующаяся экономика, управление рынками, процесс обучения, эволюционно-институциональный подход, „провалы рынков трансформирующейся экономики“

Процесс формирования рынков – это процесс обучения, познания, экспериментирования. Не существует „дорожных карт“ или „карт перехода“. Стратегия формирования рынков означает, на наш взгляд, определение направления и способа действий, правил принятия решений в соответствии с выбранными критериями.

Рассматривать концепцию управления рынками следует, опираясь на два теоретических основания: 1) анализ эволюции наших представлений о рыночном механизме, которые менялись во времени, потому что менялись сами рынки; 2) анализ особенностей развития рынков в трансформирующейся экономике.

Анализ показывает, что тенденции развития теоретических представлений о рынках и факторы, их определяющие, можно представить следующим образом.

Современные модели управления рынками должны опираться на эти общие закономерности.

Все переходные экономики создавали (или восстанавливали) рынок. Большинство экономистов определяют рынок как систему институтов, которая обеспечивает эффективное распределение экономических благ посредством ценового механизма. Большая часть споров о рыночном механизме представителей различных направлений экономической те-

Таблица 1

Тенденции развития теоретических представлений о рынках

<i>Факторы, определяющие эволюцию теоретических представлений о рынке</i>	<i>Тенденции развития теоретических представлений о рынке</i>
<i>Уровень сложности рынков</i>	По мере того как рынки становились все более сложными и разнообразными, увеличивается число теоретических моделей рынка, которые также становятся более сложными и разнообразными, отражая новые свойства рынков; усиливается необходимость их координации
<i>Скорость изменений на рынках</i>	Изменения на рынках ускоряются, и теоретические модели из статических превращаются в динамические
<i>Степень предсказуемости изменений</i>	Развитие рынков становится менее предсказуемым, в теоретических моделях усиливается регулирование рынков и внимание акцентируется на прогностических возможностях
<i>Степень влияния человеческого фактора на экономическое развитие</i>	По мере того как все большее влияние на результаты экономической деятельности оказывает человеческий фактор, модели рынка все более отражают потребности и интересы различных общественных групп, их мотивацию и способы управления их поведением

ории по сути своей была поиском ответа на вопрос: способен ли рынок адекватно реагировать на непрерывные изменения в экономической среде? Великий А. Смит заложил основы концепции эффективных рынков, утверждая, что рынки сами приходят в состояние оптимального равновесия, если не происходит вмешательство извне (рынки адаптивны и стабильны). Однако реальное поведение участников рынка не обеспечивает достижения Парето-эффективной аллокации ресурсов, в связи с чем принято говорить о „провалах” (несовершенстве) рынка. Пока растут цены активов и объём кредитов, все говорят об эффективности рынков, но как только цены активов начинают падать, а кредиты сжиматься, то все говорят о необходимости государственного стимулирования рынков. На основании этого делается вывод о необходимости управления рынками (вмешательства государства). Ещё в начале XX века попытку преодолеть статичность построений неоклассической экономической теории, которая сосредоточилась на анализе равновесных состояний, а не процессов перехода к ним, предпринял Йозеф Шумпетер, рассматривая процесс циклического развития [Шумпетер 1982 /1912/]. Дж. Кейнс объяснил, почему в годы Великой депрессии экономика не двигалась в направлении оптимального стабильного равновесия, и предложил меры по активизации и стимулированию совокупного спроса (созданию эффективного спроса, на что оказался не способен рынок как регулирующий механизм) [Кейнс 1978 /1936/]. Впоследствии экономисты пытаются органически соединить методы рыночного и государственного регулирования, говоря о стабилизации неустойчивой экономики.

Ключевая задача (фактор) при построении рынков, эффективных в долгосрочной перспективе – разрешение конфликтов интересов, мешающих достижению устойчивого роста. Устойчивый экономический рост

возможен, если развитие экономики ориентировано на интересы большинства, а не на корыстные интересы немногих. Кризисы обычно происходят не из-за недостатка знаний о том, как их избежать. Причиной их является неспособность государства разрешить конфликты интересов до того, как они приводят к кризису. Недопустимы кризисы, разрушающие стратегический потенциал национальной экономики, т.е. останавливающие её развитие.

Не может быть чёткого и однозначного ответа на вопрос, как реально должен выглядеть тот самый рынок, который стремятся построить страны с переходной экономикой. Этот рынок будет иметь разные очертания в разных странах в разное время. Фундаментом рынка являются институты, а они не могут быть одинаковыми в странах с разными масштабами, природно-климатическими, экономическими, социальными и культурными условиями, нормами и традициями; в странах, занимающих разное место в международном разделении труда, имеющих разные цели и стратегии на внешних и внутренних рынках. Поэтому попытки копирования лучших образцов часто дают негативные результаты.

Если, как показывает теория и практика, экономическим ростом нужно управлять, то тем более это необходимо в постсоциалистических экономиках, где рыночные институты ещё не развиты настолько, чтобы способствовать структурным перестройкам. Отсутствие минимально сильной государственной власти с юридическими институтами, способными обеспечить развитие рынков (определять „правила игры”), приводит экономику к хаосу, а не к успешно функционирующим рынкам. Создание таких институтов, способных эволюционировать в более совершенные методом проб и ошибок, уменьшает неопределённость результатов реформирования. Сохранение части существующих институтов позволяет предотвратить возникновение разрывов в экономических связях и социальных конфликтов в обществе.

УПРАВЛЕНИЕ РЫНКАМИ В ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Трансформационный период, как нам представляется, начинается с перехода к рыночной экономике и заканчивается созданием эффективных рынков, способных обеспечить устойчивое экономическое развитие страны. В трансформационный период, как отмечает Г. Колодко [Колодко 2000], происходят два процесса: *преобразование* (запуск рыночных механизмов) и *развитие* (создание предпосылок для устойчивого роста, формирование эффективных рынков). Запуск рыночных механизмов позволяет преодолеть трансформационный спад и восстановить экономику, развитие рынков включает новые факторы долгосрочного роста и делает его устойчивым. И преобразованием, и развитием необходимо заниматься одновременно, если мы хотим обеспечить устойчивый рост экономики в долгосрочной перспективе.

В управлении трансформацией экономики ведущую роль играет государство. Обратившись к историческому опыту, мы увидим, что рынки во всех странах складывались при прямой поддержке государства, они конструировались в соответствии со стратегией его экономического развития. Рыночные механизмы, которые могли бы обеспечить устойчивое экономическое развитие, не могут возникнуть стихийно. Эффективность национальной экономической стратегии в трансформационный период оценивается по степени увеличения конкурентоспособности отечественных предприятий и жизненных стандартов населения.

Существуют разные представления о том, как формируются рынки в трансформирующихся экономиках и каким должен быть конечный результат трансформации. Тем не менее, следует признать, вслед за Ж. Роланом – одним из самых интересных исследователей переходных экономик [Ролан 2007], что учёные-экономисты не были готовы к решению задач переходного периода, многие предсказания не оправдались, предложенные модели формирования рынков 90-х гг. носили слишком общий и абстрактный характер.

Известно, что в 90-е годы сформировались два представления о переходе к рыночной экономике: 1) теория „большого взрыва” или „шоковой терапии”, которая господствовала в начале переходных процессов; 2) „эволюционно-институциональный” (градуалистский) подход, результативность которого признается сегодня большинством экономистов. Мы полагаем, что шоковая терапия – это теория, которая не вполне адекватно отражает общие закономерности развития рынков, и потому следование её рекомендациям могло быть успешным лишь в небольшом числе специфических случаев. Тогда как эволюционно-институциональный подход опирается на общие закономерности развития рынков и потому эффективен для стран, самостоятельно формирующих стратегию реформирования и имеющих необходимые для её реализации ресурсы.

Ключевая проблема, разделяющая шоковый и градуалистский подходы в реформировании, заключается, на наш взгляд, в их разном отношении к неопределённости желаемого результата. Эволюционно-институциональный подход исходит из того, что возможны самые разные результаты перехода к рынку, и мы не знаем, какое из множества последующих равновесий будет выбрано; в основе шокового подхода лежит установка, что содержание реформ хорошо известно, рост экономической эффективности неизбежен.

Шоковый подход предполагает стремительное и глубокое разрушение структур существующего государства, чтобы уничтожить любую возможность сопротивления или саботажа реформ со стороны чиновников. Государство рассматривается как основной и самый могущественный враг преобразований, а не как инструмент согласования интересов различных общественных групп в процессе преобразований. Считается, что быстрая массовая приватизация приведёт к поддержке реформ со стороны тех, кто получает наибольшую выгоду от приватизации.

Главная задача — обеспечить необратимость реформ. Предполагается, что экономическая эффективность реформ обеспечивается свободно формирующимися рынками, необходимо исключить всякую возможность вмешательства государства в функционирование рынков.

Результатом такой политики может быть:

1) переход процесса трансформации национальной экономики под внешнее управление как способ заполнения стратегического „вакуума”. Некоторые страны Центральной и Восточной Европы стремились к внешнему управлению со стороны стран Западной Европы, потому что видели в этом уникальную возможность прочно „прикрепиться” к Европейскому Союзу. Внешнее управление создавало возможности для преодоления слабости государственной власти, порождало доверие к проводимым преобразованиям и готовность переносить издержки переходного периода. Для стран Западной Европы выгоды от такого взаимодействия были много больше неизбежных издержек.

Россией в её современном состоянии невозможно эффективно управлять извне. Жители России не стремятся вступать в Европейский Союз на условиях внешнего управления. Жители Западной Европы хорошо понимают, что взаимодействие с сегодняшней Россией должно строиться на иных условиях, чем с небольшими странами Центральной и Восточной Европы;

2) стабилизация страны в экономически неэффективном равновесии с высокой вероятностью последующего нарастания дезорганизации экономики, хаоса. Что и происходило в России до тех пор, пока не была осознана неадекватность проводимой политики реформ.

Шоковая терапия стабилизирует экономику в краткосрочном периоде, молниеносно „запуская” рыночную экономику, но не создаёт основ для устойчивого развития рынков. Последовательная реализация шокового подхода в России, с её огромной территорией и разнообразием природных, экономических и социальных условий, неизбежно вела к распаду страны.

Эволюционно-институциональный подход, напротив, исходит из необходимости реформирования государственной власти таким образом, чтобы интересы государственных служащих в максимальной степени сочетались с задачами развития рынков. Рынки не могут развиваться в обстановке враждебности со стороны государственного аппарата. Опыт Китая показал, какое важное значение имеет реформа государственной власти. Органы управления, ответственные за формирование рынков, должны сосредоточиться на оценке состояния различных рынков, выявлении присущих тому или иному рынку недостатков и разработке мер, направленных на преодоление этих недостатков. Что мы называем *полюсикой создания эффективных рынков*.

Следует исходить из того, что государственное вмешательство должно компенсировать недостатки конкретного рынка, а не недостатки корпоративного управления. Государственная поддержка, заключающаяся в передаче предприятиям ресурсов, в селективном распределении

ресурсов или в воздействии на конкуренцию, необходима в той мере, в какой проявляются недостатки данного рынка, а её эффективность должна оцениваться, в том числе, и по степени устранения недостатков этого рынка.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ РЫНКАМИ

Мы исходим из того, что стратегическая цель всех участников любого рынка – это устойчивый и долгосрочный экономический рост. Конкуренцию в этом случае можно рассматривать как борьбу за рыночные возможности (потенциал). Чёткая и обоснованная промышленная политика, как и выверенные стратегии развития фирм, не избавят нас от задержек и отклонений от выбранного курса на стабильное экономическое развитие, но, вероятно, позволят минимизировать величину и частоту отклонений в экономических циклах.

Позиции участников рынка на пути экономического роста (степень достижения поставленных целей) будут зависеть от наличия возможностей для роста во внешней среде и от способности регуляторов рынка и фирм использовать эти возможности. Немного найдется людей, которые будут возражать против политики достижения равновесия роста, но жаркие споры всегда ведутся относительно тех или иных мер и приоритетов, экономическая политика всегда будет зоной конфликтов.

В теории организации отраслевых рынков рассматривается государственная политика на отраслевых рынках. Доказано, что эффективная организация отраслевых рынков невозможна без чёткой промышленной политики государства. Как показывают результаты опросов руководителей российских предприятий, нечёткость государственных приоритетов в российской промышленной политике может стать одним из главных ограничений для устойчивого развития российской экономики. Проблема в том, что построить адекватную промышленную политику можно лишь с учётом:

- (1) особенностей национальной экономики России как единого национального рынка;
- (2) специфических характеристик современного этапа экономического развития России как трансформирующейся экономики;
- (3) особенностей состояния и стратегий развития отдельных отраслевых рынков.

Если исходить из того, что основная цель трансформационного периода – формирование эффективных рынков, то национальную экономику следует рассматривать как совокупность формирующихся рынков. *Управление рынками* в переходной экономике мы понимаем как разработку и реализацию стратегий их формирования и развития.

Стратегическая цель управления рынками – создание эффективных рынков, критерий её достижения – устойчивый экономический рост, сопровождающийся повышением конкурентоспособности отечественных производителей и уровня жизни населения. Это обеспечивается повышением эффективности долгосрочных источников прибыли.

Стратегия, призванная обеспечить будущее благополучие страны, должна быть направлена на достижение долгосрочных конкурентных преимуществ российских производителей на рынках. При этом не следует ориентировать систему управления рынками на сосредоточение на одном направлении, т.е. на выполнении обязательств перед одной заинтересованной общественной группой; необходимо согласовать противоречивые интересы различных заинтересованных групп, оказывающих наибольшее влияние на развитие рынка. Т.е. разрешать конфликты, мешающие достижению устойчивого роста, в интересах большинства.

Не существуют идеальные, устраивающие всех показатели эффективности управления рынками. Традиционная теория управления предполагает достижение заданных целей с помощью известных и заранее установленных средств. Используются два критерия, дополняющие друг друга: 1) степень достижения поставленных целей, скажем, достижение определенных жизненных стандартов населения; 2) соотношение затрат и результатов, что это выражается в уровне конкурентоспособности российских предприятий. Теория человеческих ресурсов добавляет поведенческие и установочные компоненты, вводя такие критерии, как мотивация, удовлетворённость, лояльность различных общественных групп.

По мере того как рынки становятся всё более динамичными, а изменения неожиданными, системы управления становятся открытыми, подвижными и гибкими, на первый план выходит такой наиболее общий критерий, как способность адаптироваться к изменениям и влиять на них. Показатели эффективности становятся системно ориентированными или многомерными, выражая способность различных общественных групп адаптироваться к изменениям и влиять на них. На уровне предприятий такой подход реализуется, в частности, в концепции системы сбалансированных показателей Каплана и Нортон.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В УПРАВЛЕНИИ РЫНКАМИ

Основой управления рынками является государственное регулирование рынков. В трансформирующейся экономике государственные органы управления, на наш взгляд, решают три основные задачи. Во-первых, создают рынки там, где они не существовали или недостаточно развиты. Во-вторых, они дополняют рыночный механизм, дающий сбои, т.е. смягчают „провалы рынка”. В-третьих, способствуют повышению конкурентоспособности российских производителей, преодолевая специфические ограничения для устойчивого экономического развития, возникающие в переходной экономике.

В трансформирующейся экономике „провалы” рынка связаны не только с его недостатками как экономической системы, но и с процессом формирования самой системы рынков. Другими словами, существуют „провалы рынков трансформирующейся экономики” или фундаментальное неравенство в конкуренции с развитыми странами.

Проделанный анализ проблем и тенденций развития рынков позволяет выделить следующие наиболее актуальные *„проблемы рынков трансформирующейся экономики“*.

1. *Неустойчивость и неравномерность развития рынков*, на которых периоды высокой доходности бизнеса могут сменяться периодами его низкой рентабельности, недостаточной для наращивания инвестиций, при этом различия в доходности разных рынков неоправданно велики; а также *высокие инвестиционные риски*. Поэтому задачами управления рынками становятся:

- поддержание роста рынков, в частности, за счёт стимулирования внутреннего спроса (в т.ч. с помощью государственных инвестиций);
- поддержание приемлемой доходности (рентабельности), необходимой для наращивания инвестиций, когда чистая прибыль растёт быстрее инфляции.

2. *Фрагментированность рынков, более низкий уровень их консолидации* по сравнению с развитыми рынками, следовательно, недостаточные для эффективной конкуренции размеры и ресурсы отечественных предприятий. Зарубежные производители, пришедшие к нам с развитых индустриальных рынков, имеют вследствие этого конкурентные преимущества, которых у них нет на своих национальных и глобальных рынках. К задачам государственной стратегии формирования рынков следует отнести консолидацию рынков, преодоление их фрагментированности в той же мере, в какой это произошло или происходит на развитых зарубежных рынках.

3. *Отсутствие государственной поддержки отечественных производителей* (которая выражает государственные приоритеты с целью технологического прорыва в заданных направлениях) на тех рынках, где она объективно необходима из-за особенностей этих рынков (длительные производственные циклы, высокая капиталоемкость, риски) и уже давно используется на развитых рынках для поддержки наших зарубежных конкурентов. Аналогичная практика в отношении отечественных производителей ещё не приняла необходимых размеров, следовательно, необходимо активное использование тех же самых инструментов для поддержки отечественных производителей на внутренних и внешних рынках.

Так, Россия до последнего времени была единственной судостроительной державой мира, которая не осуществляла комплекса протекционистских мер для защиты своего производителя. Основной формой государственной поддержки судостроителей за рубежом являются правительственные гарантии по льготным долгосрочным кредитам (80% от цены судна на 10–25 лет) и выплата прямых субсидий производителям. Именно масштабная государственная поддержка лежит в основе японского, южнокорейского, а теперь и китайского судостроительного „чуда“.

Определение чётких государственных приоритетов по развитию конкретных видов производств с использованием всех инструментов

государственной поддержки резко снижает инвестиционные риски и делает доступными длинные и дешёвые деньги.

4. *Слабые ресурсы и инфраструктурные рынки*, ограничивающие возможности быстрого и устойчивого роста национальной экономики. Принимаются и реализуются специальные государственные программы (частно-государственное партнёрство), расширяющие узкие места в национальной экономике и на отдельных рынках.

Последовательное преодоление фундаментального неравенства в конкуренции с развитыми странами или формирование эффективных отраслевых рынков определяет *содержание государственной промышленной политики* в трансформационный период.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКОВ И НОВАЯ МОДЕЛЬ РОСТА ЭКОНОМИКИ РОССИИ

По мнению ряда экспертов, трансформационный цикл в России близок к завершению, и возобновляющийся после кризиса 2008 года экономический рост – это новая волна долгосрочного роста, основанная на новых для постсоветской России трендах и факторах, когда определяющую роль будут играть инновации, демография, образование, наука, культура, качественная инфраструктура, окружающая среда.

Новая модель роста устойчива и принципиально отличается от той, которая существовала перед кризисом [Гурова 2010: 15–18]. Та модель ориентировалась в большей степени на внешние заимствования, обусловленные быстро растущими ценами на сырьевые товары, и на кредитную экспансию, чем на имеющийся внутренний спрос. Для новой модели характерны сдержанное кредитование, высокая требовательность к производительности труда и капитала и расширение присутствия на внутреннем рынке. Внешние рынки имеют для нашей страны большое значение, но они уже не могут быть драйвером роста. Одновременно на внутреннем рынке формируются хорошие перспективы для развития многих компаний.

Государственное регулирование рынков направлено на стимулирование инновационных процессов, которые создают новые ресурсы для устойчивого экономического роста. Новый цикл роста, как показывают прогнозы, может привести к существенному повышению эффективности российской экономики и к увеличению доли среднего класса до 40–60% от населения страны. Т. Гурова из журнала *Эксперт* [Гурова 2010], одна из лучших российских аналитиков, предполагает, что до тех пор, пока хозяйственная система России не приобретёт ожидаемого нацией уровня хозяйственной мощности, экономический рост у нас может прерываться кризисами, но не может прекратиться.

ЛИТЕРАТУРА

- Гурова, Татьяна. Вторая волна подъёма. *Эксперимент*, № 21, 2010.
- Кейнс, Джон Мейнард. *Общая теория занятости, процента и денег*. Пер. с англ., Москва: Прогресс, 1978.
- Колодко, Гжегож В. *Ой шока к теоретике*. ЗАО Журнал Эксперт, Москва 2000.
- Ролан, Жерар. *Экономика переходного периода*. Пер. с англ., ГУ ВШЭ, Москва 2007.
- Шумпетер, Йозеф. *Теория экономического развития*. Пер. с нем., Москва: Прогресс, 1982.

MANAGEMENT OF MARKETS IN THE TRANSFORMING ECONOMY

by

Vladimir Yakovlevich Zakharov

SUMMARY: Management of markets in the transforming economy is considered as formation of strategies of their development and understood as a learning process. A theoretical basis of management of the markets is the evolutionary-institutional approach. The state promotes achievement of long-term competitive advantages of the domestic manufacturers, eliminating a fundamental inequality (“failures of the markets of the transforming economy”) in a competition with developed countries.

KEY WORDS: the transforming economy, management of markets, learning process, evolutionary-institutional approach, “failures of the markets of the transforming economy”

Селена Вићезовић

СТУДИЈЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ

САЖЕТАК: Проучавање технологије одувек је чинило окосницу археологије, као науке која се бави проучавањем људских друштава на основу материјалне културе. Теоријски и методолошки оквири су се мењали како се дисциплина развијала, и великим делом се ослањају на антрополошке теорије. У овом раду биће дат преглед актуелних метода и теоријских приступа, који у све већој мери заговарају сагледавање технологије у ширем друштвеном и културном контексту, и нарочито стављају тежиште на разлоге одабира појединих технолошких решења у односу на друге. На примеру технолошког приступа у анализи коштане индустрије у неолиту централног Балкана, биће показан значај проучавања технологије за анализу друштвених и економских односа код праисторијских заједница, као и правци за будућа истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: антропологија, археологија, технологија, праисторија, неолит, коштана индустрија, располагање сировинама, занатска специјализација

Технологија је свуда око нас, технолошке промене и нови изуми увек привлаче велику пажњу, и у прошлост се често посматра кроз призмину технолошког развоја. Проучавање технологије чини окосницу археологије, као науке која се бави прошлошћу на основу материјалних трагова које је човек оставио – од ситних артефаката па до природне околине која је човековим дејством измењена. Нагласити да је нешто *технолошко* у археологији, значи ставити концепт технологије у средиште теоријских проучавања, односно бавити се проучавањем не само форме предмета, већ и читавог низа технолошких фактора, од одабира сировине, преко начина употребе, па све до разлога за престанак коришћења.

ТЕХНОЛОШКЕ СТУДИЈЕ И КОНЦЕПТ АНТРОПОЛОГИЈЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

Концепт *технолоџије* у антропологији и археологији полази од основног значења речи (грч. *τεχνη* – вештина), односно проучавања начина *како се нешта ради*. Роберт Мерил [Merill 1977: vi] тако дефинише тех-

нологију као „културу која окружује поступке и активности повезане са стварањем или чињењем”, док Урсула Франклин [Franklin 1992] наглашава да је технологија „метод деловања више него стварања нечега (прављење неког предмета, на пример)”. Хедер Милер [Miller 2007: 4] понудила је дефиницију технологије као „низа чинова и међусобних веза: од саме производње, до организације производног процеса, па све до целог културног система процеса и поступака повезаних с производњом и потрошњом”.

Концепт технологије као вештине или начина како се нешто ради први пут је у својим радовима формулисао француски антрополог и етнолог Марсел Мос (Marcel Mauss). Мос се веома интересовао за то како култура (као супротност од природе) утиче на људско понашање и, полазећи од тога да је нешто што се често сматра *природним*, заправо *културно*, Мос је у краткој, али утицајној студији „Телесне технике” (*Les techniques du corps*), српски превод [Mos 1982: 359–391], истраживао на који начин се људи у разним друштвима, на традиционалан начин служе својим телом [Mos 1982: 361]. Тиме је нагласио кључну вредност проучавања начина на који свака друштвена структура појединцу строго одређује употребу сопственог тела. Овде је важно како истраживање пројекције друштвеног на индивидуално, тако и препознавање да је нешто што се сматра природним (на пример, став при ходању), заправо друштвени производ [Levi Stros 1982: 13–15].

Мосово дело је даље утицало на проучавање материјалне културе како у социокултурној антропологији, тако и у археологији, а нарочито на стварање школе антропологије технологије, назване и културна технологија (*technologie culturelle*). Полазећи од тога да је сваки технички исказ истовремено и друштвени или културни, културна технологија се фокусира на друштвено утемељење технолошких избора [Inizan et al. 1995: 14]. Овај приступ најбоље је представљен у париском часопису *Techniques et Culture*, и нарочито су значајни радови Андре-Жоржа Одрикура (André-Georges Haudricourt) и Пјера Лемонијеа (Pierre Lemonnier) [Haudricourt 1988; Lemonnier 1986, 19926].

Према Лемонијеу, антропологија технолошких система јесте студија материјалне културе у социјалном и економском контексту, и она обухвата сваки процес деловања на материју [Lemonnier 19926, 1993]. Технолошки системи се често посматрају само као статички оквири или као детерминанти, док се занемарују социјални аспекти. Анализа технолошких система полази од непосредних, очитих аспеката материјалне културе, попут стила, декорације или боје, али ту они носе и читав низ информативних и симболичких аспеката који укључују арбитрарне изборе технике, физичке акције, материјала, и тако даље. Технологија, међутим, нису само ствари и средства која друштва користе да делују на своје физичко окружење, већ материјални израз друштвене активности, и у том смислу врло је важно питање како и зашто неко друштво користи једну одређену технологију, а не неку другу.

Технолошки системи могу се анализирати на три различита нивоа. На првом нивоу анализира се како различите компоненте система ме-

ђудејствују да би формирале технологију – материја на коју се делује, енергија, средства за рад или алати, покрети и специфична знања и вештине. Промене у средствима за рад обично укључују промене у знањима и гестима, гести се прилагођују сировинама и тако даље. На следећем нивоу, посматрају се све технологије у оквирима једног друштва, како би се уочили њихови међусобни односи. Једна техника може користити сировине и/или алате произведене другом техником, или су повезане на други начин – исти су мајстори, на истом се месту врше различити послови и тако даље. Трећи ниво јесте анализа односа између технологије и других друштвених феномена – како су технолошки системи интегрисани у веће системе, односно друштва [Lemonnier 1992b: chap. 1].

Проучавањем технолошких избора, посматрајући материјалну културу као друштвени производ, антрополози и историчари шире опсег културних феномена које проучавају, истовремено побољшавајући могућности за њихово разумевање [Lemonier 1993: 26]

Пратећи Лемонијеа, Фафенбергер [Pfaffenberger 1992] такође предлаже стварање социјалне антропологије технологије. Он предлаже концепт социотехничких система, преузет из друштвене историје индустријских заједница, како би се интегрисала антрополошка сазнања о преиндустријским друштвима у кохерентну слику о универзалним одликама човекове технологије и материјалне културе.

Као *технику*, он дефинише систем материјалних ресурса, алата, оперативних секвенци и вештина, вербалног и невербалног знања, и *специфичне* начине координације рада, који имају своју улогу у стварању материјалних артефаката. *Социотехнички систем*, насупрот томе, односи се на дистинктивне технолошке активности које произилазе из везе техника и материјалне културе с друштвеном координацијом рада. Социјалну антропологију технологије, према томе, чине три компоненте: технике, социотехнички системи и материјална култура, и проучавање технологије треба да обухвати не само технике и артефакта, већ и друштвени, економски, и политички контекст [Pfaffenberger 1992: 497–8].

Међутим, да би се нове анализе одвојиле од критикованог „стандардног погледа”, неопходно је сагледати оне аспекте технологије који нису условљени економским или политичким разлозима. Ниједна анализа технологије не може бити комплетна уколико у потпуности не размотри *значење* социотехничких активности, и посебно, непроизводне улоге техничких активности. Социотехнички системи могу се разумети само ако се узме у обзир то да они стварају не само материјална добра, него и моћ и значење [Pfaffenberger 1992: 501–2].

КОНЦЕПТ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ

У археологији, посебно место има рад Андреа Лероа-Гурана (André Leroi-Gourhan), чија дела чине прекретницу у проучавању технологије, нарочито књиге *Evolution et techniques* и *Le geste et la parole* [Leroi-Gourhan 1964, 1965, 1971]. Након Мосових радова, још увек је било неопходно развити аналитички оквир који би омогућио да се технолошке одлике

међусобно упоређују. Код проучавања материјалне културе, не ради се само о означавању технолошких одлика које варирају међу собом, већ пре свега треба установити односе каузалности и односе компатибилности међу модификацијама једног технолошког система и других, пре свега друштвених промена. Управо овим потребама одговарају дела Лероа-Гурана [Lemonier 1992a].

Најзначајнији допринос Лероа-Гурана у проучавању праисторијске технологије јесте стварање концепта производног ланца (*chaîne opératoire*). У питању је аналитичка техника која проучава начин на који је неки артефакт направљен, искоришћен и одбачен – почев од набављања сировине, преко начина обраде, финалне форме, употребе (која укључује и евентуално тезаурисање предмета, затим ломове, поправке итд.), па све до коначног одбацивања. У прављењу ствари постоји структура, која је синтаксичка јер укључује низове доношења одлука и операција. Према томе, није реч само о реконструисању алгоритамског низа операција у изради једног предмета, већ се ради о сложеној анализи производног процеса у оквиру једног друштва која укључује и парадигматске односе, односно, у питању је анализа избора који су начињени – није важно само која је сировина одабрана, већ и *која није*, зашто је употребљена једна, а не друга техника обраде, и тако даље. Реч није само о материјалној култури и технолошком знању, него и о индивидуалном и друштвеном понашању [Leroi Gourhan 1964, 1965, 1971; такође упореди Lemonier 1992a].

Концепт производног ланца, дакле, не подразумева само идентификовање и описивање живота једног предмета, већ је у питању концептуални, методолошки оквир, који омогућава да се човеково коришћење сировина структурише, смештајући сваки артефакт у технолошки контекст, и пружа методолошки оквир за сваки ниво интерпретације [Inizan et al. 1995: 14]. Мада првобитно осмишљен за анализу камених артефаката, данас овај концепт обухвата широку скалу археолошких материјала и проблемских питања, као што су керамика, металургија, текстили, па и занатска производња и специјализација уопште [Schlanger 2005: 18–21].

Развој методологије у проучавању артефаката, посебно експериментални и етноархеолошки приступ, довео је независно код већег броја истраживача до потребе за новим теоријским концептом, као и потребу да се технолошка достигнућа сагледају у ширем друштвеном контексту [Torrence 1989]. Студије технологије у последње две деценије обухватају велики распон тема и приступа [упореди радове у Torrence ed. 1989; Lemonier ed. 1993, Dobres and Hoffman eds. 1999, Schiffer ed. 2001], од еволуционистичког [на пример, Kuhn 2004], до студија рода [на пример, Dobres 1999, Sternke 2005]. Већина ових приступа ослања се на принципе и идеје француске археолошке школе, мада су се европске и северноамеричке традиције знатним делом развијале независно једне од других.

Насупрот функционалистичким приступима, актуелним током 20. века, у последњим деценијама преовлађује друштвено-конструктивистичко виђење. Друштвени конструктивизам одбацује објашњења техноло-

шких промена која укључују законе тржишта, ефикасност, прилагођавање или неизбежност развоја. Теоријски приступи који се ослањају на друштвени конструктивизам међусобно се доста разликују, али заједнички су им ставови да често постоји више од једне технологије која задовољава минималне потребе за било који задатак, и да избор одређене технологије од већег броја задовољавајућих алтернатива може бити под великим утицајем веровања, друштвених структура и ранијих избора датог друштва или групе [Killick 2004: 571].

Међутим, технолошка пракса је ипак ограничена законима физике и хемије, као и геолошким и еколошким окружењем. Употреба водене силе, на пример, није могућа уколико нема одговарајућег воденог тока, метал се не може топити без расположивог горива и тако даље, мада и у овим, природно датим оквирима, често постоји више начина да се дати технички задатак успешно реши. Стога Дејвид Килик и опомиње да један једини теоријски приступ не може бити оптималан за дуги период од два и по милиона човекове технолошке каријере, већ да и други теоријски приступи, попут еволуционистичког, могу више одговарати одређеним групама или друштвима [Killick 2004: 57].

Међу истраживачима на северноамеричком континенту, као један од главних издваја се бихевиористички приступ технологији, нарочито заступљен у радовима Мајкла Шифера [Schiffer 1995, 1996, 2004, Schiffer et al. 2001, Skibo and Schiffer 2001, 2008, с референцама]. Заснива се на идеји да свако објашњење технолошке промене треба да буде засновано на строгим поређењима алтернатива, у смислу бихевиористичких могућности. Варијабилност артефаката се посматра преко четири димензије – формалне, просторне, квантитативне и односне. Принцип производног ланца проширен је у концепт бихевиористичког низа, који обухвата све активности и процесе који се одигравају за време живота једног артефакта, а не само начин производње [Schiffer et al. 2001: 730–1].

Питањима практичних и престижних технологија, посебно њиховог међусобног односа, бавио се Брајан Хајден [Hayden 1998, с референцама]. Као практичне, он дефинише оне технологије које имају за сврху да реше практичне проблеме опстанка и основне удобности. Њихов основни принцип јесте да постојеће задатке обаве успешно и на задовољавајући начин. За одређени проблем, критеријуми за одабир међу алтернативним технолошким решењима јесте колико је које од њих успешно и колико је захтевно. Мада је понекад могуће експериментисати с различитим могућностима, у већини ситуација већина људи ће се одлучити за решење које изгледа најуспешније и најлакше да би решили неки практичан проблем. Практичне технологије, примењиване на проблеме набавка хране, заштите од природних непогода, одбрану и тако даље, представљају логичне и емпиријске одговоре на притисак природног окружења [Hayden 1998: 2–3].

Као концептуални оквир за разумевање праисторијске технологије, предложена је теорија нацрта и планирања (*design theory*). Ова се теорија може дефинисати као „средство за стварање или адапти-

рање облика физичких објеката како би се оствариле функционалне потребе у оквиру познатих материјала, технологије, друштвених и економских услова” [Horsfall 1987, цитиран у: Hayden 1998: 4]. Принцип теорије планирања јесте да постоје различите врсте ограничења које обликују решења, као што су расположивост неких сировина, захтевност посла и слично, па, према томе, за један проблем никада не постоји једно оптимално решење, већ низ не потпуно прихватљивих решења. Када се установи низ мање или више одговарајућих решења, избор је у великој мери одређен традицијом, идеолошким вредностима, стилем и тако даље. Успешност неког решења, међутим, јесте главни критеријум за одабир.

Престижни предмети, с друге стране, не стварају се зато да би се обавио неки практични задатак, већ служе да покажу богатство, успешност и моћ. Њихова је намена, према томе, да реше друштвени проблем, односно да обаве неки друштвени задатак. Стога су логика и стратегија за стварање престижних артефаката битно друкчије од оних за стварање практичних. Престижне технологије улажу што је могуће више труда, времена, напора и вештине да би креирале предмете који ће што је могуће више задивити друге људе и њиховом поседнику донети жељени статус или место у друштву. За разлику од Луиса Бинфорда [Binford 1983: 221–224], који сматра да разлике у статусу проистичу из промена унутар система и да објекти престижа, попут гробних прилога, само осликавају већ установљене привилегије, кључна тачка у Хајденовој теорији јесте да престижне технологије имају *активну* улогу у стварању статуса и моћи [Hayden 1998: 14]. Друга битна тачка његове теорије јесте она о односу престижних и практичних технологија. Анализирајући појаву и развој престижних технологија код ловачко-скупљачких заједница, он тврди да су многа, ако не и сва технолошка достигнућа заправо у почетку била престижна и тек потом добила практичну примену – керамика, металурија, доместикација биљака и животиња, и тако даље [Hayden 1998: 17–18].

Питање симболичког значаја технологије нарочито је привлачна тема великом броју истраживача, и бројни радови обухватају широк географски и хронолошки спектар проблема. Међу њима, нарочито се издвајају рад Роберта Макгија и његова структуралистичка анализа избора сировина и њиховог значења код Инуита [McGhee 1977], као и радови Ентонија Синклера о томе како вештина у производњи може имати симболички значај [Sinclair 1995, 1998]. Поред изражавања статуса једне индивидуе или мање групе, технологија такође може бити и симбол етничког идентитета, на пример, [Wake 1999].

Француска археолошка школа, на коју се велики број ових радова и ослања, има посебно богате и разноврсне студије технологије, укључујући и појединачне студије одређених класа материјала, на пример, пројектиле од коштаних сировина [Pétillon 2006], али и анализе великих техничких подсистема, као што је индустрија окресаног камена, на пример [Inizan et al. 1995].

СТУДИЈЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ПРАИСТОРИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ: ПРИМЕР АНАЛИЗЕ КОШТАНЕ ИНДУСТРИЈЕ У НЕОЛИТУ

У периоду раног и средњег неолита на централном Балкану била је распрострањена старчевачка култура, део Старчево–Кереш–Криш културног комплекса [Гарашанин 1973, Garašanin 1979]. Старчевачке заједнице јесу прве заједнице земљорадника и сточара на територији Балкана. Поред нових економских прилика, оне доносе и промене у материјалној култури – пре свега керамичке производе, као и нове технике и форме у кременој, каменој и коштаној индустрији.

Коштане сировине подразумевају кост у ширем смислу, тачније, тврде сировине животињског порекла (*matières dures animales, animal hard tissue*), у које спадају кости и зуби кичмењака, рогови цервида, коштана језгра од рогова бовида, љуске од птичјих јаја, љуштуре мекушаца и оклоп корњача [Averbouh 2000: 187; Poplin 2004: 11]. Термин *индустрија*, који означава групу артефаката које карактерише одређена технологија, технолошки стил или морфологија [Jameson 1999] користи се да би се нагласио технолошки приступ у анализи. Збирку (*assemblage*) чини повезани скуп типова артефаката који припадају истом периоду, док је индустрија скуп збирки типова артефаката од једне врсте материјала, који потичу из временске и просторне целине, и који су таксономски повезани заједничким технолошким одликама [Clarke 1968: 665, 667]. Индустрија од коштаних сировина је, према томе, скупни назив за збирку предмета произведених од ових сировина. Термин, дакле, обухвата све артефакте почев од отпадака од производње, минимално обрађених предмета, до развијених облика, у које спадају оруђе, оружје и уметнички предмети [Averbouh 2000: 187].

Коштана индустрија представља нарочито занимљив сегмент технологије код праисторијских друштава. Коштане сировине су, поред камена, коришћене од најраније праисторије, и оне често представљају једине сировине органског порекла међу археолошким налазима. У неолитском периоду, када се уводе нове технологије, као што су керамичка и технологија глачаног камена, проучавање коштане индустрије даје битне податке о односу традиције и новина.

Коштана индустрија у старчевачкој култури анализирана је на основу материјала с двадесетак локалитета (Доња Брањевина и Старчево у Војводини, Велесница и Књепиште у Ђердапу, Дивостин и Гривац у Шумадији и др.). Детаљна анализа, која је укључила не само готове предмете, већ и отпатке од производње, и која је обухватила избор сировине, технике израде, форме, начин употребе, као и место коштане индустрије уопште у ширем друштвеном и културном контексту, показала је висок степен планирања и добро познавање сировина, као и разноврсне послове и активности којима су се бавили припадници старчевачких заједница [Vitezović 2011].

Избор, набавка и располагање сировинама

Међу коштаним сировинама које су заступљене у старчевачкој култури преовлађују кости, следе рогови и у мањој мери се користе зуби и љуштуре мекушаца. Међу расположивим сировинама, вршен је строг избор, како у погледу врсте тако и скелетног елемента. Од костију, користе се готово искључиво кости посткранијалног скелета, и то углавном мање дуге кости и ребра, док се неке уопште не употребљавају. Поред тога, користе се кости строго одабраних врста – углавном оваца и коза, и одређени скелетни елементи крупних унгулата (дивљег и домаћег говечета и јелена). Уједначен избор, нарочито преовлађивање метаподијалних костију, показује да су оне пажљиво одвајане током процесуирања убијених животиња, и вероватно и складиштене.

Следећа по реду сировина јесу јелећи рогови. Коришћени су рогови које јелени одбацују (рогови се код врста као што су јелен, срндаћ, ирвас, годишње одбацују, након што се заврши циклус раста, и као такви су најпогоднија сировина, јер је процес минерализације окончан), који су прикупљани планирано и систематски. С обзиром на то да се рогови скупљају у одређеном, ограниченом периоду, реч је о планираној активности, могуће повезаној с прикупљањем других сировина у околини.

Рогови нису заступљени у подједнакој мери. Постоје, с једне стране, локалитети с богатом, разноврсном индустријом рога, попут Дреновца, Дивостина или локалитета у Ђердапу, и, с друге стране, локалитети као што је Гривац, где су предмети од рогова малобројни, малих димензија и више пута преправљани, што указује на максималну штедњу сировине. Оваква разлика показује разлике у економији, односно могућу специјализацију.

Употреба зуба за израду артефаката, мада се ради о сразмерно малом броју, посебно је интересантна. За израду употребних алатки користе се искључиво кљове свиња (домаћих и дивљих), које су погодне за стругаче и ножеве због својих димензија и чврстине коју поседују. Од свиње се, међутим, не користе други скелетни елементи, тачније, од костију које се могу идентификовати ниједна не припада овој врсти. Разлог за овакав избор свакако није технолошки (фибуле свиње се, на пример, користе за израду игала у римском периоду), већ културни – није јасно, међутим, да ли је то повезано, на пример, с начином припреме меса, или су кости свиње избегаване из других разлога. Зуби су још коришћени за израду накита, и то се бирају зуби од дивљих врста, посебно јелена. Штавише, присутан је и накит од костију који формом имитира очњаке јелена.

Четврта сировина јесу љуштуре мекушаца, маринске шкољке врсте Спондилус (*Spondylus*), које су добијане разменом – вероватно готових производа. Од њих се израђују само украсни предмети, и ради се о појединачним налазима, често оштећеним предметима, који су свакако цењени и чувани, и одбацивани тек када се више нису могли преправљати. Занимљиво је напоменути да се за личне украсе, поред костију и шкољ-

ки, још употребљава и камен, и то се често бира камен беле боје – на Дивостину је нађено неколико перли од кречњака, упореди [McPhetron et al. 1988] – који је или изабран, јер наликује накиту од шкољки или су обе сировине изабране због одређеног значења придаваног белој боји.

Употребљене коштане сировине у великој мери рефлектују слику добијену на основу анализе фауналних остатака – међутим, не у потпуности. Наиме, није констатована разлика у уделу сировина од дивљих и од домаћих животиња међу локалитетима код којих је ова разлика приметна и у фауни. Претежни или искључиви избор сировина од дивљих врста за поједине предмете указује да су саме те врсте, могуће и уопштено дивља околина, доносиле одређени симболички значај, чији је карактер, међутим, тешко одредити. Ипак, јасно је да је реч о одређеној дихотомiji дивље/домаће, где се дивље врсте бирају за посебне класе предмета, као што су украсни предмети.

Технологија израде и питање занатске специјализације

Технологија израде предмета од коштаних сировина у старијем и средњем неолиту, почев од избора адекватне сировине, преко избора технике обраде до коначне форме предмета, показује велики степен уједначености и висок степен искуства, као и добро познавање својстава појединачних сировина.

Сировине су дељене на комаде и потом даље обрађиване на уједначен начин, техникама које укључују цепање, сечење, а код финалне обраде јављају се полирање, додавање перфорација, зубаца и јамичастих удубљења. Од кремених и камених алатки, употребљавају се ретуширана и неретуширана кремена сечива и длета, затим кремени перфоратори, као и камене секире и различити абразивни алати.

Могуће је издвојити и неколико специфичних технолошких одлика. Код обраде метаподијалних костију овикаприда у шила и игле, може се уочити технолошки дисконтинуитет спрема морфолошког континуитета, односно, примена неколико различитих техника обраде које дају мање или више исти резултат. Посебно се истиче техника обраде искључиво абразијом, која за резултат даје доста танак шиљак са заравњеном епифизом на бази, што је карактеристично управо за старчевачку културу и представља својеврсно културно и хронолошко обележје.

Код обраде метаподијалних костију говечета уочава се, с друге стране, технолошки континуитет и морфолошки дисконтинуитет. Исти поступак сечења и абразије може резултовати кашиком-спатулом или посебним подтипом пројектила.

Степен утрошеног труда и времена није исти за све предмете. Поједини се предмети добијају на сразмерно једноставан начин, природни облик кости или рога се минимално дотера у жељену алатку, односно, већ се с првом фазом добије основни облик. Постоје, међутим, предмети у чију је израду уложен значајан труд и време, и где је потребна знатно већа вештина и искуство. То су предмети где се већ у дељење кости или

рога на одговарајуће комаде улаже труд и обраћа пажња да се добију правилни полуфабрикати, који се потом темељно обрађују у неколико етапа сечењем и глачањем, коначно се предмет полира, и евентуално се додају перфорације и слично.

Један од начина да се посматрају артефакта од коштаних сировина јесте да се посматра труд уложен у производњу појединачних предмета, што се назива континуум квалитета (*manufacturing continuum*) – [Choyke 1997, Choyke and Schibler 2007]. Континуитет у квалитету одражава културни однос према самим коштаним алаткама и могуће према пословима за које су коришћене, и процењује се на основу следећих критеријума: 1. уједначеност у избору врсте и скелетног елемента коришћеног у изради, 2. број корака у производњи, 3. да ли су предмети поправљани (повезано с интензитетом употребе), и 4. индекс искоришћености, којим се мери степен обраде (удео површине покривене траговима обраде) у односу на степен употребљености (удео површине покривене траговима употребе, истрошеност од држања или од контакта с дршком и степен дотеривања). Предмети од коштаних сировина могу се тако разврстати у две категорије – планиране и успутне алатке, односно, у оквиру једне коштане индустрије могу поређати дуж замишљене осе од најједноставнијих, необрађених, *ad hoc* употребљених предмета, до веома пажљиво израђених, истрошених и више пута поправљаних предмета.

Већина предмета показује уједначени избор сировина, уједначене технике израде и уједначене коначним формама, те би се могао сместити у други крај континуума квалитета. На самом крају замишљене осе континуума квалитета стоје неки украсни предмети, ловно оружје, а нарочито предмети од метаподијалних костију говечета, спатуле-кашике и један подтип пројектила. Ово су предмети увек израђивани од исте сировине, с великим трудом уложеним у израду, показују велику вештину мајстора, и често имају трагове да су остали у употреби и након оштећења/лома.

Оваква ситуација сведочи и о високом степену стандардизације, чему у прилог још говори уједначеност у избору сировине и технике обраде.

Разлике које постоје у квалитету, односно уложеном труду у поједине алатке, показују, као што је већ напоменуто, културни однос према одређеним алаткама, тачније, према ономе са чиме су оне повезане – самим пословима за које су коришћене и/или са тиме ко је правио алатке и ко их је користио. Захтевна техника израде могла је сама по себи пружати или доносити одређену симболичку вредност, односно вештина мајстора представљала је вредност саму по себи [упореди Sinclair 1995, 1998].

С обзиром на високу уједначеност и минимални број *ad hoc* алатки, обрадом коштаних сировина нису се бавили сви становници једног насеља, већ појединци. Међутим, тешко је одредити степен специјализације. Економска организација, а посебно подела и организација рада

готово су потпуно непознате кад је реч о старијем и средњем неолиту, у овом случају присуство стандардизације указује на специјализованог занатлију, а разлике међу локалитетима на специјализацију појединих насеља. Различити етнографски примери подржавају могућност постојања специјализованих, дакле, занатлија који се искључиво тиме баве чак и у ловачко-скупљачким заједницама, на пример [Sahlins 1974], а одређена специјализација препоставља се и за неолитске заједнице у Грчкој, упореди [Perlès 1992; 2004], где је, између осталог, откривена и радионица за израду перли од шкољки [Miller 1996].

Питање организације производње и специјализације уопште веома је сложено и потребна су детаљнија проучавања не само технологије уопште, већ и нови теоријски модели, упореди [Miller 1996]. Засад, међутим, може се констатовати да је бар одређени степен специјализације присутан у коштаној индустрији, како код прикупљања сировина тако и код саме прераде сировина, и то и на нивоу унутар једног насеља, али и између суседних насеља.

Употреба, поправке и одбацивање

Предмети од коштаних сировина коришћени су за прераду различитих, претежно органских материјала – кожу, крзно, биљна влакна, дрво, као и за припрему хране, и у мањој мери за неорганске сировине – као ретушери за кремене алатке и као глачалице и радне површине код израде керамичких предмета. Поред тога што добро очувани трагови употребе сведоче о „пропадљивим” технологијама, односно о занатима везаним за текстил, обраду дрвета, и слично, својом типолошком разноврсношћу коштани предмети показују да су у питању били добро заступљени, развијени занати.

Степен поправке и промене намене предмета је сразмерно мали, што значи да није било потребе да се штеди, односно да су се потребне сировине налазиле у довољним количинама, као и да је вероватно свако насеље имало бар једног занатлију за израду предмета од костију. Два предмета од рогова с Гривца, који изгледају као да су у питању употребљени остаци, једини су показатељ могућег недостатка сировина.

Спатуле-кашике од метаподијалних костију говечета једини су изузетак од ове слике. Ови су предмети врло наглашено истрошени употребом, често оштећени и на неким се уочава да су остали у употреби и након оштећења (углачаност на месту лома). Имајући у виду да су ови предмети израђени од пажљиво одабране сировине, као и да је у њихову израду уложен велики труд и била потребна велика вештина, ово још сведочи о томе да је реч о посебним, цењеним предметима.

Украсни предмети су у највећем броју случајева пронађени оштећени, или, у случају перли, као појединачни налази, што значи да су и они одбацивани тек када више нису били употребљиви или су изгубљени. Реч је, дакле, о предметима који су цењени, чувани и придавана им је велика вредност – естетска, материјална, и/или симболичка. Штави-

ше, како се одређени типови, попут наруквица од спондилуса или перфорираних зуба, јављају током дугог периода, вероватно су и наслеђивани током генерација – упореди [Choyke 2006].

Уколико се посматра општи карактер коштане индустрије на једном локалитету, као и дистрибуција предмета, за већину се може констатовасти да се ради о стамбеним објектима у оквиру насеља, који су садржали радионице или радионичка места. Специјализоване радионице нису откривене. Једини изузетак јесу два локалитета у области Ђердапа, ушће Каменичког потока и Књепиште, чија је индустрија типолошки ограничена; реч је углавном о алаткама везаним за обраду дрвета и преовлађују потпуно истрошени, изломљени предмети, па се може претпоставити да је реч о сезонским камповима.

Удео и значај коштане индустрије у оквирима неолитске старчевачке културе није могуће оценити у потпуности услед недостатка података о другим технологијама, нарочито о организацији производње, односно, свеобухватна анализа старчевачке технологије тек предстоји. Засад се, међутим, може учинити неколико напомена.

Када је реч о ловном оружју, коштане сировине су нарочито значајне. Од коштаних сировина израђују пројектили, иначе типолошки разноврсни и технолошки пажљиво и вешто урађени, и удице за риболов, које су, додуше, нешто ређе. Крмени пројектили практично су непознати, укупно четири су позната са целе територије Србије [Šarić 2005], док су само на Старчеву нађена двадесет два коштана пројектила.

Престижни предмети, нарочито украсни предмети намењени као накит или делови одеће, такође се углавном израђују од коштаних сировина, укључујући и маринске шкољке, које су биле предмет размене.

Алати за свакодневне послове – обраду дрвета, коже, крзна, биљних влакана, припрему хране, израђивани су од камених, кремних и коштаних сировина и у том смислу се ове три индустрије међусобно надопуњују – упореди [Antonović 2003, Šarić 2000].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На први поглед, праисторијске коштане индустрије често остављају утисак *ad hoc* производње предмета од кухињских остатака. Поред тога, неадекватно прикупљање фауналних остатака често замагљује њихов број, па се стога сматрају малобројним и, уопште узев, недовољно информативним. Анализа коштаних индустрија са двадесетак старије и средњонеолитских локалитета са територије Србије, показала је да се ради о индустрији у правом смислу те речи, коју карактеришу висок степен познавања сировина и њихових својстава, вештина у изради, организација у прикупљању и преради и одређена размена сировина и готових производа, како на микро тако и макро скали.

Анализа континуума квалитета показала је да је стандардизација доста висока, односно да је присутан висок степен уједначености у избору сировине и технике израде одређених предмета, као и у коначним формама.

На локалном нивоу, присутна је специјализација самих занатлија. Мада су неке једноставне предмете могли израђивати практично сви, висок степен уједначености и сама захтевна техника већег броја предмета показује да су већину предмета израђивале за то специјализоване, веште занатлије. На регионалном нивоу, констатована је специјализација појединих насеља за прикупљање и прераду рогова, и могуће и осталих слабије заступљених сировина (зуба, љуштура мекушаца).

Поред тога, коштана индустрија открива и одређене симболичке вредности које су доносиле и/или приказивале саме сировине, посебно оне добијене од негајених врста (од дивље фауне или прикупљене изван насеља), али и вредност која је придавана или коју је обележавала сама вештина мајстора.

Да би се боље разумела прошла друштва, неопходна је једна свеобухватна студија технологије. Анализа технолошких подсистема, као што су кремена или коштана индустрија, мора укључити не само типологију и трасеологију, већ и размотрити моделе располагања сировинама, као и начине поновне употребе и одбацивања предмета, као и могућности симболичне и престижне вредности. Тек онда ће бити могућа интеграција података и анализа вишеструких технологија и анализа улоге технологије у свакодневном и ритуалном животу ових праисторијских заједница.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарашанин, Милутин. *Праисторија на њлу СР Србије*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- Antonović, Dragana. *Neolitska industrija glačanog kamena*. Beograd: Arheološki institut, 2003.
- Averbough, Aline. *Technologie de la matière osseuse travaillée et implications paléolithiques*. Thèse de doctorat, Université de Paris I, 2000.
- Binford, Lewis. *In pursuit of the past*. New York: Thames and Hudson, 1983.
- Choyke, Alice and Jörg Schibler. Prehistoric bone tools and the archaeozoological perspective: research in Central Europe, in: Christian Gates St-Pierre and Renée Walker (eds.) *Bones as tools: current methods and interpretations in worked bone studies*. Oxford: BAR International Series 1622, 2007: 51–65.
- Choyke, Alice. The bone tool manufacturing continuum. *Anthropozoologica*. No. 25–26 (1997): 65–7.
- Choyke, Alice. Shadows of daily life and death at the Proto-Lengyel site of Górkápolnádomb. *Savaria*. No. 30 (2006): 93–105.
- Clarke, David. *Analytical archaeology*. London: Methuen & Co, 1968.
- Dobres, Marcia-Anne and Hoffman, Christopher R. (eds.) *The Social dynamics of Technology: practice, politics and world views*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1999.
- Dobres, Marcia-Anne. Technology's link and Chaînes: The processual unfolding of technique and technician, in: Marcia-Anne Dobres and Christopher R. Hoffman (eds.) *The Social dynamics of Technology: practice, politics and world views*. Washington and London: Smithsonian Institution Press 1999: 124–146.

- Franklin, Ursula. *The Real World of Technology*. Canadian Broadcasting Corporation (CBC) Massey Lecture Series. Originally published in 1990 by CBC Enterprises. Concord, ON: House of Anansi Press Ltd, 1992.
- Garašanin, Milutin. Centralnobalkanska zona, y: Alojz Benac (ur.) *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 1979: 79–212.
- Haudricourt, André. *La technologie, science humaine: Recherches d'histoire et d'ethnologie des techniques*. Paris: La maison des sciences de l'homme, 1988.
- Hayden, Brian. Practical and prestige technologies: The evolution of material systems. *Journal of archaeological method and theory*. Vol. 5, no. 1 (1998): 1–55.
- Inizan, Marie-Loiuse, Michèle Reduron-Ballinger, Hélène Roche, Jacques Tixier. *Technologie de la pierre taillée*. Paris: CNRS et Université de Paris, 1995.
- Jameson, Robert. Industry, in: Ian Shaw & Robert Jameson (eds.), *A Dictionary of Archaeology*, Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd, 1999: 307.
- Killick, David. Social Constructionist Approaches to the Study of Technology. *World Archaeology*. Vol. 36, no. 4 (2001): 571–578.
- Kuhn, Steven L. Evolutionary Perspectives on Technology and Technological Change. *World Archaeology*. Vol. 36, no. 4 (2004): 561–570.
- Lemonnier, Pierre. The study of material culture today: toward an anthropology of technical systems. *Journal of Anthropological Archaeology*, no. 5 (1986): 147–186.
- Lemonnier, Pierre. Leroi-Gourhan, ethnologue des techniques. *Les Nouvelles d'Archéologie*. No. 48/49 (1992): 13–17.
- Lemonnier, Pierre. *Elements for and anthropology of technology*. Michigan: Ann Arbor, 1992.
- Lemonnier, Pierre. Introduction, in: Pierre Lemonnier (ed.) *Technological choices: transformation in material cultures since the Neolithic*. Routledge: London, 1993: 1–35.
- Lemonnier, Pierre (ed.). *Technological choices: transformation in material cultures since the Neolithic*. London: Routledge, 1993.
- Leroi-Gourhan, André. *Le geste et la parole*. Paris: Éditions Albin Michel, 1964.
- Leroi-Gourhan, André. *Évolution et techniques 1: L'homme et la matière*. Paris: Éditions Albin Michel, 1965.
- Leroi-Gourhan, André. *Évolution et techniques 2: Milieu et techniques*. Paris: Éditions Albin Michel, 1971.
- Levi Stros, Klod. Uvod u delo Marsela Mosa, u: *Marsel Mos, Sociologija i antropologija I*, Beograd: Prosveta, 1982: 9–58.
- McGhee, Robert. Ivory for the Sea Women: the symbolic attributes of a prehistoric technology. *Canadian Journal of Archaeology*. Vol. 1 (1977): 141–149.
- McPherron, Alan, Rasson, Judith and Galdikas, Biruté (1988). Other artifact categories, in: Alan McPherron and Dragoslav Srejić (eds.), *Divostin and the neolithic of central Serbia*, Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1988: 325–343.
- Merrill, Robert S. Preface, in: Heather Lechtman and Robert S. Merrill (eds.) *Material Culture: Styles, Organization and Dynamics of Technology*, Proceedings of the American Ethnological Society. St. Paul, MN: West Publishing Co, 1977: v–vii.
- Miller, Heather Margaret-Louise. *Archaeological approaches to technology*. Oxford: Academic Press, Elsevier, 2007.
- Miller, Michele Ann. The manufacture of cockle shell beads at Early Neolithic Franchti Cave, Greece: A case of craft specialization? *Journal of Mediterranean Archaeology*. Vol. 9, no. 1 (1996): 7–37.
- Mos, Marsel. *Sociologija i antropologija I*. Beograd, Prosveta, 1982.
- Perlès, Catherine. Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece. *Journal of Mediterranean Archaeology*. Vol. 5, no. 2 (1992): 115–64.

- Perlès, Catherine. *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Pfaffenberger, Bryan. Social anthropology of technology. *Annual review of anthropology*. Vol. 21 (1992): 491–516.
- Poplin, François. Fiche éléments de nomenclature anatomique relative aux matières dures d'origine animale, in: Denis Ramseyer (ed.) *Matières et techniques. Fiches de la Commission de nomenclature sur l'industrie de l'os préhistorique. Cahier XI*, Paris: CNRS, 2004: 11–15.
- Sahlins, Marshall. *Stone age economics*. London: Tavistock Publications, 1974. (srpski prevod: Salins, Maršal. *Prvobitno društvo blagostanja: esej o ekonomiji lovaca-sakupljača*. Beograd: Anarhija-Blok 45, 2002)
- Schiffer, Michael (ed.). *Anthropological perspectives on technology*. American foundation New World studies series, Albuquerque: University of New Mexico Press, 2001.
- Schiffer, Michael Brian. *Behavioral Archaeology: First Principles*. Salt Lake City, Utah: University of Utah Press, 1995.
- Schiffer, Michael Brian. Some relationships between behavioral and evolutionary archeologies., *American Antiquity*. Vol. 61 (1996): 643–662.
- Schiffer, Michael Brian. Studying technological change: A behavioral perspective, *World Archaeology*. Vol. 36, no. 4 (2004): 579–585.
- Schiffer, Michael Brian, Skibo, James M., Griffiths, Janet L., Hollenback, Kacy L. & Longacre, William A.. Behavioral archaeology and the study of technology. *American Antiquity*. Vol. 66, (2001): 729–737.
- Schlanger, Nathan. The chaîne opératoire, in: Colin Renfrew & Paul Bahn (eds.). *Archaeology. The Key Concepts*. London and New York: Routledge, 2005: 18–23.
- Sinclair, Anthony. The Technique as a Symbol in Late Glacial Europe. *World Archaeology*. Vol. 27, no. 1 (1995): 50–62.
- Sinclair, Anthony. The value of tasks in the late Upper Palaeolithic, in: Douglas Bailey (ed.) *Archaeology of value*, Oxford: Bar International series 730, 1998: 10–16.
- Skibo, James & Schiffer, Michael Brian. Understanding artifact variability and change: A behavioral framework, in: Michael Brian Schiffer (ed.) *Anthropological perspectives on technology*. American foundation New World studies series, Albuquerque: University of New Mexico Press, 2001: 139–149.
- Skibo, James & Schiffer, Michael Brian. *People and things. A behavioral approach to material culture*. New York: Springer, 2008.
- Sternke, Farina. All are not hunters that knap the stone – a search for a woman's touch in Mesolithic stone tool production, in: Nicky Milner & Peter Woodman (eds.) *Mesolithic Studies at the beginning of the 21st century*, Oxford: Oxbow Books, 2005: 144–163.
- Šarić, Josip. *Kremena industrija najstarijih zemljoradničkih kultura na tlu Srbije*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2000.
- Šarić, Josip. Chipped stone projectiles in the territory of Serbia in prehistory. *Starinar n. c.* Ep. LV, (2005): 9–33.
- The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Torrence, Robin. Tools as optimal solutions, in: Robin Torrence (ed.) *Time, energy and stone tools*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989: 1–6.
- Vitezović, Selena. *Koštana industrija u starijem i srednjem neolitu centralnog Balkana*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2011.
- Wake, Thomas. Exploitation of tradition: bone tool production and use at Colony Ross, California, in: Marcia-Anne Dobres and Christopher R. Hoffman (eds.) *The Social dynamics of Technology: practice, politics and world views*. Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1999: 186–208.

STUDIES OF TECHNOLOGY IN PREHISTORIC ARCHAEOLOGY

by

Selena Vitezović

SUMMARY: Technology studies have always been the most important focus of archaeology, as a science which analyzes human past through the study of material culture. To say that something is technological in archaeology, means to put the concept of technology in the centre of theoretical studies, and to study not only the form of the object, but also the entire sequence of technological factors, from raw material choice, mode of use, up to the reasons for abandonment. The concept of technology in anthropology and archaeology is based on the original meaning of the word *τεχνη* in ancient Greek, meaning the skill, i. e., to study how something is being done. Such a concept of technology as a skill or mode of doing something was for the first time outlined by the French anthropologist Marcel Mauss, whose starting point was that every technological statement was at the same time social or cultural statement and that technological choices have social foundations. Pierre Lemonnier further developed the anthropology of technology, focusing on the question of technological choices, as well as numerous other anthropologists.

In archaeology, the most important contribution to the study of technology was the work of André Leroi-Gourhan, who created the concept of *chaîne opératoire*, as an analytical tool for studying the mode of creating, using and discarding an artefact, starting with raw material acquisition, mode of manufacture, final form, use (including caching, breaking and repairing) up to the final discarding. It is not only about reconstructing the algorithmic sequence of operations in creating one object, but it is a complex analysis of operational chain within one society which includes the analysis of technological choices. The analyses of technologies today include a variety of different approaches, most of them with emphasis on the cultural and social aspects of technology.

The analysis of bone industry in the Early and Middle Neolithic in central Balkans (Starčevo culture), which included not only final objects, but also manufacture debris and semi-finished products, revealed a well developed industry, with a high level of technological knowledge on the properties of raw materials, skillful manufacture, well organized production, as well as possibility of a certain degree of specialization on the micro and macro level (within one settlement and within a group of settlements). Both raw material choices and manufacturing techniques, as well as the final forms, demonstrated a high standardization level. Also certain symbolic value was attributed to some raw materials, and there is a possibility that skill itself was valued. Further analyses of multiple technologies will help in reconstructing the organization of production, social and economic aspects in Neolithic societies, as well as the role of technology in everyday and ritual life.

KEY WORDS: anthropology, archaeology, technology, prehistory, Neolithic, bone industry, raw material management, craft specialization

Дражан Новаковић

ИСЛАМСКИ МИСТИЦИЗАМ – СУФИЗАМ

САЖЕТАК: Представљени су основни појмови суфизма и указано да узроке појаве тог оригиналног учења треба тражити у постепеном удаљавању исламске државе и њених предводника од великих моралних идеала и вредносног система које су поставили посланик Мухамед и први правоверни калифи. Извршено временско разграничење почиње од класичног периода у коме доминирају превелики утицаји појединих учених људи и склоност поштовања локалних традиција, наставља се средњовековним обележеним систематизацијом и достизањем врхунаца суфијске мисли деловањем више великих мистика и завршава се модерним периодом карактеристичним по распрострањености и огромним утицајем на глобалном плану, прилагођавањем на стално мењајуће услове и настојањима за адекватан одговор на изазове колонијализма, који су неминовно доводили до постепеног слабљења суфизма. Назначени су и додир мистицизма с другим религијским системима и хеленском филозофијом из којих су непрекидно произлазиле нове, оригиналне и креативне теолошке синтезе, које су у значајној мери динамизовале већ етаблирано исламско учење склоно понављању устаљених образаца, као и велики допринос суфизма сталном ширењу ислама у различите крајеве света.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: суфизам, ислам, дервиши, тарикати, ширење ислама

Током дугогодишњег рада посланик Мухамед афирмисао је нову религију и створио јаку и перспективну државу. Успевши да у темеље државне заједнице угради вредности и етику ислама, посланик је остварио креативну симбиозу, која је касније показала велику виталност. Посланик је у муслиманској *уми* вршио и верску и политичку власт, што јасно показује да та два важна сегмента нису била одвојена. Политички ауторитет заснивао је на способностима доказаним у стварању и одбрани државе, али и на пророчком угледу. Спектакуларно ширење исламске државе верницима је представљало поуздан доказ да њен вођа само испуњава вољу Алахову. Следећи посланикову визију, непосредни настављачи Ебу Бекр, Омер, Осман и Али проширивали су исламску државу руковођени постављеним моралним принципима у којима је доминирало лично поштење и скромност. Премештањем престонице из Медине у Дамаск на драматичан начин се мења начин управљања државом, одбацују дотадашње етичке норме и организује дворски живот, који је по

раскоши био без премца у тадашњем свету. Глумци, свирачи и разни други забављачи из освојених земаља, изводили су програме на калифовом двору. Овоземаљске радости и уживања потпуно су надвладале религиозни аскетизам, којим су се одликовали први калифи. Долази до процвата љубавне поезије, а појава винских песама јасно показује игнорисање посланикове наредбе о забрани употребе алкохола. Нарастајуће световњаштво и маргинализовање религиозних идеала представљали су повољну подлогу за афирмацију мистичних покрета и промовисање става да је суфизам настао у исто време када и ислам и да се посланик Мухамед и први правоверни калифи могу сматрати зачетницима тог теолошког опредељења. Не мирећи се с таквим стањем, суфије одлучно постављају захтеве за успостављањем чистоте ислама, обнову вредносног система који је у пракси показао виталност и повратак славних времена у којима је сваки појединац преко нове религије проналазио наду и остваривао идеале.

ОДРЕЂЕЊЕ СУФИЗМА

Суфизам или исламски мистицизам је специфичан покрет у исламу чији назив потиче од арапских речи „вуна, заоденут вуном”, због карактеристичне одеће коју су носили следбеници тог филозофско-теолошког погледа на свет. Суштину суфизма чине искрено предање Богу, потпуно сиромаштво, изворна религијска пракса у чијем центру је понављање Божјег имена, слушање поезије и обредна свирка. Настојећи да што прецизније дефинише суфизам, познати исламиста М. Хамидулах у први план истиче лични доживљај појединца и сагласно томе одређује да мистицизам треба повезати са исправним веровањем, улагањем напора за побољшање верских обреда, избором посланиковог живота као узора који треба следити у свим животним ситуацијама и доследним испуњавањем свих верских дужности. Додатно персонализујући суфизам јасно указује да је у питању најбоља метода за лично понашање, успостављање контроле над самим собом, неговање искренности, веровање да Бог постоји у свим делима и опредељење да љубав према Богу стално јача. [Хамидулах 1982: 89–90]. Не одступајући од наведене концепције и настојећи да суфизам што дубље теолошки фундира, Р. Хафизовић предлаже следећу дефиницију: „Суфизам или у литератури на арапском језику редовито ословљаван као *tesawwuf*, није тек један међу мноштвом обзира универзалне религијске збиље ислама, са својом осебујном или, мање-више, правоверном метафизичком, онтолошком, антрополошком, етичком или есхатолошком теоријом, него је то унутарња, скривена форма, посвемашња езотеријска збиља ислама као цјеловитог састава живљења и његова вишеструко разуђеног метакозмичког битка унутар обзора онога Козмичког, почевши од свијета теокозмуса до свијета микрокозмичког у коме се божански Козмос сукусира у свакој својој егзистенцијалној нијанси” [Хафизовић 1999: 5]. Наглашавајући његову загонетност и кроз праксу потврђено правило да је сваки покушај одређења и дефинисања

непрекидно отварао читав комплекс нових питања на које је требало припремити одговор, Д. Танасковић је указао на мало познати податак да је кованица суфизам широко прихваћена у већини европских језика новијег датума, док исламска културна традиција није одступала од речи тесавуф. Не опредељујући се за јасну дефиницију и стално указујући на чињеницу да је у питању „комплексна духовна и друштвена појава”, он с правом подсећа да велики напори оријенталиста и исламиста усмерени према том циљу најчешће производе различите, па чак и супротстављене закључке [Танасковић 1981: 7–42]. Дефинишући утицаје на развој суфизма, архиепископ тирански А. Јанулатис полази од личног осећања о пролазности живота и његове промашености без што непосредније повезаности с Творцем. Опрезно оспоравајући оригиналност покрета указује на велики утицај хришћанског аскетизма тада развијеног у Сирији, Месопотамији и Персији, као и на плодотворну везу неоплатонистичких филозофских идеја на личну побожност исламских суфија [Јанулатис 2005: 229–231]. Вођен идејом да суфизам што боље социолошки објасни М. Гордон подсећа да је покрет проистекао из настојања ревнских исламских верника да добију одговоре на следећа питања „Како муслимани треба да живе? Какво ће друштво изградити у новом царству? Да ли муслимани треба да се интересују за овоземаљски успех? Шта је с Мухамедовим учењем и Кураном?” [Гордон 2001: 62]. Непрекидно трагајући за правим одговором на та питања дошли су до закључка да живот треба посветити Богу кроз медитације и молитву, одрећи се сталне и некорисне трке за стицањем материјалних добара и у центар вредносног система поставити сиромаштво. Настојећи да западном читаоцу приближи суфизам С. Х. Наср нагласак ставља на антрополошку димензију: „Слиједити суфизам значи умријети поступно у себи и постати оно што си, поново се родите и постати свјестан оног што је човјек од правијека (*азал*) био, а да тога није постао свјестан све док му се не деси неопходни преображај” [Наср 2004: 20]. Распрострањени су ставови према којима се експанзија суфизма у различитим периодима може објаснити оствареним контактима до којих је, захваљујући отворености исламске државе, дошло с идејама персијског зороастризма, индијског хиндуизма и хришћанског монофизитизма.

КЛАСИЧНИ ПЕРИОД

Већина теоретичара историју суфизма дели на класични, средњовековни и модерни период. Одсуство чврсте теолошке и организационе структуре условило је дифузно ширење покрета, који је често прихватао доминантне особине локалне средине или је зависио од учења и ставова појединих утицајних суфија који су окупљали следбенике и формирали школе. Током 9. и 10. века деловале су чувене суфије Абу Јазид Бистами (умро 874), Абдул Касим ал-Џунејд (умро 910), Хусеин Тирмиди (умро 898) и Хусеин ибн Мансур ал-Халаџ (857–922), који су оставили неизбри-

сив печат на развој суфијског учења и утемељили покрет у чијој основи је била мистична доктрина.

Персијанац А. Ј. Бистами унео је у суфијско учење методе строгог аскетизма и медитације с циљем да кроз самопоништење дође до Божје суштине: „Био је и остао прави драгуљ суфијске школе у Багдаду. Цијели свој живот је провео у дубокој и суровој осами, лутајући врлетним планинским горјем Табаристана. Ондје је стицао и проживљавао своје раскошно суфијско искуство” [Хафизовић 1999: 72]. Многбројне оригиналне филозофско-теолошке идеје није записивао, већ их је излагао ученицима и слушаоцима. Описујући мистична искуства искрено је веровао да је постигао апсолутно јединство с Вољеним. Већина каснијих мистичара оспорава ту чињеницу док европски научници искуства Бистамија објашњавају индијским утицајима и применом метода јоге.

Абдул Касим ал-Џунејд деловао је у Багдаду и кроз његову школу прошле су и обучиле се многе генерације ученика, од којих су неки захваљујући знању стекли велики утицај. Написао је више теолошких расправа у којима је с мистичног становишта изнео спиритуална искуства о стапању душе с Богом. Супротстављајући се филозофском ставу А. Ј. Бистамија, указивао је на значај трезвености, јер циљ мистичара није самопоништење већ потпуно нови живот посвећен Богу. Препоручивао је својим ученицима да јавно не саопштавају мистичне доживљаје, јер се они не могу објаснити на уобичајени рационални начин: „Њихова лична екстатична искуства почињу да представљају тајну за њихово окружење. Употребљавају алегорије испреплетане еросним темама и тако обухватају дубљи религијски смисао. Еросна терминологија постаје њихово најснажније изражајно средство, ослобађање од сваког материјалног руха и сваке везаности, вољено сједињавање с Вечним и Највишим Другим постају суфијама основне теме за размишљање и расправу” [Јанулатис 2003: 234].

Утицај хеленске филозофије највише се осећа у делу великог персијског суфије Хусеина Тирмидија. Општеприхваћену терминологију суфизма изложио је у познатом делу *Печат светосић*: „Тирмиди ту кроз 155 поглавља пружа прецизно објашњење главних екстатичких израза, били они куранског порекла или не. Степени светлости које он набраја, односе се на 'просветљења' (*анвар*), илуминацију интелектуалног типа, а не на љубав, вољени чин” [Анавати 1981: 67]. Развио је теорију велајета (божанског пријатељства), коју је ступњевао на општу и појединачну. Општи велајет имају сви верници, док је појединачним обдарена посебна елита оспособљена за сједињавање с Творцем кроз трансценденталне доживљаје.

Велики мистик Хусеин ибн Менсур ал-Халац стекао је прво образовање у родној Персији. Затим прелази у Багдад где упознаје већ чувеног шејха ал-Џунеида. Ношен религиозном визијом одлази у Меку на *хаџ* где кроз строги пост доживљава различите мистичне догађаје. Вративши се у Багдад почиње проповеди које га удаљавају од учитеља ал-Џунеи-

да и већине суфија, тако да је био принуђен да напусти град. Ватрене проповеди у којима је централно место заузимала неисцрпна тема љубави и непоновљив религиозни занос, које је јавно износио по повратку у Багдад уводе га у велику сукоб са суфијама и званичном улемом: „Тако је око питања 'љубави' започела вековна нетрпељивост званичног ислама према суфизму. Та нетрпељивост која никада, све до најновијег доба, није потпуно нестала, повремено се оштрије, а повремено крајње суздржано испољавала, у зависности од многих, најчешће нерелигијских околности” [Танасковић 1981: 7–42]. Опоненти су изнели различите оптужбе од којих су најважније намера о уверавању следбеника да располаже снагом која му омогућава чињење чуда као и посланик и истрајност о чувању тајни својих моћи као остали шејхови и спремност да с њима упознаје и припаднике обичног народа. Разочаран критикама одбацује суфијску одећу и с великим бројем ученика одлази на други *хаџ*. Духовно ојачан у Меки упућује се у Индију, Туркестан и до граница Кине. После трећег ходочашћа које је потрајало преко две године дефинитивно се враћа и Багдад и започиње серију чувених проповеди. Теолошки сазрео и потпуно уверен у могућности суфијске филозофије ал-Халац храбро изговара до тада незамисливу реченицу „Ја сам Истина (Бог)” и промовише став да је циљ сваког људског бића сједињење с Богом које се остварује кроз љубав. Ујединивши против себе званични већ етаблирани ислам, политичаре и суфије неспремне на продубљивање сопствене филозофије, ухапшен је и после седам година робије погубљен. Оцењује се да је написао више дела од којих је сачуван само мањи део и то у фрагментима. Преостало не омогућава потпуно реконструисање филозофско-теолошке матрице, али се с великом поузданошћу може истаћи да је у центру његових идеја било Божје јединство и дубока и искрена жеља за потпуним сједињавањем с Творцем. Прихвативши Божју трансценденталност и став о уједињавању људског бића с Богом само у специфичним мистичним доживљајима, може се одбацити главна критика да је реченицом „Ја сам истина” прешао у пантеизам. Мученичка смрт за идеју пронела је славу ал-Халаца широм исламског света чиме је постао идол с којим су се упоређивале суфије током наредних векова.

Крај 10. века обележила су настојања у циљу систематизације суфијског учења. Написано је више приручника али је њихов домет био ограничен, јер су аутори само изнели ставове најзначајнијих суфијских школа мишљења и извршили корелацију између појединаца и пожељних врлина које треба да поседују. Доказ да покушаји нормативног уобличавања нису дали резултате је и податак да најзначајније дело из тог периода Ал Хуџваријев – *Кашиф ал-махкабу* садржи само једно поглавље посвећено класичном суфизму. Наведена расправа, која уједно представља и најстарије персијско дело о суфизму, разматра ставове појединих значајних учитеља и интерпретацију њиховог односа према неким елементима суфијске доктрине.

СРЕДЊОВЕКОВНИ ПЕРИОД

Средњовековни период у развоју суфизма карактеришу озбиљни покушаји поновне систематизације учења и оснивање мистичних редова чији су припадници личним примером популаризовали теолошко-филозофску доктрину покрета, који је задобијао све више симпатија. Обиман и сложени поступак систематизације и теоретског обликовања суфизма кроз повезивање с најзначајнијим областима филозофије и теологије извршили су несумњиво највећи представници тог учења Абу Хамид ал-Газали (1059–1111), Ибн ал-Араби (1155–1240), Шихабудин Јахја Сухраварди (1155–1191) и Џелаледин Руми (1207–1273). Предавајући годинама више предмета на чувеној медреси Низамија у Багдаду ал-Газали је постепено улазио у сложена филозофска и теолошка питања и тако се приближио суфијским ставовима. Темељно је проучио Фарабијев и Авиценин филозофски систем који су настали у додиру с грчком филозофијом. Незадовољан претрпљеним утицајима за које је сматрао да су у супротности са суштином исламске вере пише чувену критичку расправу *Осјоравање филозофија*. Осетивши немогућност да у оквиру етаблиране исламске теологије пронађе одговоре на питања која су га занимала, напушта професорску дужност и постаје суфија: „Схватио сам као сигурну чињеницу”, писао је он, „да су мистичари ти који се, пре свих других, налазе на Алаховом путу. Њихов живот је најбољи живот, њихови методи су најбољи методи, а њихов карактер – најчистији карактер. Кад би се памет свих умовалаца, мудрост свих научника, и ученост свих професора вичних дубинама Истине Откривења зденуле у напору срачуна том на побољшање владања и карактера мистичара, не би ништа постигле, јер сва кретања и сва мировања, како спољашња тако и унутрашња, обасјавају мистичара светлошћу из Светиљке Пророчког Откривења, а нема светлости на лицу ове земље која обасјава више од те Светлости Пророчког Откривења”. [Линг 1992: 356]. Капитално дело *Оживљавање верских наука* – посвећено испитивању сложеног феномена сазнања, резултира закључком да унутрашња истина којој теже суфије задовољава све захтеве исламске вере. Заузимајући такав став успео је да реши латентне конфликте и на прихватљив начин, не доводећи у питање било чији ауторитет, помири званични сунитски ислам и суфијску доктрину.

Живећи и радећи у Шпанији, други велики систематичар суфизма Ибн Араби, добро је упознао хришћанску филозофију и њен категоријални апарат, што му је омогућило да стечена знања компарира с оригиналним теоријским мишљењем развијаним у оквиру ислама. Проучивши оба теолошко-филозофска правца, пажњу је посветио новом тумачењу Курана и разради појма Тевхида – Божјег јединства, као темељима исламске вере, формулисању идеје о савршеном човеку и развоју исламске космологије кроз разраду идеја о божанском стварању. Непрекидно усавршавајући филозофску мисао, Ибн Араби долази до омиљене суфијске теме – жудње за сједињавањем с Божанским: „То сједињавање (*иййихад*), као устрајан епистемолошко-егзистенцијални процес, догађа се у двије

етапе, што се јасно разабире из два темељна Ибн Арабијева појма који, једнодобно јесу заглавнице и засводнице његове суфијске есхатологије, а то су појам нестајања, ишчезнућа или утрнућа у свјетлости божанског Лица (*фана*), и појам остајања, оптрајавања и ушаторења у самој метафизичкој, поврхбивствујућој, вјечној божанској Присутности (*баџа*) [Хафизовић 1999: 149]. Дајући оригинална објашњења најважнијих принципа исламске вере збуњивао је и доводио у недоумицу савременике уверене у вредност новог приступа, али и уплашене да због прихватања неверификованих ставова буду окривљени за јерес. Теолошки списи и расправе потврдили су и учврстили његову ученост, али је општу популарност стекао пишући мистичну поезију у којој централно место заузима појам неостварене љубави.

Настојећи да на нов и оригиналан начин протумачи неке од устаљених теолошких догми велики мистичар Ш. Сухраварди доживео је трагичну судбину. Рођен је на северозападу данашњег Ирана, а школовао се у Азербејџану и Исфахану. После дужег боравка у Анадолији одлази у Сирију где са својим филозофско-теолошким погледима упознаје заинтересоване. Незадовољна његовим ставовима званична *улема* покреће судски поступак. Изречена је пресуда и велики мистик је осуђен на казну затвора, која се окончала смрћу у 36. години. Начин на који је завршио живот значајно је допринео формирању различитих легенди око његовог имена и улоге у суфијском покрету, а називан је „убијени” и „мученик”. Оставио је обимно дело од 49 наслова у коме је изнео искуства проистекла из преобраћења до којих је дошао у младости. Током једне визије открио је светлосна бића што га је довело до закључка о постојању светлости над светлостима, коју М. Елијаде доводи у везу са стварањем: „Сухраварди је описује као вечито зрачење Светлости над Светлостима, од које потиче први Арханђео, назван заратустринским именом Бахман. Та веза између Светлости над Светлостима и Првоствореног Зрачењем понавља се на свим ступњевима происхођења бића и она распоређује у парове све категорије свега што је створено” [Елијаде 1991: 124]. Постављајући темеље оригиналне космологије установио је постојање четири света од којих је теоријска новост био посебни међусвет, који се налази између света бића насталих од чисте светлости и видљивог света. Анализирајући Сухравардијеве „светове” А. Корбин посебно указује на духовни: „Између свијета чистих духовних свјетлости (*Lices victoria-les*, свијет ’Мајки’, у терминологији *isharaqa*) и осјетилног универзума, протеже се до границе Девете сфере (Сфера над сферама) *mundus imaginalis* који јест конкретни духовни свијет Ликова-архетипова, појавних Форми, Анђела врста и јединки; филозофијска дијалектика отуда изводи нужност и ондје смјешта тај план; дјелотворна визија о томе је дана у визионарском опажају активне Имагинације” [Corbin 2003: 84]. Проучавање филозофије светлости није превише узбудило званичну *улему* и носиоце закона, али је до осуде дошло оног тренутка када се осмелио да изјави да Бог у свако доба може створити новог посланика.

Доказ да је средњовековни суфизам био значајно детерминисан мистичном поезијом и спекулативном филозофијом дело је великог Персијанца Џелалудина Румија. Изградивши се као бриљантан теолог, живот је посветио писању прозе, а славу стекао непоновљивом поезијом у коју је уградио своје духовне визије, о чему познати исламиста Н. Смаилагић каже следеће: „Цијели живот Румија био је предмет претјераних легенди, у које су, по потреби, уплитана и чуда. Али остаје чињеница да су страсна нарав, силна уобразиља, љубав за истином и аскетска побожност били фактори његове узнесености и опсједнутости врхунаравним и његовим личним тајнама. Руми је, нема двојбе, био на првом мјесту изнимна мистичка личност, силне снаге, богобојазности и самопожртвовања. Стога је и његова поезија само посљедица тог големог духовног жара, што се огледа у техничким недотјераностима стила” [Смаилагић 1976: 153]. Скупљена у огромним збиркама *Маснави*, *Дивани* и *Тебриза* Румијева позија је због лепоте стиха и дубине порука постала препознатљиви водич генерацијама мистичних песника. Опчињени непревазиђеним узором и с циљем да нађу љубав и дођу до Вољеног храбро су се суочавали са свим искушењима, а многи су током тих трагања остали без породице, дома, разума и живота.

Захваљујући песничком опусу Џ. Румија мистична доктрина напустила је кабине учених суфија и отпочела нови живот у широким народним масама. Задобијена подршка и велика популарност директно су допринели постепеном формирању мистичних братстава – *шарикайи*, чији су чланови познати под називом дервиши, о чему Р. Хафизовић каже следеће: „У сваком од суфијских редова је битно оркестрирао одређени обзир универзалне суфијске гнозе, који се, потом, примјеравао културној и опћенито духовној клими поднебља у које би улазио. Оно што чини заједничку и јединствену конститутивну основицу сваког суфијског реда, поред духовног учења којег је развијао духовни учитељ (*сајх*, *џир*, *муршид*) у контексту суфијске литературе, јесте молитва срца (*дикр*) и темељне шеријатско-правне норме које нису биле пријепорне ни у једном суфијском братству, дочим су други елементи, више техничке и орнаменталне, неголи доктринарне и суштинске нарави могли бити различити од једног до другог суфијског реда” [Хафизовић 1999: 392]. Прва суфијска братства била су заснована на лабавим принципима и без успостављених ауторитета и хијерархије. Протеком времена слаба организациона структура се учвршћује и у средиште тариката долази шејх као вођа и неоспорни ауторитет. Шејхови су регрутовани из најимућнијих и најугледнијих породица које су биле у могућности да својим припадницима пруже најбоље образовање, омогуће посете центрима ислама, дају прилику за упознавање с модерним токовима исламске мисли и обезбеде боравак на пракси код чувених учењака. Осетивши Божански позив праћен непосредним утицајем учитеља, неки од њих одлучивали су да наставе изучавање суфизма у тарикатима где су већ били укључени њихови истомишљеници спремни да ради сазнања мудрости замене сва световна уживања. Новопримљени члан био је дужан да под надзором шејха

прође три етапе током којих је долазио до суштине суфијског учења и трајно се одређивао да своју судбину веже за одређени тарикат. Етапу „новоприврженика” карактеришу бројне и сложене аскетске вежбе с циљем да се стигне до граница покајања. Током друге етапе означене као „напредак”, нови суфија кроз унутрашњу борбу долази до покајања као одређења према ранијем животу. Завршна етапа предвиђена за „савршеног” означава завршетак унутрашње борбе и спремност новог суфије да на ведар начин прихвати све што се око њега догађа. Најзначајније суфијске школе често су прерастале у посебне тарикате који су имена добијали по учитељима општепризнатим због показаног знања и способности да окупе бројне ученике. Током историје забележени су случајеви да су поједини ученици по укупним способностима или доприносу теорији суфизма успевали да надмаше учитеље, напусте школу и формирају самостални дервишки ред.

Поред значајне друштвене улоге, једна од главних карактеристика редова је оригинална грађевинска активност и специфична организација. Суфијски центри најчешће су формирано око гроба неког учитеља који је за живота стекао славу због оригиналних филозофско-теолошких идеја које је заступао и бројних ученика привучених његовим угледом и бриљантним предавањима. Грађене су скромне зграде у којима су становали чланови реда и ученици спремни да се посвете изучавању суфијске доктрине. Протеком времена формирао се комплекс који се састојао од школа намењених унапређењу основне делатности и других грађевина за смештај породица и све бројнијих посетилаца. Захваљујући завештањима побожних муслимана, поједини редови стицали су огромна богатства, која су омогућавала лагодан и духовним медитирањима посвећен живот дервиша и упућивање одабраних ученика у мисионарске акције широм исламског света. Тарикатом је до смрти руководио шејх и њега је наслеђивао халифа. Нису постојали прецизни критеријуми по којима се вршио избор наследника, али су предност имали најамбициознији и најспособнији, с тим што је коначна одлука зависила од става одлазећег шејха. Смрт шејха представљала је значајан догађај, јер се према суфијској доктрини тим чином врши толико очекивано сједињавање с Богом и омогућава умрлом вођи да преосталој братији буде директни заступник пред Творцем [Новаковић 2002: 103–115].

Живот у дервишкој заједници одликовао се и другим специфичностима као што је дуготрајан и духовношћу прожет плес – *зикр* праћен музиком и различитим манифестацијама религиозног посвећења и занесености: „*Зикр*, то понављање Алаховог имена до изнемоглости, комбиновано с ритмичким кретањима тела, чије порекло по свој прилици треба тражити у преисламским ритуалима шаманистичког типа и чији су облици снажно обележени локалним утицајима, има за циљ да привремено одвоји душу од тела, замарајући ово последње до потпуне исцрпљености” [Кислинг 1981: 122]. Неконвенционалност у обредима, укључујући веселе и јавне церемоније, изазивали су неповерење и непријатељство званичне уleme, али су у многим земљама значајно допринели укорен-

њавању и ширењу ислама, јер је локално становништво лакше ступало у контакт с дервишима него формализмом оптерећеним исламским свештенством. Протести улеме често су имали успеха, јер су многи владари, несвесни њиховог значаја за ислам као целину, с лакоћом предузимали строге мере против дервиша. Оштар став према суфијама може се објаснити и њиховом језгровитом критиком владарског начина живота и исказаном неспремношћу да се укључе и дају допринос колориту дворских манифестација.

Суфијско учење и пракса, у чијем средишту је било поштовање и обожавање шејхова, изазивали су током средњег века бројне и сложене теолошке расправе. Претеривања ученика покренула су озбиљне спорове о хијерархији ауторитета, јер је већина муслимана одбијала поређење посланика Мухамеда с најславнијим шејховима. Ситуацију је додатно компликовала пракса раног ислама према којој је било забрањено испољавање обожавања према посланику или било ком другом човеку. Не поштујући наведени доктринарни став суфије су се молиле Мухамеду и преминулим угледним члановима којима су приписиване светачке карактеристике. Теолошка делима требало је да буде решена одвајањем посланика од светаца, а да се притом не умањи и маргинализује њихов значај. Шиитска доктрина лакше је превладавала тај дуализам, будући да је у њеном центру било обожавање посланиковог потомства, односно Алија и његових синова. Усредсређеност на свеце одвлачила је пажњу од улоге и значаја скривеног имама, који ће се у погодном тренутку појавити и преуредити свет према изворним исламским принципима. Оставши у оквиру сунитског ислама суфијско учење није могло стећи већи утицај међу шиитима, који су своју потребу за мистицизмом задовољавали кроз стрпљиво чекање махдија [Наср 2004: 148–174].

Исламски мистицизам живео је и развијао се и изван тарикатских братстава. Његови носиоци били су лутајући дервиши, који су начином живота најчешће кршили устаљене норме понашања. Наступали су као забављачи, факири, песници и проповедници. Спретно и духовито подвргавали су критици, а често и исмејавали, живот у суфијским заједницама окупљеним око неког значајног гроба и предвођених ученим шејховима. Помало наивно критиковали су већ етаблирани суфизам и отворено тражили повратак коренима у којима је сиромаштво и скромност представљало врхунски идеал. Њихов рад и критика будили су успавану суфијску мисао разводњену скупљеним богатством око појединих тариката, али су Европи представили само једну компоненту, односно форму, а не суштину, тог сложеног и за историју ислама важног покрета.

МОДЕРНИ ПЕРИОД

Вековима изграђујући свој систем, стичући све већи утицај у различитим структурама друштва и проширујући круг следбеника, суфизам је доживео кулминацију између 1500. и 1800. године, тј. за време просперитета и доминације Османског и Могулског царства. Поједини теоре-

тичари ислама сматрају да је у том периоду, који означавамо као модерни, са суфизмом на различите начине била повезана већина верника. Делујући на специфичан и оригинални духовни начин, потпуно посвећени вери и са исказаном спремношћу да после проучавања локалних религијских обичаја одређене елементе инкорпорирају у званично исламско учење, дали су немерљив допринос ширењу ислама у нова подручја: „У Африци и Јужној Азији ислам је првенствено раширен, захваљујући прво суфијама, мистичарима, који су у себе апсорбовали различите утицаје хришћанства, неоплатонизма, хиндуизма и будизма” [Симић 2004: 6]. Поред школа као целина, које су деловање усмеравале према појединим подручјима, просторе северне Индије преправиле су суфије – проповедници из реда сухравардија настојећи мудро и стрпљиво да створе упоришта. Градили су центре, окупљали ученике и вештим мисионарењем преводили локално становништво у ислам. Ситуација је била знатно сложенија у југоисточној Азији, која се с успехом супротстављала наметању нове вере промовисане од арапских трговаца и мисионара. Ступивши на тај простор суфије из реда кадитита уложили су напор да разумеју сложени систем хиндуистичко-јаванских веровања што је представљало предуслов претварању локалних религиозних и друштвених установа у суфијска насеља и медресе. Запоседање инфраструктуре, миран, сталожен и одмерен однос суфија према затеченој традицији допринели су да југоисточна Азија у релативно кратком року постане једно од упоришта ислама.

Колонијална експанзија европских држава и покоривање већег дела исламског света драматично се одразила на суфизам и значајно ограничили његове могућности да захваљујући исказаној флексибилности доприноси ширењу исламске вере. Предузимајући енергичне мере, колонијалне силе успевале су да ограниче глобализам суфизма и деловање усмере на затворена друштва и текије. Добро организоване полицијске службе ефикасно су сузбијале рад путујућих дервиша, јер је постојала оправдана бојазан да се кроз њихову активност не пласирају идеје о поновном стварању моћне државе чији би покретач био ислам. Наведена оцена није представљала препреку Л. Гардеу да опрезно констатује: „Многа братства су спала на то да пактирају с колонијалним властима. То је узело толико маха да данас добар број држава исламског света зазире од њиховог утицаја и традиције, у којима виде све саме кочнице неопходног друштвеног и економског напретка. Многе су их забраниле или покушале да их забране” [Гарде 1981: 117]. Противник суфизма био је и реформистички покрет вахабита чија доктрина није могла да прихвати разводњавање ислама и одступање од посланиковог учења присутно у теорији и пракси мистичних братстава. Теолошки пуритански концепт, који се ефикасно ширио и на просторе изван Арабије, оптуживао је суфизам и за брз пад исламског света и његову неспремност да одговори на изазове који су долазили из Европе.

Паралелно с наведеним примерима ограничавања исламског мистичизма, на просторима Индије догодио се оригиналан процес чију основну

карактеристику представља податак да је суфизам био покретачка снага антиколонијалног отпора. Захваљујући великим делима и раду чувених суфија Абделкадир Бедила и шаха Валилах Дихлавија суфизам је постао носилац исламске самосвести и фактор мобилизације свих снага у отпору против стране доминације. Суштина мистицизма усмерена на остваривање идеалног циља о сједињавању с Богом, у индијском суфизму на драматичан начин се преусмерава према класичној политичкој реторици и цихаду као начину ефикасне борбе против неверника. Антиколонијални покрет муцахедина у северној Индији наступао је с политичких и духовних позиција вахабита, али се истовремено идентификовао с накшибендијским теолошким правцем. Слични процеси дуализма карактеристични су и за поједине мистичне редове у Африци, који нису успели да избегну сврставање у конфликте између муслимана и хришћана. Увелико истрошена у борби с колонијалним силама, политичка моћ суфизма практично је окончана у 20. веку. Младим исламским државама насталим из антиколонијалне борбе и на таласу с интегралним исламом неспојивим са национализмом, није одговарало учење које би нове вође стално подстицало на потребу улагања напора за повратак старе славе исламу као религији и обнови државе која би обухватила све вернике.

* * *

Развијајући оригинално учење и успостављајући специфичну верску праксу суфизам је оставио неизбрисив траг у историји ислама. Настао на почетку исламске ере као препознатљив одговор на све већу доминацију световног елемента у начину организације и вођења све моћније исламске државе одлучно је иступио са захтевом за поновно валоризовање и отрзање од заборава великих идеја у чијем центру је било поштовање основних принципа религије у коју су непрекидно уношени нови и с изворним исламом неподударни ставови, верска ревност, скромност, поштење обичних људи, али и предводника државе и враћање непревазиђеним и за све обавезујућим идеалима које је поставио посланик Мухамед. Свеобухватност одступања од изворних начела и принципа вере била је у тој мери присутна да је представљала више него погодно тло за ширење суфизма, који постепено добија препознатљиву критичку ноту и постаје носилац оспоравања теолошке матрице и учвршћене праксе на којој је почивао статични и већ етаблирани ислам.

Оштрица суфијске критике и неспремност на промене оних који су били већ заузели и учврстили позиције изазивала је различите проблеме и сукобе, али то није зауставило бујицу суфизма, који се током деценија и векова учвршћивао, стицао све већи број учених и надарених присталица и организационо јачао успостављањем тариката као оригиналних заједница у којима се неговала и усавршавала суфијска мисао. Проучавање хришћанских и других религијских искустава и сусрет с хеленском филозофијом били су више него подстицајни и допринели су теолошком сазревању суфизма и успостављању доминације у односу на улему оптерећену конзервативизмом и склоношћу да целокупну енер-

гију исцрпљује понављањем устаљених и у значајној мери формализованих образаца. Учене, разборите и интелектуално радознале суфије са спремношћу да ново сагледају и после пажљивог проучавања прилагоде исламској теологији и њеном категоријалном апарату, постепено постају својеврсна исламска елита, коју су због сазнања да представљају неку врсту универзалне савести поштовали и они који су били предмет беспощедне критике. Не успевајући увек да наметну своје етичко чистунство и неспремни да врше уступке и чекају боља времена за њихов рад, своје визије претапали су у непревазиђену мистичну поезију у чијем центру је била идеја и надање о постизању сједињавања с Творцем.

Показујући склоност да изучавају и поштују локална веровања и традиције, суфије и поједини тарикати дали су велики допринос ширењу ислама, посебно у периодима када су се због унутрашњих противуречности и спољних опасности урушавале снажне исламске државе. Пратећи трговце и вођени мишљу о неопходности упознавања свих људи света с Алаховом речју и посланиковим делом, неуморно су мисионарили огромним просторствима југоисточне Азије, појединим деловима Африке и неким подручјима Кине и после формирања база оснивали почетне школе за изучавање Курана, а затим систематски и пажљиво успостављали верску организацију водећи рачуна да неким несмотреним потезом не униште постигнуто и врате се на почетак. Наступајући с идејом о једном и свемогућем Богу релативно лако су изашли као победници у сусрету с нижим религијским облицима, али њихова верска посвећеност, снага, ентузијазам и спремност на сваку врсту жртве показали су се као недовољни у судару с колонијалним силама, које су руковођене борбом за сировине и нова тржишта, ефикасно покорили највећи део исламског света. Нестанком Османског царства изгубљено је још једно важно упориште, што је допринело повлачењу суфијских идеја и филозофије с јавне сцене у текије и кабинете учених присталица, чиме је на симболичан начин завршен један историјски циклус и назначено мукотрпно прилагођавање на нове услове у којима свеукупна правила одређују снаге руковођене другачијим и исламу супротстављеним вредностима.

ЛИТЕРАТУРА

- Елијаде, Мирча. *Историја веровања и религијских идеја, III*. Београд: Просвета, 1991.
- Јанулатис, Анастасије. *Ислам*. Београд: Хришћански културни центар, 2005.
- Симић, Срђан. Поделе у исламу, данас, *Православље* (Београд), 1. 7. 2004.
- Тревор, Линг. *Историја религије Ислама и Запада*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
- Anavati, Žorž. Borba za opstanak, u: *Sufizam*, priredili D. Tanasković i I. Šop, Beograd: Vuk Karadžić, 1981.
- Cobrin, Henri. *Svetlosni čovjek u iranskom sufizmu*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina”, 2003.

- Garde, Luj. Verska bratstva, u: *Sufizam*, priredili D. Tanasković i I. Šop, Beograd: Vuk Karadžić, 1981.
- Gordon, Metju. *Islam*, Beograd: Čigoja, 2001.
- Hafizović, Rešad. *Temeljni tokovi sufizma*, Sarajevo: Bemust, 1999.
- Hamidulah, Muhamed. *Uvod u islam*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, 1982.
- Kisling, Hans Joakim. Derviški redovi i pučki islam, u: *Sufizam*, priredili D. Tanasković i I. Šop, Beograd: Vuk Karadžić, 1981.
- Nasr, Hossein Seyyid. *Živi sufizam, Ogledi o sufizmu*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina”, 2004.
- Novaković, Dragan. Delovanje zajednice islamskih derviških redova Alije (ZIDRA) na Kosovu i Metohiji 1974–1991, *Istorija 20 veka* (Beograd), broj 2, 2002.
- Smailagić, Nerkez. *Klasična kultura islama II*. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1976.
- Tanasković, Darko. Privlačne zagonetke sufizma, u: *Sufizam*, priredili D. Tanasković i I. Šop, Beograd: Vuk Karadžić, 1981.

ISLAMIC MYSTICISM – SUFISM

by

Dragan Novaković

SUMMARY: Basic concepts of Sufism are introduced along with pointing out that the cause of occurrence of that original learning should be sought in gradual distancing of the Islamic state and its leaders from the great moral ideals and value system set by the Prophet Mohammed and the first caliphs. The established periodization starts from the classical period dominated by excessive influence of some scholars and the tendency of respecting local traditions, continues with the medieval period marked by systematization and achieving the peak of Sufi thought through acting of a number of great mystics and ends with the modern period characterized by its prevalence and enormous global impact, adapting to constantly changing conditions and efforts for giving an adequate response to the challenges of colonialism, which inevitably led to gradual weakening of Sufism. Overlapping between mysticism, Hellenistic philosophy and other religious systems is also pointed out, as an inexhaustible source of new, original and creative theological syntheses, that significantly dynamized the already established Islamic doctrine prone to repeating fixed patterns, as well as a great contribution of Sufism to the spread of Islam in different parts of the world.

KEY WORDS: Sufism, Islam, Dervishes, tariqa, spread of Islam

Жељко Вучковић

ПРОЛЕГОМЕНА ЗА КРИТИЧКУ ЕСТЕТИКУ МЕДИЈА

САЖЕТАК: Савремено технолошко-медијско доба карактерише доминација естетике над логиком, етиком и метафизиком. Стварност се замењује симулацијом, слика постаје важнија од истине. Нарцисовско медијско огледало доминантно обликује не само опажање, већ и целокупно доживљавање света, формирање укуса и система вредности. Зато је неопходна нова естетика медија која ће омогућити развој критичког медијског сензибилитета и разумевање начина на који медијске поруке настају и делују на публику. Тамо где не постоји критичка естетика, влада анестезија. Као теорија медијске перцепције и критика медијског укуса естетика медија може допринети обликовању нове културе медија, реализацији хуманистичких потенцијала медија и изградњи света комуникационе рационалности. Естетика постаје претпоставка медијске писмености и критичке педагогије медија. У таквом свету медији могу бити креативни продужеци људске чулности, оруђа разумевања и друштвености, у смислу који је на инспиративан начин наговестио песник Вилијам Блејк: Када би се отворила врата перцепције, све би се пред човеком указало какво заиста јесте, бескрајно.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: естетика медија, уметност, комуникација, медијска култура

Савремено технолошко-медијско доба карактерише доминација естетике над логиком, етиком и метафизиком. Међутим, кључни парадокс свеопште естетизације крије се у чињеници да је класични естетски ум, утемељен на идеалима лепоте и истине, инструментализован у сврху медијске симулације и манипулације. У пракси у којој је антички *λόγος* замењен медијском сликом (*imago*) читава социокултурна стварност постаје спектакуларизована, површна, индустријски репродукована забава [Vuksanović 2007: 27]. У времену владавине глобалног медијског капитализма, стандарди лепоте постају предмет комерцијализације, банализације, тржишне и технолошке конструкције. Према суморној Бодријаровој (Baudrillard) дијагнози духа времена, савремени свет постао је општи интерактивни перформанс, лунапарк идеологија, знања, значења, смрти и разарања. Нашли смо се у универзуму у којем има све више информација, а све мање смисла. Иако се помоћу медија стално продукују нове поруке и садржаји, губљење и пропадање смисла одиграва се знатно брже

од његовог обнављања. Постмодерни медији постепено и неопажено модификују наша чула и преобраћају их у њихов властити одраз. То више није питање имитације, већ питање *сујсџиџиџиџије реалног свеџа* сликама и знацима реалног. Последица је замена реалног света медијским двојником и хотимично прихватање сурогата хиперреалности [Bodrijar 1991]. Упркос овој суморној дијагнози, верујемо да је могућ еманципаторски модел деловања савремених медија који се може активирати у продуктивном укрштају критичког естетског ума и креативног комуникационог потенцијала нових технологија.

У филозофској употреби под појмом естетике подразумева се наука о лепоти у природи и уметности. Лепота, уз истину и доброту, чини тријадну највиших људских вредности. Међутим, лако се може уочити да су прве асоцијације везане за савремене медије неке друге вредности као што су брзина, ефикасност, утицај, манипулација... Основна намера овог аутора текста јесте да покаже како се најважније естетске категорије и концепти могу продуктивно употребити у развоју медијског сензибилитета и у креирању квалитетнијих медијских садржаја.

Поред већ поменутих категорија лепоте и уметности, у основни домен естетичких изучавања спада и једна област која је повезана са самом етимологијом речи естетика. Грчка реч αἰσθησις значи чулно опажање, и стога је естетика у свом изворном облику заправо теорија о чулним модалитетима сазнања. Ако се сетимо чувеног Меклуановог (Marshall McLuhan) одређења медија као проширења људске чулности, постаје јасно да је сусретање естетике и медија не само могуће, већ и природно и плодотворно.

Укратко, полазна хипотеза нашег истраживања јесте да естетичка писменост и естетска култура могу знатно допринети развоју медијске писмености и медијске културе. При томе верујемо да медијска култура, упркос свим изазовима и притисцима тржишта, не мора нужно бити комерцијализована култура, већ да њени производи и значења могу имати хумани, демократски и еманципаторски потенцијал. То је, наравно, могуће у оној мери у којој су и конзументи и произвођачи медијских садржаја способни да разумеју и критички вреднују начине настанка медијских порука и контекст у којем медијске поруке и значења делују на публику.

Од Гутенберга (Gutenberg) до Интернета, модерни медији из темеља мењају наше представе о односу хуманог и техничког, реалног и виртуелног, јавног и приватног. Ове промене често се дочекују с надом, али и са страхом и сумњом, па и с наговештајима катаклизме изазване информатичком бомбом. Па ипак, могуће је замислити хумани смер медиолошке револуције: „Више не треба ништа оплакивати или проклињати. Судбином технологије нећемо загосподарити тако што ћемо јој окренути леђа. Наша одговорност се налази у разумевању њене логике, да бисмо што је могуће боље предвидели њене последице” [Debre 2000: 252].

КОМЕ СМЕТА ПИКАСОВА *ГЕРНИКА*?

Прича о настанку и утицају Пикасове (Picasso) слике *Герника*, једног од најзначајнијих дела модерне уметности, послужиће нам као основа за постављање и разумевање битних тема и проблема како класичне естетике, тако и естетике медија као једне релативно нове научне дисциплине.

Јануара 1937. године Пикасо се припремао да наслика велики мурал за Павиљон шпанске републиканске владе на Светском сајму у Паризу и да тиме изрази подршку републиканцима у Шпанском грађанском рату. Размишљао је о теми *Сликар и аишеље*, све док 29. априла није чуо вест о суровом уништењу древног баскијског града Гернике. Више од три хиљаде бомби пало је на варошицу која је представљала симбол шпанског поноса и слободе. Већ првог маја 1937. Пикасо је започео рад на *Герници* у свом париском атељеу, поставивши платно преко три метра високо и готово осам метара дугачко. Монументална слика завршена је након два месеца. После излагања у Паризу, платно је смештено у Музеј модерне уметности у Њујорку. Пикасо је инсистирао да се *Герника* не излаже у Шпанији све док у њој влада фашизам. Тако је *Герника* стигла у Мадрид 1981. као национални симбол шпанске борбе за слободу, где се налази и данас, подједнако спремна да сведочи и опомиње као и пре седамдесет година. Неки тумачи запазили су иронију у чињеници да је слика, посвећена малом човеку, разумљива унутар круга људи чија су чула навикнута за експериментални сликарски језик, који измиче свакодневном опажању и разумевању. Пикасо говори часно, гануто и саосећајно, али језиком неразумљивим за народне очи и уши. Сам Пикасо није се много обазирао на овакве примедбе, сматрајући да његова *Герника* говори довољно јасно и очигледно. Године 1940, у окупираном Паризу, делио је фотографије *Гернике* немачким официрима. На питање једног од њих „Да ли сте Ви ово насликали?“, одговорио је: „Не. То сте ви урадили.” [Borstin 2002: 742].

Једна копија Пикасове *Гернике* налази се на улазу у Савет безбедности Уједињених нација у Њујорку. Када је амерички државни секретар Пауел (Powell) 5. фебруара 2003. требало да се обрати Савету безбедности, како би објаснио разлоге за отпочињање напада на Ирак, копија *Гернике* прекривена је најпре плавом тканином, а затим заставом УН. Ревносни службеници УН сматрали су да би Пикасова слика тога дана свету могла упутити „сложену поруку”, а коментаторка *Њујорк тајмса* написала је да би господин Пауел тешко могао убедити свет у неопходност новог бомбардовања Ирака, док камере светских телевизија зумирају масакрирана тела жена, деце, људи, бикова и коња [Hansen 2003].

Ова упечатљива прича намеће више питања. Ко ме смета *Герника*? Да ли њено прекривање сведочи о контролним механизмима америчке администрације или о сервилности службеника УН? Или је реч о провокативној моћи модерне уметности и модерних медија? Обратимо пажњу, из перспективе медијских студија, на место овог догађаја и модалитете успостављања уметничких и медијских порука.

Најпре, можемо рећи да су саме УН као институција производ историјског процеса модернизације и глобализације света, који је опет немислив без технолошке подршке масовних медија и глобалне политичке јавности коју медији суштински успостављају. Још тридесетих година двадесетог века, дакле у време настајања *Гернике*, немачки филозоф Валтер Бењамин (Walter Benjamin) питао се како модерне медијске технологије, нарочито филм, могу допринети развоју човечанства кроз подстицање нових облика перцепције стварности и новог естетског сензибилитета. У суровом свету капиталистичке конкуренције људи се међусобно отуђују, а њихова чулност се отупљује, односно анестезира. Бењамин је веровао да медији могу бити средство еманципације и креативног повезивања технологије и хуманитета.

Герника исто тако сведочи о плодотворним везама и укрштајима између света уметности и света медија. Најпре, и уметност и медији припадају сфери комуникације као основној претпоставци хуманости и друштвености. Захваљујући медијима, чак и људи који никад нису видели ниједан музеј, знају за Пикаса и његову уметност. Репродукције *Гернике* на фотографијама, филму, телевизији, Интернету, чине да њене поруке снажно обликују душе и срца милиона људи. Око телевизијске камере уперено на *Гернику* натерало је чак и свемоћну америчку администрацију да прекрије слику чији је опомињући и слободарски потенцијал и данас једнако снажан као у време када је насликана.

УМЕТНОСТ И ТЕХНИЧКА РЕПРОДУКЦИЈА

Наслов славног есеја Валтера Бењамина, који се с правом може сматрати једним од утемељивача савремене естетике медија, гласи: *Уметничко дело у веку своје техничке репродукције*. Бењамин у својој анализи полази од запажања да ће савремена наука и савремена пракса изменити целокупну технику уметности, да ће на тај начин утицати на уметничку креативност и инвентивност, те да ће на крају бити измењен и проширен и сам појам уметности. И материја, и простор и време, као физички део уметничке продукције, доживљавају неслућене промене које ће темељито изменити и древну индустрију лепоте.

На почетку двадесетог века фотографија и филм постигли су технички стандард који им је омогућио да учине својим објектом целокупну дотадашњу уметничку баштину и да заузму посебно место међу уметничким поступцима. Иако у веку техничке репродукције уметничких дела слаби њихова *аура*, схваћена као аутентичност, јединственост и култна вредност оригиналног уметничког дела, филм и фотографија снажно уздрмавају традицију и нуде нове могућности обнове уметности и развоја човечанства.

У оквирима великих историјских периода, с целокупним начином живота људских заједница, мења се и начин њиховог чулног опажања стварности. Начин на који се људско чулно опажање организује, медијум у којем се перцепција остварује, није условљен само природом, већ

и историјом и технологијом. Нова технолошка средства мењају наше представе о простору и времену, о близини и даљини. Из дана у дан се све неодложније испољава потреба да човек из највеће близине дође до уметничког предмета, у слици, тачније речено у копији, у репродукцији.

Техничка репродукција, по први пут у историји, издваја и еманципује уметничко дело од његовог постојања у ритуалу. Код филма и фотографије техничко репродуковање заправо је истовремено и начин њиховог постојања и њиховог ширења и утицаја. Док је за традиционалну уметност важније да дело постоји него да се може масовно видети, за нове форме уметности важи управо обрнуто.

Бењамин закључује да је погрешно питање да ли је фотографија уметност. Потребно је да се естетичари запитају да ли се с проналаском фотографије и филма заправо изменио и проширио сам појам и карактер уметности. Филм и фотографија имају јединствену улогу у проширењу и обогаћивању људске перцепције и уметничке креативности. Тајна ових нових облика уметности састоји се у њиховој јединственој моћи да природним средствима и неупоредиво убедљиво изразе оно што је чаробно, чудесно, натприродно. С филмом и фотографијом уметност је напустила и проширила царство „лепог привида” које је све дотад било сматрано јединим у коме она може цветати. Најзад, али не и најмање важно, техничке могућности и општа доступност филма и фотографије смањују дистанцу и разлику између аутора и публике.

С естетског становишта посебно је значајна чињеница да филм обогаћује наш опажајни свет методама који се могу упоредити с Фројдовим (Freud) открићем значаја несвесног. Тако, на пример, крупни план проширује простор, а успорен снимак обогаћује нашу перцепцију и разумевање покрета:

„И као што при увећању није у питању само пуко разјашњавање онога што се 'ионако' нејасно види, него се ту појављује потпуно нова структура обликовања материје, исто тако и успорено снимање не износи на видело само познате мотиве кретања, него се њиме откривају сасвим непознати покрети 'који уопште не делују као успорење брзих покрета, већ као право клизање, лебдење, као нешто надземалско. Тако постаје опипљиво да је природа која се обраћа камери друкчија од оне коју сагледа око. Друкчија пре свега зато што, уместо простора прожетог човековом свешћу, имамо простор прожет нечим чега нисмо свесни.'” [Benjamin 1974: 141].

За разлику од својих савременика који су филм схватили као забаву за необразоване масе, призором који не тражи никакву способност за размишљање и не пружа никакву наду осим оне смешне вере да се једног дана може постати звезда у Холивуду, Бењамин верује у ослободилачки и револуционарни потенцијал који доноси нова уметност, кроз медиј филма и фотографије.

Седамдесет година касније, Бењамина оптимистичка визија о ослободилачкој моћи медија може нам се учинити помало наивном и безнадежно застарелом. Гушимо се у преобиљу информација и медијских

производа, а жедни смо истинског знања. Медији су све више средства манипулације и опсене, понекад чак и подстицања фундаментализма и насиља. Па ипак, проблеми које је покренуо Бењамин тек очекују своје право решење. У ери Интернета и мултимедија, у условима непредвидљивог развоја технолошких иновација и убрзавања комуникације, све је очигледније да наше разумевање ових моћних оруђа и оружја касни за темпом технолошких открића. Развој нових комуникационих дигиталних медија диктирају захтеви тржишта и технологије, а људска димензија ових процеса као да остаје запостављена.

Зато је неопходна целовита, критичка теорија медија у којој естетска димензија мора имати једну од најважнијих улога. Морамо научити како да гледамо, слушамо и користимо медије на начин који доприноси развоју људске сензуалности и духовности и тако приближава и уједињује изолована људска бића. Естетска писменост тако постаје први корак ка новој медијској писмености и критичкој медијској култури.

ДВА ПРИСТУПА ЕСТЕТИЦИ МЕДИЈА

Старогрчка реч за естетику етимолошки упућује на чулну перцепцију стварности. Антички филозофи под естетиком подразумевају *филозофију њерцеиције*, док је αἰσθησις ознака за наше предлогичко бивствовање у свету, за нашу чулну спознају света која претходи свакој разумској спознаји стварности [Uzelac 2003].

Могло би се с правом приметити да је с филозофског аспекта чулна спознаја света, или естетски став према свету, најчешће схватана као нижи облик спознаје или само као грађа за више облике сазнања какви су разум или ум. Овом питању свакако треба посветити нешто више пажње, али већ сада можемо приметити да је чулни елемент у нашој спознаји света веома често пресуднији и утицајнији од логичке и рационалне спознаје стварности. Из свакидашњег искуства добро нам је познато колику снагу може имати непосредна чулна перцепција неког догађаја или личности („љубав на први поглед”), која делује не само на нашу спознају, већ и на емоционалну и вољну страну наше личности. Естетичка перцепција веома често може нам помоћи да неку ствар интуитивно и непосредно сагледамо у њеној целовитости, јединствености и непоновљивости.

Филозофска естетика истражује феномене људске осетљивости и чулне перцепције као интерактивне процесе, у којима човек истовремено има и активну и пасивну улогу. Зато естетика описује и разумева људску перцепцију као облик комуникације, као извори, непосредни чулни приступ заједничком свету који конструише и деконструише стварност за нас. Ми опажамо речи, звукове, слике, покрете, светлости и сенке који чине прву претпоставку сваке комуникације, сваког заједничког доживљавања и разумевања света.

У данашњем свету информација и комуникација естетика може да нам укаже да је наша перцепција света примарно медијски посредована

и да су различите форме медијације подједнако важне. Начин на који ми видимо и доживљавамо свет обликован је дејством медија на толико фундаменталан начин да појмови перцепције и медија постају готово синоними. Наведимо два примера који конкретизују наведене оцене о моћи нових медија. Прво, свеprisутни мобилни телефони, интегрисани с камером и Интернетом, у потпуности су изменили стил нашег персоналног комуницирања, променили представе о простору и времену, чинећи нас истовремено присутним и одсутним. Друго, персонални рачунари омогућили су нам да с лакоћом мењамо и проширујемо написане текстове и да се тако поигравамо обрасцима писања и мишљења. Наравно, оба наведена примера неко би могао описати и с критичког аспекта, указујући да поменута технолошка оруђа банализују и осиромашују истинску људску комуникацију и мишљење, пре него што их подстичу и обогаћују. Међутим, без обзира на то да ли ћемо утицај медија оценити позитивно или негативно, неспорна је чињеница да су медији *и́теме́лино* изменили начин нашег *о́йажања*, *доживљавања* и *разумевања* *све́та* у коме живимо. Пре сваке критике или похвале моћи медија, морамо спознати и разумети начин њиховог деловања. То значи да се валидна медијска критика мора утемељити на естетици медија и на анализи медијских искустава и укуса.

Према мишљењу Волфганга Ширмахера (Wolfgang Schirmacher), једног од најистакнутијих заговорника значаја естетике медија као самосталне научне дисциплине, у приступу медијима могу се разликовати два различита становишта. Једно од њих преовлађује у Европи, а друго, и другачије, у Америци. У европској филозофској традицији доминатан је *критички став према медијима*, који је ретко заснован на аутентичном медијском искуству. Такав став своје упориште проналази ван саме медијске сфере и њених сопствених вредности, задржавајући дубоко неповерење према новим медијским праксама и технологијама. У оквиру критике масовне културе, европска теоријска мисао нимало не штеди медије, сматрајући их одговорним за кризу вредности у савременом свету и често изражавајући носталгичну наду да би свет био бољи и хуманији без свеprisутних и незаобилазних медија. Критичка филозофска анализа улоге и места медија у савременом друштву веома често није праћено личним искуством и изазовима нових медија. За бројне и утицајне европске академске средине медији још увек више теоријски, него практични и живи изазов. Супротно томе, у Америци постоји непосреднији и готово фамилијарнији однос према медијима, како у свакодашњем животу, тако и у академским институцијама. Ширмахер закључује да је естетика медија могућа само онда када медијима приступимо отворено и без предрасуда и када се непосредно уверимо у њихов потенцијал: „Медијска естетика у Европи још увек је вапај молитве у пустињи. Студенти су навикли да слушају монологе професора и да хватају белешке. У дискусијама после таквих говоранија будући стручњаци најчешће понављају професорове ставове. Академци с мало непосредног искуства слушају истине из мудрих уста, верујући да је садржај

онога што чују важнији од сваке форме. Тако традиционални академски филозофи шире своја уверења пред публиком сличних склоности и искустава. Али како да о медијима критички суде људи који никад нису уживали у савременим видео-спотовима, остајући у најбољем случају код Битлса, људи који нису одрасли уз телевизију и који се никад нису забављали гледајући неку телевизијску рекламу? Естетику медија не могу засновати они који не живе у свету медија, јер напосто не разумеју у чему је ствар. Како ће они објаснити значај филма *Ко је смесио Зеки Роџеру*, или телевизијских програма какви су *Симпсонови* или *Твин Пикс*? Да је Брајан Ено написао музику за аеродром у Чикагу и да рекламни спотови изражавају несташни дух нашег времена, заувек ће остати несхватљиво оним интелектуалцима који никад нису били *У кревету с Мадон*” [Schirmacher 2000: 12].

ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ЕСТЕТИКЕ МЕДИЈА

Естетика медија представља интердисциплинарну нову научну област. Свој општи теоријски, методолошки и вредносни оквир она има у класичној филозофској естетици. За њено утемељење и развој важни су укрштаји с другим научним дисциплинама какве су психологија, социологија, комуникологија и медиологија. Најзад, али не и најмање важно, естетика медија мора своја упоришта потражити у непосредном додиру с медијским искуством.

Значај естетике медија проистиче из чињенице да савремени медији снажно утичу на нашу перцепцију и разумевање стварности, на формирање погледа на свет, па и на целокупан систем вредности модерног човека. Славни ирски филозоф Беркли (George Berkeley) још пре скоро триста година, у покушају да објасни основне принципе људског сазнања, написао је знамениту реченицу: *Esse percipii est – Постојајћи значи бићи ојажан*. Ова мисао у свету медија добија нову, неочекивану потврду. Оно што се не појави у медијском простору заправо и не постоји. Не само вредност или смисао, већ и сама егзистенција неке ствари или догађаја, конституишу се кроз око камере које замењује око Бога. Наша стварност заправо је конструкт медијског погледа и зато се с правом може закључити да медији данас конституишу и обликују и нашу перцепцију, и нашу осећајност и наше разумевање света.

У књизи *Естетика комуникације* Жан Кон (Jean Caune) показао је како се естетика медија може засновати и профилисати унутар естетике комуникације, као дисциплина која комбинује медијско (техничко) искуство с естетским (уметничким) искуством.

Првобитна намена естетике комуникације била је у функцији проширивања поља чулног опажања посредством коришћења нових технолошких достигнућа. Реч је о процесима продукције и ширења уметничких дела у ери техничке репродукције, о чему је писао Валтер Бењамин. По Коновом мишљењу, домен естетике комуникације треба проширити, јер се у савременом свету естетски феномен више не испољава само у

уметности, већ се шири и на друге области људског искуства. Тако се естетски приступ шири и на пољу рекламе, забаве, односа с јавношћу, политичких манифестација, организације рада. *Феномен естетизације* захвата све више како приватни, тако и друштвени живот, а естетски имиџ постаје предуслов да би неко био запажен и успешан како у личној, тако и у организационој комуникацији. Овде до изражаја долази такозвани *ојџајни разум*, који се више ослања на непосредну естетску привлачност него на рационалну аргументацију, који је више упућен на учешће у неком феномену него на критичку дистанцу. Естетика комуникације постаје неопходна да бисмо разумели како је наше друштво, названо друштвом комуникације, изградило нове методе и праксе естетског изражавања, како их је приближило сензибилитету и очекивањима савременог човека и у његовој јавној и у приватној сфери:

„Домен чулног опажања шири се и изван подручја приватног, то јест оног подручја у којем градимо своју личност, ткамо субјективне односе и служимо се предметима изложеним нашим чулима. Место, које чулно опажање и субјективност заузимају у јавном простору, у сразмери је с њиховом способношћу изграђивања друштвених односа. Многобројне појаве подсећају нас на утицај чулног опажања. Такав је случај и с политичким испољавањем које се запажа у у структурисању његовог простора изражавања – новина, састанака или конгреса. Изражавање харизме јавне личности – оно које се може видети у телевизијској режији или приликом прославе успеха на изборима – пример је освајање пубlike како би се изазвала њена наклоност. Организација рада, која се конкретизује у унапред створеном имиџу предузећа – каталог презентације, седиште куће, уређење канцеларија – исто тако уме да користи ефекте естетичке комуникације.

Наравно, таква комуникација није настала тек с развојем модерних техника. Турнири, краљевске прославе, религијске процесије или националне комеморације представљали су спектакуларне манифестације које су изазвале осећања, градиле убеђења, каналисале емоције и, укратко, ткале друштвене односе [Kon 2001: 7].

Нове информационо-комуникационе технологије и нови медији мењају и модификују саме основе нашег искуства, саме представе простора и времена. Интерактивне могућности електронских медија намећу потребу да се размишља о потпуно новим формама сензибилитета искуства. Медијска технологија све више обликује нашу перцепцију, имажинацију и креативност. Маршал Меклуан показао је како је проналазак штампе створио читав један нови свет комуникације и целокупне друштвености, који је он назвао Гутенберговом галаксијом. Писменост и штампа радикално су изменили модалитете и садржаје нашег мишљења [Mekluan 1973].

Чини нам се да се све оно што је вредело за револуцију изазвану проналаском штампарске технологије може применити на нашу цивилизацију телекомуникација и електронских слика. Морамо бити спремни и отворени за промене и за прихватање новог сензибилитета и новог

смисла који настају у процесу овладавања савременим медијским технологијама. Сада је време да прецизније дефинишемо истраживачка подручја и циљеве естетике медија.

Прво подручје естетике медија јесте *истираживање интѐракције између свѐта уметности и свѐта медија*. Медији користе уметничка дела да би их пренели публици, прилагођавајући их властитом језику и начину свога деловања, пријему и слању порука. Да ли преношење уметничких дела посредством медија мења њихову суштинску природу, да ли она бивају изнова написана кроз процесе техничке репродукције или преобличавања у слике? Ову проблематику нагостили смо кроз причу о Пикасовој *Герници* и кроз Бењаминову анализу улоге уметничких дела у времену фотографије и филма. Овом подручју естетике медија могу се прикључити и питања о судбини уметности у савременом потрошачком и медијском друштву, у којем долази до преокретања културних и уметничких вредности како би се задовољио идеал културе најширих маса уз минимум духовног напора. Да ли уметности, па тако и класичној естетици, прети заборав сопственог бића, у свету где уметност постоји као херметична, неразумљива форма или као роба која је стављена у службу репресивног друштва масовних комуникација?

Друго подручје естетике медија бави се *проучавањем начина на који сваки појединачни медиј успоставља чулни и појмовни однос с приматом*. Естетски приступ и естетска обрада медијских порука и садржаја прате целокупни медијски процес, од фазе продукције до фазе пријема медијских садржаја.

Треће, естетика медија бави се *ефектима медијских порука*. Ови ефекти производ су сложених процеса у којима се медијско и естетичко искуство комбинују с бројним другим психолошким, друштвеним и културним чиниоцима. У сваком случају, целовита естетика медија мора имати и своју аксиолошку (вредносну) димензију и бавити се питањем критеријума за процену квалитета медијских порука и производа. Таква естетика медија може се разумети и као својеврсна *критика медијског укуса*, која у свој домен укључује и етичке и друге хуманистичке вредносне принципе, какви су слобода и одговорност.

ПРИМЕЊЕНА МЕДИЈСКА ЕСТЕТИКА

Естетско понашање и естетско одлучивање нису само ствар теоријских академских расправа, већ и део нашег свакидашњег живота. Без обзира на то да ли смо тога свесни или не, ми свакога дана правимо *естетске изборе*. Када одлучујемо шта ћемо обући, када правимо нов размештај ствари у соби, када стављамо цвеће на сто, па чак и када процењујемо брзину и удаљеност аутомобила на путу док крећемо у претицање, ми смо ангажовани у базичним перцептивним и естетичким активностима [Zetl 1998].

Наравно, постоје и бројне ситуације у којима смо свеснији да у нашем поступању користимо естетичку аргументацију: када, на пример,

одабирамо боју за косу, када одлучујемо коју ћемо слику поставити на зид, или када подешавамо камеру како бисмо што боље забележили неки догађај. Овакво доношење одлука претпоставља да знамо који и какав избор имамо, као и да поседујемо одређена знања и принципе који ће нам помоћи да доносимо најбољу одлуку с најмање утрошеног напора.

Наведени примери указују на значај примењене медијске естетике, која се од класичне, филозофске естетике разликује на три начина. Прво, за разлику од филозофске естетике она се не ограничава само на наше просуђивање о лепоти и о уметности. Примењена *есџетика медија полази од њређјосџавке да су уметњосџ и живођ два узајамно зависна и суђђински ѡвезана свџа*. Естетика дакле није неки теоријски концепт, већ процес у којем разумевамо бројне конкретне медијске елементе, какви су звук, светлост, покрет, и наш перцептивни став према њима. Друго, медијска естетика полази од става да медији нису пасивна или неутрална оруђа за дистрибуцију медијских порука, већ суштински елемент у естетској комуникацији. Начин на који нешто саопштавамо одређује значење онога што саопштавамо. Технологије за пренос и посредовање порука нису само пасивна амбалажа, већ и активни процеси који подједнако преобликују људе као и друге технологије. Треће, док је традиционална естетика усмерена ка анализи већ постојећих уметничких дела, *ђрмењена есџетика бави се и самим ѡроцесом креације нових медијских ѡорука*.

С аспекта примењене естетике медија, уметност није скуп дела која су изложена у скровитим музејским просторима, већ се естетско и уметничко искуство сматра битним фактором свакидашњице, који омогућује квалитетно и достојанствено живљење. Чак иако немамо смисла за стварање великих и значајних уметничких дела, ми смо константно ангажовани на активностима које подразумевају перцептивни и естетски сензибилитет.

Ми не опажамо свет у апсолутним, већ у релативним категоријама, које зависе од контекста перцепције. Један објект је моћан и велики зато што је други слаб и мали. Светлост једне сијалице готово нећемо уочити под сунчевом дневном светлошћу, док ће иста сијалица изгледати снажна и сјајна у мрачној соби. Такође, треба знати да су наши перцептивни механизми удешени тако да стабилизују и поједностављују чулне садржаје које добијамо из околине. Наша свест има тенденцију да повезује детаље у обрасце и једноставније конфигурације, како би њима лакше управљали. Тако смо у стању да опажамо константну величину неког објекта без обзира на то колико је удаљен од нас, и да видимо боју неког објекта чак и ако је он тренутно у сенци.

Већина људи има обичај да примећује само оне догађаје које су навикли да виде или које би желели да виде. У таквом начину виђења, одабирамо информације које се слажу с нашом сликом света, а одбацујемо готово све што ремети наше опажајне конструкте. Наша *ођажајна економичњосџ* лако може довести и до искривљене слике света. Неки од наших перцептивних процеса су толико снажно укореењени да ћемо ре-

аговати на уобичајен начин чак иако знамо да смо перцептивно манипулисани. Ако, на пример, имамо два потпуно идентична круга, од којих је један окружен са шест већих кругова, а други, са шест мањих, овај други опажаћемо као знатно увећан. То значи да перцептивни контекст диктира шта ћемо видети и какве ћемо емоције имати према виђеном објекту. Контекст у коме један естетски стимулус делује одређује његов ефект на публику. Зато примењена медијска естетика посвећује велику пажњу улози медија у дефинисању садржаја и значења пренетих порука. Процес кодирања поруке (продукција), баш као и процес декодирања поруке (рецепција) могу се разумети као функција техничких и естетских захтева одређених медија.

Основни циљ примењене естетике медија јесте да разјасни, интензивира и интерпретира медијске поруке намењене најширој публици. Иако медијски процеси и производи постоје како би помогли публици да свет види и доживи из нове, шире перспективе, они увек подразумевају извесну меру манипулације перцептивним моћима слушаца и гледалаца. Чак и у продукцији рекламних порука које трају само неколико секунди, њихови аутори суштински манипулишу доживљајима, емоцијама, а у крајњој инстанци и понашањима рецепијената. При томе, највећи део публике уопште и није свестан да је објект било какве манипулације или заводљиве моћи медија.

Пацијент који лежи на операционом столу у делимичној или потпуној анестезији има много тога заједничког с делимично или потпуно естетски необразованим гледаоцем филма или телевизије. И један и други имају малу или никакву контролу над оним што им се догађа, и обојица морају веровати у вештину, начин расуђивања, и изнад свега, у добре намере неког другог ко над њима обавља било стварну, било медијску операцију. Медијски актери зато све своје важне одлуке морају доносити у контексту снажне професионалне одговорности и личне етике. Посленици масовних медија који дневно утичу на милионе људи морају располагати не само техничким вештинама, већ и чврстим личним и моралним интегритетом, као и поштовањем публике којој се обраћају.

Ни као слушаоци или гледаоци, дакле, као конзументи медијских порука и производа, не можемо бити ослобођени сличне врсте одговорности. Ако желимо да се изборимо против медијских манипулација и да узмемо активно учешће у свету масовних комуникација на добробит других људских бића, чак и као конзументи морамо научити и знати нешто више о методама и техникама медијске естетике. Таква медијска писменост помоћи ће нам да очовечимо и унапредимо не само виртуелни свет медија, већ и реални свет у којем живимо.

Када критичка естетика медија постане заједничко добро и продуцената медија и њихове публике, манипулативна и неодговорна употреба медија биће много мањи проблем, а међусобно поверење допринеће развоју глобалног разумевања у једном могућем свету комуникационе рационалности. Нова медијска естетика реафирмише хуманистичке идеале лепоте и уметности, користећи при томе еманципаторски и кре-

ативни потенцијал модерних медија. У таквом свету медији могу бити истински продужеци људске чулности, оруђа разумевања и друштвености, у смислу који је на инспиративан начин наговестио песник Вилијам Блејк (William Blake): *Када би се оћворила вратиа њерцејџије, све би се њред човеком указало какво заиста јесће, бескрајно.*

ЛИТЕРАТУРА

- Benjamin, Valter. *Eseji*. Beograd: Nolit, 1974.
 Bodrijar, Žan. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi, 1991.
 Borstin, Danijel. *Svet stvaranja*. Beograd: Geopoetika, 2002.
 Debre, Režis. *Uvod u mediologiju*. Beograd: Clio, 2000.
 Hansen, Miriam. *Why Media Aesthetics*. 2003. /www.kcl.ac.uk/content/, preuzeto 20. 3. 2010.
 Kon, Žan. *Estetika komunikacije*. Beograd: Clio, 2001.
 Mekluan, Maršal. *Gutenbergova galaksija*. Beograd: Nolit, 1973.
 Mekluan, Maršal. *Poznavanje opštita: čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta, 1971.
 Schirmacher, Wolfgang. *Media aesthetics in Europe*. 2000. /www.egs.edu/faculty/, preuzeto 15. 3. 2009.
 Uzelac, Milan. *Estetika*. Novi Sad: Stylos, 2003.
 Vuksanović, Divna. *Filozofija medija: ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, 2007.
 Zetl, Herbert. *Sight, Sound, Motion: applied Media aesthetics*. Belmont: Wadsworth Publishing Co., 1998.

PROLEGOMENA REGARDING CRITICAL MEDIA AESTHETICS

by

Željko Vučković

SUMMARY: Contemporary technology and media era is characterized by aesthetics domination over logic, ethics and metaphysics. The reality is replaced by simulation and the picture is more important than the truth. The narcissistic media shape not only one's perception, but one's experience of the world, creation of taste and system of values. Therefore, we need a new media aesthetics that would lead to the development of critical media sensitivity and comprehension of how media messages emerge and affect the audience. If there is no critical aesthetics, there exists anesthesia. Being both a media perception theory and media taste critique, media aesthetics can contribute to creating a new media culture, realizing human potentials and improving communication rationality. Aesthetics is a prerequisite of media literacy and critical media pedagogy. In such a world media can serve as creative extensions of human perception, tools for comprehension and socialization in such a way as suggested by poet William Blake: If the doors of perception were cleansed, everything would appear to man as it is, infinite.

KEY WORDS: media aesthetics, art, communication, media culture

Слободан Бјелица

ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ИДЕЈЕ О АУТОНОМИЈИ ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: Изворни смисао идеје аутономне Војводине је представљао тежњу Срба из Хабсбуршке монархије да добију самоуправну територију. Након више од једног и по века молби бечком двору, избијањем Револуције 1848/49. године указала се прилика да пречански Срби остваре свој сан. Иако су оружаном борбом заслужили Српску Војводину, каква је и проглашена на Мајској скупштини у Сремским Карловцима, цар Франца Јосиф је створио политичко-територијалну јединицу која ни у етничком, нити у смислу ингеренција није задовољавала српски народ. Чак је и таква минимална аутономија убрзо укинута. Међутим, између два светска рата појам аутономне Војводине добио је нов садржај – претворио се у захтев за територијалном аутономијом Баната, Бачке, Барање и Срема у југословенској држави. Њени носиоци су били грађански политичари, а уз њих и југословенски комунисти, који су мислили да ће њоме решити национално питање – по совјетском узору. Комунисти су и створили аутономну покрајину Војводину 1945. године, али ће идеја војвођанске аутономије наставити да се трансформише. Тако је једна група емигрантских интелектуалаца затражила 1958. године самосталан државни статус Војводине и конституисање такозване војвођанске нације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аутономија, Војводина, комунисти, Срби

Политички појам „Војводина” појавио се у српском народу половином деветнаестог века. Међутим, изворна идеја Војводине, односно српске самоуправе на простору Хабсбуршке монархије знатно је ранијег датума. Наиме, иако је словенски или српски живаљ насељавао панонске просторе још од раног средњег века, тек с најездом Турака, крајем 15. и почетком 16. века, Срби на тло северно од Саве и Дунава ступају као један организовани политички и војни чинилац. Српске династије Лазаревића и Бранковића, потом и српски деспоти у јужној Угарској, били су савезници мађарских великаша у одбрани од Турака. И не само аристократија, него и српски народ који се масовно селио на просторе Угарске. Тако је и један самоникли српски покрет у време Мохачке битке, са центром у Суботици, под вођством самозваног цара Јована Ненада, био значајан фактор у ратним збивањима. Прецењујући политичку

свест оновременог нараштаја, историчар Алекса Ивић је, четири века касније, предводника тог покрета сматрао за зачетника „данашње Војводине”.

Период турског присуства на простору Панонске низије обележен је и покушајима локалних Срба да помогну напоре Хабсбуршке монархије да заустави продор ислама у средњу Европу – један од њих је био велики устанак у Банату 1594. године, познат по томе што је као последицу имао спаљивање моштију Светог Саве на Врачару. Међутим, тек је Велики бечки рат довео до преокрета у турско-аустријским сукобима, а значајна улога Срба у том контексту дала им је за право да изнесу одређене национално-политичке захтеве. Наиме, услед променљиве ратне среће, дошло је до Велике сеобе Срба 1690. године, под вођством патријарха Арсенија Чарнојевића. Десетинама хиљада Срба који су се расули од Дунава и Саве па све до Тисе и Мориша, цар Леополд Први подарио је више привилегија, које су се ослањале на привилегије које су пречанским Србима издавали разни угарски владари у минулим столећима. У политичком смислу, најважнија од Леополдових привилегија односила се на право Срба да бирају свог световног поглавара – односно војводу. Стога се у нашој историографији идеја Војводине уобичајено везује за 1690. годину, иако у то време бечки двор још није прихватао српски захтев за сопственом територијом на којој би били груписани до жељеног повратка у ослобођену матицу.

Наредно осамнаесто столеће, препуно нових сеоба као и ратова у којима су српски граничари много задужили хабсбуршку династију, донело је низ нових потврда српских права у виду привилегија. Иако су привилегије Србима пружиле заштиту од покушаја мађарских великаша да их потчине, односно католичког прозелитизма и унијаћења, непрестани захтеви за засебном територијом, изношени на српским црквено-народним саборима, нису услишени. Најконкретнији од њих био је поднет на Темишварском сабору 1790. године, када је захтевано формирање српског Војводства или Војводине на простору Баната, који је недавно био ослобођен од Турака. Ипак, ако не у политичко-територијалном, а оно у црквено-школском погледу од 1710. године су Срби уживали извештан облик аутономије, кроз постојање Карловачке митрополије и поменутих сабора [Његован 2004].

Након више од пола века поново се Србима указала прилика да изнесу свој захтев за територијалном аутономијом, у контексту грађанских револуција које су Европу заплуснуле 1848. године. Хабсбуршка монархија је такође била обухваћена револуционарним покретом, који је на њеном мултиетничком простору имао и национална обележја. Марта месеца 1848. године Лајош Кошут у Пешти истиче мађарски национални програм, који је пре свега претпостављао државну самосталност. Као и друге народности, и Срби су затражили своја национална права и равноправност, што је наишло на одбијање мађарске револуционарне владе. Уследила је радикализација српских захтева, међу којима се наша и стара тежња за сопственом политичком јединицом. На чувеној Мај-

ској скупштини у Сремским Карловцима, проглашена је Српска Војводина или Војводина, у чији су састав улазили Банат, Бачка, Барања и Срем. За челника те творевине, односно војводу, постављен је граничарски заповедник Стеван Шупљикац, а њено постојање су Срби морали оружјем да бране од Мађара у наредних годину дана.

Млади цар Франца Јосиф, коме је српска помоћ била драгоцену обрачуну с мађарским побуњеницима, у децембру је потврдио одлуке Мајске скупштине о избору Шупљикаца за војводу и Јосифа Рајачића за патријарха, али не и границе Војводине нити њене надлежности. Устав који је цар прогласио марта 1849. наговештава али још не успоставља српску аутономију у Хабсбуршкој монархији. Тада су у оптицају биле различите идеје, међу којим је била и она да се Војводина уједини с Хрватском. Коначно, царским патентом новембра 1849. године створено је Војводство Србија и Тамишки Банат, са седиштем у Темишвару, које је обухватало Бачку, Срем и Банат у целини, без Војне границе. Та област више није била ни у каквој вези с Угарском, а у историографији је спорно да ли је она имала статус круновине [Микавица 2005]. На њеном челу се налазио сам цар, који је трајно носио титулу војводе, док је у пракси Војводством управљао наименовани подвојвода. Ипак, Срби нису били задовољни наградом коју су за верност цару током револуције добили, јер нису биле обухваћене све територије које су они насељавали, а управни апарат Војводства су чинили углавном Немци. Штавише, у оквиру политике компромиса према мађарском националном покрету, бечки двор је и такву Војводину 1860. године укинуо и припојио Угарској.

Одмах након укидања, Срби су отпочели борбу за обнављање своје Војводине. У ту сврху већ 1861. године сазван је Благовештенски сабор, на коме је изнет захтев за стварањем аутономије која би обухватала Срем, Банат, Бачку, Барању и Војну границу, са широким овлашћењима. Међутим, цар то није прихватио него се чак нагодио с Мађарима 1867. године, што је резултирало стварањем конфедералне Аустроугарске. Потпуно подређивање Пешти тешко је погодило Србе у мађарском делу државе и у наредних пола века их изложило политици асимилације. Борба за национални опстанак, коју су биле приморане да воде и друге мањине у Угарској, идеју Војводине је гурнула у други план. Напори либералне српске интелигенције, чији је најистакнутији представник био Светозар Милетић, нису доносили конкретне резултате. Мађаризације је узимала све више маха а 1912. године је суспендована и црквено-школска аутономија, што је све заједно пружало врло суморну перспективу за остварење српских националних циљева.

Наступајући Први светски рат је донео многобројна страдања Србима у јужној Угарској, али је и пресекао неповољан развој догађаја који је доводио у питање и сам њихов национални опстанак. Слом Аустроугарске дошао је очекивано али ипак муњевито у јесен 1918. године. Суочене с неминовним крајем црно-жуте монархије, све њене народности почеле су да се организују у намери да за своје националне државе прикључе што више територије. Тако се крајем октобра и почетком новембра

1918. године широм јужне Угарске почињу оснивати српски народни одбори. Новосадском одбору, који је предводио Јаша Томић, вођа војвођанских радикала, главни задатак је био да припреми једну скупштину која би се изјаснила о будућој судбини угарске територије коју су насељавали Срби.

На дан 25. новембра 1918. године састала се Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена, која је прогласила отцепљење Баната, Бачке и Барање од Угарске и присаједињење Краљевини Србији. На самој скупштини, као ни током бројних дискусија уочи ње, није било ни помена о успостави аутономне Војводине, било као мађарске, било као српске покрајине. Чак ни познати спор хоће ли се простор Баната, Бачке и Барање присајединити Србији директно, по идеји Јаше Томића – како је једногласно усвојено, или посредно, преко загребачког Народног вијећа, што је била замисао Васе Стајића, није се односио на потребу да се формира војвођанска аутономија. Јасно је да је у том тренутку вишевековна идеја Српске Војводине одбачена од стране пречанске интелигенције као застарела и непотребна, у перспективи српског, односно југословенског уједињења.

Ипак, на самој Великој народној скупштини формиран су војвођански органи власти – Велики народни савет и Народна управа. Они су настали из потребе да се преузме власт на терену, те тако спрече евентуалне мађарске претензије као и актуелна опасност од социјалних немира. Истовремено, био је то начин да се заобиђу одредбе Београдског примирја сила Антанте и мађарске владе, које је предвиђало да цивилну власт на простору јужне Угарске врше старе управе, а војну француске и српске јединице, које су простор до Сегедина и Темишвара и заузеле током новембра месеца. Та власт у Војводини, на челу с др Јованом Лалошевићем, трајала је тек нешто више од три месеца – марта 1919. године краљевска влада ју је укинула а њене органе припојила себи, у виду Одељења за Банат, Бачку и Барању. Колико је познато, из Новог Сада није упућена ни реч протеста због овакве одлуке, што потврђује тезу да у то време нико није ни помишљао на успоставу било какве аутономије. Жалење што Народна управа за БББ није прерасла у покрајинску власт, налик оним у Хрватској, Босни и другим крајевима, појавила се тек у годинама које су уследиле.

Свакако, одлука Велике народне скупштине остала би мртво слово на папиру да иза ње није стајала победоносна српска војска и вештина српске дипломатије. Поменуто присуство српских трупа на простору северно од Саве и Дунава у јесен 1918. године свакако је охрабрило српске политичке представнике на радикално кидање свих веза с Угарском. Београдска влада је чак сугерисала предводницима Велике народне скупштине какву одлуку да донесу, а ту одлуку, заједно с одлуком Подгоричке скупштине и Прводецембарским актом, ратификовала је Народна скупштина Србије 29. децембра 1918. године. Тако су само Црна Гора и Војводина у нову југословенску државу ушле као део Србије, док су се све остале покрајине ујединиле са Србијом, укључујући и Срем,

koji je tada bio u sastavu Hrvatske. Stupaње u jugoslovensku zajednicu „preko Beograda” или „preko Zagreba” nije kasnije imalo mnogo uticaja na ustavopравни статус појединих крајева. Но, најтежи је задатак је било постизање међународног признања присаједињења Србији, што је на Париској мировној конференцији 1919/20. године углавном успешно обавила српска делегација на челу с Николом Пашићем, а у чијем су саставу били и Војвођани: Јован Радонић, Станоје Станојевић, Никола Радочић, Славко Шећеров, владика Иларион Зеремски, Стеван Михалцић, Васа Стајић и Михаило Пупин. Од крајева који су послали своје представнике на Велику народну скупштину ван Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца остали су источни Банат и север Барање.

Како је лепо приметио историчар Душан Ј. Поповић, „мисао Војводине је током времена мењала и свој смисао и своју садржину па, природно, и своју територију”. [Поповић 1990: 7]. По одређивању граница са суседном Мађарском и Румунијом, Војводином се сматрају они делови Баната, Бачке и Барање који су припали југословенској држави. Временом том појму се све више придружује и Срем, па се уобичајено користи израз Војводина са Сремом, а све чешће и само Војводина – подразумевајући и Срем. Чини се да је коришћење назива Војводина потенцирано у јавности како би се сузбили несрпски називи за исто географско подручје. Међутим, недуго после уједињења поново ће се јавити идеја о аутономној Војвини, која је имала сасвим другу садржину него она из ранијег периода.

Национални циљ коме је коначно стремио српски покрет током претходних векова остварен је 1918. године. Поред тога, етничка структура војвођанског простора, у којој су Срби чинили око трећине становништва, указивала је на то да би стварање било какве самоуправне области на простору северно од Саве и Дунава довела до поновне превласти Мађара и Немаца. Ипак, нису припадници мањина били извор аутономистичких идеја у младој југословенској држави – они су, нарочито Мађари, прижељкивали ревизију граница. Покрет за аутономију Војводине настао је међу српским и буњевачким интелектуалцима и велепоседницима, а као одговор на тешку материјалну ситуацију у којој се Војводина нашла после ослобођења [Храбак 1982]. Валутно питање, аграрна криза, корумпирана администрација а највише претерано пореско оптерећење (вишеструко веће од државног просека) били су разлози који су изазивали велико незадовољство Војвођана, посебно оних имућнијих.

Гласови против експлоатације Војводине јавили су се на страницама новосадске штампе већ првих месеци после уједињења. Временом, носиоци борбе за привредно изједначавање положаја Војводине с осталим југословенским крајевима постали су војвођански огранци две најјаче српске странке – Радикалне и Демократске, што је дало значајне резултате (порези су изједначени 1928. године). Поједини функционери тих странака сматрали су, међутим, да економска равноправност Војводине може бити осигурана само уколико она буде конституисана као посебна политичко-територијална целина. Тиме су они прихватили идеју

Буњевачко-шокачке (после Војвођанске народне) странке попа Блашка Рајића с програмом аутономне Војводине у којој би превласт имао католички живаљ. У време Уставотворне скупштине 1921. године, која је и кројила политичку мапу Југославије, само су уставни нацрти споредних политичких снага (Стојана Протића, Јосипа Смодлаке, итд.) предвидели да крајеви северно од Саве и Дунава буду организовани на посебан начин. Концепт водеће снаге међу Хрватима, Хрватске републиканске сељачке странке Стјепана Радића, инсистирао је на подели Бачке и Срема између Србије и Хрватске, будући да је сам Радић тврдио да је Војводина српска измишљотина, створена с намером присвајања католичких крајева [Шимуновић Бешлин 2007].

Видовдански устав, усвојен од стране радикално-демократске коалиције 1921. године, Краљевину СХС је поделио на 33 области, од којих је територију данашње Војводине захватало четири: Сремска са седиштем у Вуковару, Бачка у Новом Саду (укључујући и Барању), Београдска која је обухватала део Бачке и Баната, док је остатак Баната припао Подунавској области с центром у Смедереву. Овакво „парцелисање” војвођанске територије изазвало је ново незадовољство противника централизма у Војводини, који у извесној мери наилазе на разумевање београдских политичара – Љубе Давидовића, шефа Демократске странке, а доцније и Светозара Прибићевића, вође Самосталне демократске странке. Насупрот њима, стајала је владајућа Народна радикална странка, партија која је имала изразиту превласт међу војвођанским Србима. Радикали у Војводини су били апсолутно противни било каквој аутономији Војводине, сматрајући је непотребном и опасном, а њене заговорнике националним издајницима.

Са заоштравањем политичких страсти до којег је дошло у другој половини двадесетих година, идеја о аутономији Војводине се конкретизује и све више истиче. Њен главни заговорник је био панчевачки адвокат Душан–Дуда Бошковић, члан Самосталне демократске странке. Његова партија је 1927. године ступила у Сељачко-демократску коалицију с Хрватском сељачком странком управо ношена идејом „пречанског фронта” – тојест заједничког отпора свих пречана, без обзира на националност, наводној „србијанској хегемонији”. Захтевајући ревизију устава и унитаристичког концепта државе, СДК је предлагала стварање седмочлане федерације, у оквиру које би Војводина била равноправна јединица. Но, укидање Видовданског устава, које је извршио краљ Александар 6. јануара 1929, водило је у нову територијалну поделу државе, која није водила рачуна о историјским и националним покрајинама. На простору преименоване Краљевине Југославије створено је девет бановина, од којих је она Дунавска, са седиштем у Новом Саду, обухватала територију данашње Војводине и Барање, али и северне Шумадије и источне Србије.

Током тридесетих година, странке власти – Југословенска радикална сељачка демократија (после Југословенска национална странка) и Југословенска радикална заједница сматрале су да су стварањем Дунавске бановине решени сви проблеми Војводине. С друге стране, Душан

Бошковић и његови истомишљеници, међу којима су се нашле личности из разних странака – међу њима и Јоца Лалошевић, били су дубоко незадовољни како административном поделом земље тако и недемократским режимом у њој. Током 1932. године ова групација углавном српских политичара одржала је више скупова на којима је ламентирано над економским положајем Војводине да би децембра те године била усвојена Новосадска резолуција, која је захтевала федерализацију Југославије, у оквиру које би Војводина са Сремом имала равноправан положај с осталим јединицама [Кончар 1994]. Тај захтев је осуђен не само од стране режима, него и од стране већине опозиционих странака, као и знатног дела војвођанских српских интелектуалаца.

Када је после убиства краља Александра и доласка Милана Стојадиновића на власт дошло до извесне либерализације политичког живота, присталице аутономије Војводине су покушале да се обједине у посебну политичку организацију под називом Војвођански покрет или Војвођански фронт. Међутим, на изборима 1938. „фронташи” су доживели потпуни неуспех, а војвођански бирачи су масовну подршку пружили владиној унитаристичкој политици. Још јачи ударац покрету за аутономију задао је Споразум Цветковић–Мачек 1939. године, који је наговестио поделу Војводине између Хрватске бановине и будуће Српске земље, што је била дугогодишња хрватска тежња [Радојевић 1994]. Међу војвођанским Србима дошло је до великог отпора због предавања срезова Шид и Илок Хрватској бановини, који је предводио Српски културни клуб. У таквој ситуацији и присталице Војвођанског покрета се деле по националним шавовима, док идеји посебне војвођанске јединице у федералној Југославији остаје веран само Душан Бошковић.

Ова групација грађанских политичара и интелектуалаца, окупљених око Матице српске, потребу за аутономијом Војводине правдала је превасходно привредним потребама, док је у погледу националне политике мање-више стајала на позицијама краљевског режима. Стога она није успела да прошири своју и иначе малобројну базу на припаднике националних мањина, осим на мањи број Мађара и Словака. С друге стране, још једна маргинална, али врло перспективна политичка групација залагала се између два светска рата за аутономију Војводине, не само из економских разлога, него пре свега као начин решавања „националног питања”. Била је то илегална Комунистичка партија Југославије. КПЈ све до половине тридесетих не артикулише у потпуности своје погледе на проблем Војводине, осим што се спорадично у документима појављује теза о насилној анексији Војводине 1918. године и идеја самосталне Војводине у склопу јужнословенске, или неке шире балканске федерације [Кончар 1971]. Комунисти су били много одређенији према судбини њене територије – више пута су званично изнели став (укључујући и познати Дрезденски конгрес 1928. године) да, у склопу права националних мањина на самоопредељење, северни део Војводине треба припојити Мађарској.

Одустајање Коминтерне од политике разбијања југословенске државе изазвало је и промену политике КПЈ у правцу федерализације Југославије. На Четвртој земаљској конференцији КПЈ одржаној у Љубљани крајем 1934. помиње се могућност аутономије Војводине у Југославији, а та се теза наредних година разрађује. Врх КПЈ, укључујући и самог Тита, пропагирао је потребу организовања Југославије на федералном принципу, како би сваки од пет народа добио своју јединицу, док би народи Босне и Херцеговине, односно Војводине, имали право да се сами одреде желе ли такав статус. Комунистичка идеја о седмочланој федерацији, чији би један члан била и Војводина, поклапала се с идејама Војвођанског фронта, те су ове две организације остваривале и извесну предизборну сарадњу. Идеја о аутономији Војводине била је честа тема пропагандног наступа војвођанских комуниста, чији су најистакнутији представници били Жарко Зрењанин и Светозар Марковић Тоза. Из њихових написа види се да су они све до самог рата остали непоколебљиви борци за аутономију а против тзв. србијанског империјализма. Није сасвим јасно јесу ли војвођански комунисти били спремни да прихвате неку евентуалну везу Војводине са Србијом, што се спорадично помиње у њиховој пропаганди, или су се чврсто држали тезе, изнете уочи самог рата, да вишенационална Војводина не може бити ни српска, нити било ког другог народа.

По завршетку краткотрајног Априлског рата 1941. године територија Војводине била је распарчана. Срем је припао Независној држави Хрватској, Бачка и Барања Мађарској, а Банат окупираној Србији – али у пракси је био под управом немачких фолксдојчера. Силе осовине су овакву поделу сматрале привременом, а до коначног разграничења требало је да дође по успешном завршетку рата. Стога су се током ратних година на простору Војводине сучељавале претензије Мађара и Румуна на Банат, Недићеве владе на источни Срем и јужну Бачку, немачке тежње за стварањем државе подунавских Шваба с центром у Београду... О судбини Војводине, у контексту послератног преуређења државе, расправљали су и чланови југословенске краљевске владе у Лондону. Поделе из међуратног периода наставиле су се и у емиграцији. Хрватски политичари су се залагали да се Војводина подели између Хрватске и Србије, остављајући и могућност да она буде самостална федерална јединица, чему су били склони и избегли самостални демократи. Већина српских политичара инсистирала је да Војводина интегрално буде у склопу српске државе, била она самостална или у федералној вези с Хрватском и Словенијом.

На истој линији било је и руководство покрета Драже Михаиловића, које се врло рано, јуна 1941. године, кроз пројект „Хомогене Србије” Стевана Мољевића определило за стварање Велике Србије, која би евентуално могла бити у саставу југословенске трочлане федерације. Мољевић је предвидео поделу такве Србије на више области по географском критеријуму, без прецизирања њихових надлежности, а „северној српској области” припала би територија Дунавске бановине, западни

Срем и Осијек, северна Барања с Печујем и источни Банат с Темишваром. У случају победе четничког покрета Војводина би била у потпуности посрбљена – насељавањем Црногораца. Тријалистичку концепцију, по којој би територија Војводине била саставни део српске јединице, равногорци нису напустили све до краја рата и детаљно су је разрађивали, а у својој пропаганди су оптуживали комунисте да стварањем аутономне Војводине желе да ту српску област или прикључе Хрватској, или да у њој формирају некакву „панонску нацију”.

Супарнички, партизански покрет отпора се током рата определио за идеју аутономне Војводине, ослањајући се на предратне концепције Комунистичке партије Југославије. Носилац те идеје је руководство Покрајинског комитета за Војводину, које је још у међуратном периоду имало равноправан статус као и сви други покрајински комитети КПЈ. Интересантно, у току рата комунисти Војводине нису дошли у сукоб са србијанским него с хрватским партијским руководством, и то у погледу надлежности над Сремом. Наиме, иако је партијска организација у Срему себе сматрала делом војвођанске, а сремски партизани били окосница Народноослободилачког покрета у Војводини, КП Хрватске је имала претензије да војнички и политички апсорбује Срем. Након одлучног отпора који су пружили војвођански комунисти, ЦК КПЈ је половином 1943. године пресудио у корист ПК Војводине [Попов 2001].

Након тог успеха покрајинско партијско руководство приступило је конституисању војвођанских политичких и војних органа – Главног народноослободилачког одбора Војводине и војвођанских бригада. Самим тим, по речима Јована Веселинова Жарка, прве личности војвођанских комуниста од погибије Светозара Марковића Тозе и Жарка Зрењанина, „историјски заокрет у животу народа и народности Војводине већ је био учињен и било је само питање када ће се аутономија Војводине и формално санкционисати”. Међутим, на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, новембра 1943. године, када је југословенска федерација практично конституисана – Војводина није ни поменута. Тек у марту 1944. године у једном чланку Јосип Броз Тито се одређује према судбини Војводине, обећавајући јој аутономију, с тим да сами Војвођани одлуче којој ће се федералној јединици припојити.

На седници Политбироа ЦК КПЈ на Вису 2. августа 1944. донета је одлука да се сазове Антифашистичка скупштина народног ослобођења Војводине, али до тога није никада дошло. У наредним месецима је одлучен будући статус Војводине. Према исповестима важних сведока тадашњих политичких спорова у врху КПЈ, које је објавио актер каснијих сукоба око аутономије Душан Поповић, покрајински партијски врх је очекивао да Војводина постане аутономна јединица у оквиру Југославије, без икакве везе са Србијом – што је било сасвим у складу с дотадашњим партијским идејним концепцијама и организационим устројством. Наводно је у том правцу размишљао и сам Тито, али су појединци из србијанског руководства – Александар Ранковић, Моша Пијаде, Благоје Нешковић и други инсистирали да Војводина постане део српске федералне

јединице. Према поменутим сведочењима, разлог (или изговор) за овакву промену лежао је у потреби да се створи политичко упориште у Србији, која је била претежно монархистички расположена, пред наступајућу офанзиву партизанских снага на њу [Поповић 2006].

Да је одлучено да Војводина постане аутономна покрајина у оквиру Србије први пут је јавно изнео Јован Веселинов новембра 1944. године, на Првом заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије у Београду. Но увођење Војне управе за Банат, Бачку и Барању одложило је процес политичког и територијалног конституисања Војводине до пролећа 1945. године. На Седмој покрајинској конференцији, одржаној 5. априла 1945, највиши форум војвођанских комуниста се определио да Војводина буде у саставу Србије. Сутрадан је Главни народноослободилачки одбор Војводине потврдио ту одлуку, да би већ 7. априла војвођанска делегација на Другом заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије дала изјаву о прикључењу Војводине Србији. Прва скупштина изасланика народа Војводине потврдила је 31. јула 1945. прикључење Србији, што је десет дана касније прихваћено на Трећем заседању АВНОЈ-а, а ускоро и од стране Председништва Народне скупштине Србије. Коначно, доношењем одговарајућег законског акта, Војводина је постала аутономна покрајина у саставу Србије 1. септембра 1945. године [Димић 2001].

У исто време и војвођанска партијска организација постала је, први пут у историји, огранак србијанске. Из састава Војводине је одузет Земун и прикључен ужој Србији, што није изазвало толико незадовољства колико разграничење с Хрватском, којим су Барања и западни Срем припали тој републици. Да војвођанским руководиоцима све то није било по вољи сведочи и чињеница да су готово читаву деценију након 1945. године Покрајинским комитетом за Војводину управљали србијански кадрови. Решењем „војвођанског питања” нису били задовољни ни предратни грађански политичари – изворни носиоци идеје о аутономији Војводине. Неки од њих су се накратко укључили у политички живот Титове Југославије – међу њима и сам Душан Бошковић, који је по многим питањима био опозиционо расположен према политици КПЈ. Стога је био под присмотром тајне полиције, која је оцењивала да је он поборник федералне јединице Војводине, али да његов „војвођански локалшовинизам” није био толико усмерен против Србије, колико против Хрвата и других народа Југославије [Бјелица 2008].

Оптужбе за национализам које су ишле на рачун Бошковића, иако вероватно тенденциозне, нису сасвим апсурдне. И сам Јоца Лалошевић, који је умро пре рата, био је јасно национално одређен. Многи предратни „аутономаши” током рата су приступили четничком покрету, а међу њима је свакако најпознатији био војвода Доброслав Јевђевић. Очигледно да одбијање интеграције Војводине са Србијом многим поборницима аутономије није сметало да истовремено себе сматрају добрим Србима, па и српским националистима. Међутим, једна група самозваних наследника предратног Војвођанског покрета, делујући у емиграцији, мак-

симално су радикализовали идеју Војводине – до захтева за независном државом и војвођанском нацијом.

Адалберт Карл Гаус, Еуген Јоцић и Корнел Филиповић су се маја 1958. године огласили Салцбуршком изјавом¹. Ова изјава и пратећа објашњења имају несумњив сепаратистички карактер, што се јасно види из текста у коме се разматра будући државно-правни статус Војводине. Не помиње се никаква веза са Србијом, нити с Југославијом, али се зато Војводина види као будућа чланица некакве Средњеевропске или Подунавске федерације, која би била члан будуће Европске уније. Предвиђени су могући тешњи односи Војводине с појединим чланицама будуће федерације, конкретно с Хрватском. Овај покрет изражава незадовољство територијалним обимом постојеће АП Војводине, изражавајући територијалне претензије према Хрватској, Мађарској и Румунији. Салцбуршка изјава поименце набраја све етничке групе које насељавају Војводину (занимљиво: Буњевце и Шокце, али не и Хрвате), сједињујући их у „војвођански народ”. Филиповић у свом коментару Војвођане дели на староседеоце и на колонисте, којима по њему „није место у Војводини”. Иако се Салцбуршка изјава позива на демократска начела и на социјалну правду, о будућем државном и друштвеном уређењу нема ни речи, ако се изузме Филиповићев навод да ће Војводином, која ће имати свој Устав, управљати њен „војвода” – изабран на тајним и непосредним изборима [Бјелица 2010].

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелица, Слободан. Држање војвођанских политичких првака у току Другог светског рата и непосредно након рата (у светлу једног поверљивог документа), *Исцртаживања* (Нови Сад), број 19, 2008.
- Бјелица, Слободан. Салцбуршка изјава Војвођанског покрета из 1958 године, *Култура йоласа*, (Нови Сад), број 13–14, 2010.
- Димић, Љубодраг. *Историја српске државности – Србија у Југославији*. Нови Сад – Београд: Беседа, 2001.
- Кончар, Ранко. Идеја о аутономији Војводине и КПЈ, *Исцртаживања* (Нови Сад), број 1, 1971.
- Кончар, Ранко. *Опозиционе странке и аутономија Војводине 1929–1941*. Нови Сад: Агенција МИР, 1994.
- Микавица, Дејан. *Српска Војводина у Хабсбуршкој монархији*. Нови Сад: Стилос, 2005.
- Његован, Драго. *Присаједињење Војводине Србији*, Нови Сад: Музеј Војводине, 2004.
- Попов, Јелена. *Војводина и Србија*. Ветерник: Идиј, 2001.
- Поповић, Душан. *Лейолис о Влаовићима*. Нови Сад: Агенција МИР, 2006.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини*, Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Радојевић, Мира. Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941, *Историја XX века* (Београд), број 1, 1994.

¹ Иако су поменута тројица у политичком смислу представљали маргиналне личности, Салцбуршка изјава је занимљива не само као куриозитет у историји политичких идеја, него и због чињенице да је донета непосредно након што је почела да функционише Европска економска заједница, претеча данашње Европске уније.

Храбак, Богумил. Аутономизам у Војводини 1919–1928. као реакција на финансијско исцрпљивање и политичко запостављање Војводине. *Годишњак Друштва истраживача Војводине*, број 3, 1982.

Шимуновић Бешлин, Биљана. *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.

TRANSFORMATIONS OF THE "AUTONOMUS VOJVODINA" IDEA

by

Slobodan Bjelica

SUMMARY: The idea of an autonomous region of Vojvodina had its origins in Serbian political thought and the new political, demographic and cultural circumstances and opportunities which emerged beginning in the 17th century. During the 1848 Revolution Serbs within the Habsburg monarchy proclaimed a new political entity, "Serbian Vojvodina", which incorporated parts of southern Hungary, Croatia and the Military Border. The Hungarian governments' refusal to countenance what it saw as separatism led to a bloody civil war. In November 1849, following the suppression of the Hungarian revolt, emperor Franz Joseph granted the Serbs a territory larger than they demanded, which led to their being outnumbered by other ethnic communities. This duchy lasted only for a decade. In a self-proclaimed effort to break with the complex problems of the past and to take into account the particularities of local history, ethnic structure, and cultural distinctiveness, the communist government of Yugoslavia awarded territorial autonomy to Vojvodina in the aftermath of the Second World War.

KEY WORDS: autonomy, Vojvodina, communists, Serbs

Александар Чучковић

МАГИЈСКИ КОРЕНИ ЕСТЕТСКОГ У УМЕТНОСТИ И ТЕХНИЦИ

САЖЕТАК: У покушају да одговори на изазове које пред њега поставља природа, човек је постајао све самосталнији, а његов однос према свету све више посредован. Преставши да доживљава себе у магијском јединству са светом, он је прво изнашао праксе технике и религије, а потом и уметност. У техници је наглашаван објективни, а у религији субјективни аспект посредовања света. Ипак, носталгија за изгубљеним магијским јединством никада неће престати да одређује ову, па ни сваку наредну праксу. У том светлу треба разумети и веома значајну интеграцију техничке и естетске праксе, од које ће се очекивати да се одељеност и фрагментарност техничких предмета замени њиховим естетским умрежавањем и техничким умножавањем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: магија, уметност, техника, естетско, рационалност, пракса

Из данашње перспективе, палеолитик је у погледу артифицијелних творевина био веома оскудан, јер се човек дуго и постепено ослобађао исконског страха. Докле год су се наши преци осећали немоћнима пред силама природе није могло бити речи о изналаску оруђа нити о украшавању предмета, па, дакле, ни о постојању сложеног оквира технике, религије и уметности. Тек у оквиру магијске праксе биће употребљене прве технике да би се произвели реквизити ритуалних радњи. Како су се човеков ум и рука паралелно развијали, првобитни магијски доживљај јединственог света бивао је све више посредован, и то, пре свега, кроз израду магијског обредног арсенала, а онда и кроз производњу предмета са свакодневнијом наменом.

У настојању да путем ритуала прида практичну вредност неким својим осећањима, наши далеки преци су украшавали властито тело, оруђе и станиште. Придавање естетских својстава рукотворинама требало је да обезбеди наклоност богова и успешност у обављању свакодневних активности, што значи да је испочетка естетска намера била практично, односно религијски и технички мотивисана. Када коначно буде победио животињски страх пред свемоћном природом, човек ће са израде идола и оруђа прећи на уметничко стваралаштво у ужем смислу,

па се може рећи да уметност представља равнотежу физичке немоћи и стваралачке моћи људског бића.

Лепота првих употребних предмета, дакле, резултат је тежње њиховог творца да протумачи свет и да се понесе са силама природе. Израђујући оно што ће касније понети назив „праисторијске уметности”, човек је настојао да одомаћи силе којих се ужасавао. Услед пораста снаге и развоја свести о могућности самосталнијег деловања, прачовек је у опхођењу са природом изнашао појединачне потезе којима је брже и лакше постигао неке конкретне циљеве, везане, пре свега, за убирање плодова, лов, припремање хране и обликовање предмета. Развојем тих потеза и њиховим комбиновањем у опсежније целине, он ће стећи могућност да практикује појединачне вештине, а, с временом, и да те вештине усавршава и систематизује у технике.

Производи који су настали као резултат примене поједине технике убрзо су почели да задобијају извесне естетске квалитете, јер је човек почео да прижељкује да обнови јединство магијског света које је његовим диференцирањем произвео. Између естетског и техничког, дакле, од почетка постоји нарочит однос, који се не да свести на могућности међусобних утицаја поменутих подручја. Истина, техничка и естетска активност спадају у основне видове човекове праксе, они су најчешће распознатљиви, понекад различити, али не тако ретко и међусобно зависни [Dufrenne 1964: 113]. Наиме, није реч само о томе да се критеријуми, у међувремену настале, техничке рационалности могу применити у естетски мотивисаном обликовању нити само о томе да мерила естетског поимања могу бити уграђена у техничку производњу, него је, заправо, реч о заједничком пореклу ових домена, чију смо различитост навикли одвише да наглашавамо.

Чини се да ни до данас није у довољној мери разјашњена древна испреплетеност уметности и технике, иако се без њеног разумевања тешко може разумети много шта, па и актуелна владавина техничке рационалности. Наиме, свакодневно се осведочавамо у постојање све новијих облика интеграције естетског и техничког, при чему се владавина техничког дискурса делимично спроводи управо уз употребу естетских средстава. Уколико се испостави да је однос снага техничког, ритуалног и уметничког некада био другачији него што је то данас, ми бисмо, уколико упознамо природу тог односа, могли боље да разумемо данашњи свет и лакше да разрешимо поједине проблеме. Једну од назнака за решавање читавог низа питања везаних за питања лепог, корисног и исплативог могли бисмо, дакле, да потражимо у разматрању магијског порекла прамешавине уметности и технике.

Практиковање магијске праксе припада давној прошлости, али трагови ритуала сачувани су до данас. Наиме, може се сматрати да чак и најзначајније институције савременог друштва представљају рефлекс магијског мишљења, иако смо склонили да њихово постојање оправдавамо с обзиром на њихову корисност. Остаци изгубљене магијске моћи још светлуцају кроз обичаје, празновања, туристичка путовања и спорт, као

облике компензације за тешкоће живљења. Али, пре свега, магијско је доживело право посвећење у оквирима религије, нарочито у персонификацијама богова, хероја и свештеника, док се истовремено оно потпуно профанисало у оквиру техничких оруђа, инструмената и направа. Наиме, услед развоја високе технологије, магија је на нови начин захватила савремену културу: сусрећући се са непрегледношћу техничких детаља, пребивајући у реалности потпуно окупираној техником, свакодневно примењујући и уживајући у олакшицама које пружа бесконачно мноштво техничких процедура, техника је задобила фетишки карактер. А то сужавање богатства човекових могућности искључиво на једну димензију његовог посредовања света постало је опасно.

У време настанка цивилизације, из магије су прво настале техника и религија, а онда и уметност. Поникавши из пукотина примитивног, магијског доживљавања јединства света, сваки од ових домена чува нешто од свог родослова, нарочито кроз човеков покушај да свет схвати као неку врсту „умрежене структуре”. Посредовањем света упоредо је растакано његово јединство и грађене су стратегије његовог обједињења. Услед тога, елементи магије не могу бити присутни у религији, техници и уметности непосредно, већ само на симболички начин. Пошто техника настаје одвајањем од заједничког магијског темеља, она тек посредно упућује на основу и то са изричитом сврхом да омогући универзалну, профану и конкретну применљивост техничких предмета у свим конкретним ситуацијама. Технички предмети, дакле, својом универзалном употребљивошћу симболички упућују на магијску основу [Simondon, 1989: 170–1].

Међутим, после растакања магијског доживљаја јединства света, технички предмет у свом симболичном карактеру сачувао једно латентно тражење основе, а сваки резултат таквог тражења успева да буде само симулакрум истинског јединства. Технички предмети ће настојати да пронађу основу у естетској форми, дакле, у некој врсти „инстант основе”. Али изворну основу техника не успева да реконструише, будући да је то у начелу немогуће. Штавише, основу више није могуће више ни разумети, односно дешифровати, што не пречи техници да исказује, стварно или привидно, настојање у том правцу.

Наиме, технички предмети по својој природи нису уникати, нису јединствени, него мноштвени, а уз то су и међусобно одељени. Стога сваки покушај да се техничко посредовање света усмери на постизање неког, макар и патвореног јединства мора да рачуна једино с интензивирањем умножавања техничких творевина. Технифицирајуће понашање технике видљиво је нарочито у последња два века: артефаката је све више, а техничке процедуре су постале готово свеprisутне, техника је постала саморазумљивом, а њено присуство – невидљивим. Међутим, уколико је за технику икакво јединство уопште могуће, онда би оно морало да се оствари другачије него што се то покушава савременом технологијом.

Наиме, производећи све веће мноштво техничких предмета, који више нису само материјални него и информацијски, техничка рационалност се сусреће с нарастајућом сложености света. Таквој сложености она и сама доприноси тиме што ствара један властити свет који бива све мање прегледан. Супротно очекивању да техника мора послужити уређењу света, она, изгледа, постојано у њега уносе неред, а, осим тога, она у толикој мери мења лице света да нам је свет без технике готово непознат. То уједно значи да сложеност света све више поприма безнадежну сложеност, мноштвеност и умноживост, дакле особине које су својствене управо самој техници. Дакле, уместо да свет уређује према јасним начелима, техника све интензивније преноси на свет своју мутирајућу природу и сложеност. Тако она, напослетку, чини да „свет технике” постане непрегледан као што је био „свет магије”. Другим речима, у непрегледности техничког – техничке рационалности и техничких производа – које је преплавило његову свакодневицу, човек све више губи оријентацију. Међутим, супротно очекивањима, у манијакалном прегнућу да оствари целовитост путем умножавања појединачности, техника доводи до тога да човек губи из вида и оно појединачно. Осим што је дезоријентисана, индивидуа губи осећај за границе између различитих домена рационалности и управо то чини да се код ње јави један нови облик доживљавања јединства. Од опасности да од дрвета не видимо шуму доспели смо до прилике да, услед тога што више нисмо у стању да разазнамо дрвета, наслутимо шуму.

Да бисмо то боље разумели, треба да се осврнемо на однос фундаменталних домена рационалности. Диференцијација човековог односа према свету била је мотивисана успостављањем његовог другачијег односа према целини, а уједно је успостављен и особени однос према деловима те целине. Наиме, техничко мишљење се окренуло партикуларном, јер се оно више поуздаје у елемент, сматрајући га стабилнијим и познатијим, а на извештајан начин и – савршенијим од целине. За техничко разумевање света од значаја је предмет који је схваћен као атомизован и елементаран, што собом повлачи и нејасност целине. Насупрот томе, за једно религиозно поимање тоталитет је увек стабилнији и вреднији, па и моћнији него ма који његов део. Дакле, овде је реч о две стратегије посредовања: религијском запостављању појединачног и техничком дробљењу целине.

Своју највећу слабост техника показује у запостављању целине као оквира и смисла сопственог догађања. У начелу, техници недостаје могућност да захвати јединство, али ће она то покушати да надомести укључивањем естетских мерила у осмишљавање и израду својих производа. Ипак, изузев тог споја, уврежиће се поглед о диспаратности техничког и естетског и о темељно различитој сврси њихових творевина. У зависности од тога да ли ће „произвођач” већу важност придати формалној или функционалној димензији таквог „хибридног” предмета, он ће произвести превасходно естетски или превасходно функционални предмет.

Дакле, када се при осмишљавању предмета одреди његова будућа намена – у овом случају, техничког оперисања или естетског допадања – већ је на делу модерно настојање да се захвати целина. (Из тога, наравно, не следи да предмет у свом реалном постојању не може бити коришћен у сврху која није сматрана превасходном при његовом осмишљавању или у сврху која се уопште није имала у виду.) Како је срастала с науком, а нарочито откако је постала економски профилисана, техника је прихватила обавезу да своје производе снабде естетским квалитетима. Управо то предузеће представља покушај оживљавања изгубљеног магијског јединства. Други покушај ће се одвијати у другом домену стваралачког обликовања, у уметности. Употребљавајући нарочите обликовне технике, у уметности ће се настојати да досегне јединство уз одбијање обавезе да се творевине снабдеју ма каквом сврхом.

Уколико уметничко дело сматрамо парадигматичним естетским ентитетом, то је стога што оно показује изравнију носталгију за магијским доживљајем света него што то чини технички предмет. Штавише, дело уметности је на изванредан начин еквивалент магијског мишљења, јер оно, полазећи од дате ситуације и негујући аналогни структурни и квалитативни однос, поново проналази универсализујући континуитет у односу на друге ситуације и друге могуће стварности. На тај начин, уметничко дело поново ствара обухватну перцептивну мрежу налик оној коју је имао прилику да искуси праисторијски човек у свом магијском поимању света. Ипак, између естете и примитивца постоји значајна разлика, будући да уметничко дело не реконструише магијски свет дословце, већ нуди једино привремену могућност искушавања јединства света. Из тог разлога ће естетски свет увек остати делимичан: пошто је произашао из удвајања реалног света, он ће у односу на тај свет увек деловати као нешто што му је туђе и као нешто што је у њега, заправо, *уметнутио*. Будући да уметност обезбеђује основу за естетско искуство, она негује и одржава прилику магијског доживљавања. Ипак, не би требало мислити како уметничко дело представља изванредан магијски реквизит. Уосталом, слично је и с односом говора и мишљења: говор одражава способност мишљења, али при томе сам ипак није мишљење.

Одељеност технике и уметности је у скорије време постала предметом непрестане бриге. У последњих сто година експлицитно, а у готово две стотине година имплицитно, одељеност ова два домена почеће да се доживљава као озбиљан проблем, односно као надахнуће различитих покушаја њиховог измирења. Један од таквих покушаја представља заснивање индустријског дизајна као засебне естетске и техничке дисциплине. Када се схватило да у осмишљавању машински произведених употребних предмета више није могуће користити логику занатства, техничким предметима је почео да се признаје културни легитимитет. Истовремено, та новина подразумевала је усвајање стратегије естетизације од стране техничке рационалности. Технички предмет није постао само значајан део културе, већ је култура (п)остала његов неизбежни део.

Међутим, судови о успеху ове стратегије су опречни: једни сматрају да је реч о површинској естетизацији, пре свега материјалне стварности, док други мисле да се ради о успешној примени естетских мерила на свакодневни живот. У сваком случају, техничка рационалност је усвојила обавезност естетског изгледа својих производа ради изазивања естетског доживљаја код будућих корисника. Уопштено гледано, било да се природа човекових творевина очитује као превасходно естетска, односно уметничка или као функционално-естетска, односно техничка, артефакти представљају одраз тежње за обновом магијске целovitости искуства.

Управо из поменутог разлога се све што садржи естетске елементе, све што се уопште назива естетским, у ствари, може сматрати *есетизацијским*. Естетизација је процес промовисања естетских вредности, дакле, подстицање носталгије за ишчезлим магијским јединством. Естетско као такво, наиме, одувек карактерише једна унутрашња тежња за превазилажењем стања подвојености. Како је та подвојеност доживела свој историјски врхунац у модерном добу, модерни дух ће прихватити естетизацијски диктум као милитантну доктрину. Технички предмет с естетским карактеристикама представља покушај да се напуштена обједињеност обнови. Али сваки естетски предмет, па и уметничко дело, може се у извесном смислу сматрати техничким предметом, будући да је његов настанак био условљен употребом неке технике. И уметност и технологија настоје да свет естетизују тако што ће га испунити лепим предметима. Од уметности се – бар онда када се она превасходно схвата као уметност, а не, рецимо, као реквизит култних радњи или средство политичке пропаганде – ништа друго и не очекује, али техничко насељавање света лепим предметима промеће процес технификације у процес естетизације, иако се од саме технике не мора нужно очекивати да резултује лепотом. Наравно, том утиску доприноси бројчана надмоћ техничких предмета над уметничким делима, а, вероватно, и извесна прикривеност чињенице да техника преузима стратегију уметности када посеже за естетским квалитетима као за властитом интимном могућношћу.

Естетизација представља покушај да се посредством лепоте оствари довршено искуство, а она се одвија тако што се границе између појединих домена рационалности, односно искуства учине порозним. Уколико се осврнемо на аристотеловску поделу знања, видећемо да је естетизација као најновији облик интеграције техничког и естетског, у ствари, један инвазијски акт у односу на друге домене како теорије тако и праксе. Ипак, ова инвазија, чини се могла би се оправдати, па чак и прижељкивати, због обећања којима се фасцинација естетског заогрће, односно због тога што се естетска мерила могу доживети као пожељнија у односу на мерила других домена рационалности. Како је то изрекао Симондон, „естетски утисак имплицира осећање потпуног савршенства једног чина, савршенства које му објективно даје једно сијање и један ауторитет којим он постаје значајна тачка проживљеног, чвориште искушене стварности” [Simondon 1989: 180].

Технички предмет је знак почетка диференцирања магијског света: он је показатељ процеса изоловања предмета и фрагментације света, што значи његовог посредовања. Испрва ће свет бити структурисан у виду мреже кључних тачака, односно светих места – као што су дубине вода, врхови планина или средишта шума – преко којих се обављала размена између човека и космоса. Стога су први предмети које је човек начинио појединачне фигуре које су још увек у вези с позадином из које се издвајају и из које црпу своју снагу. Ова мрежаста структура се расплињава како човек почиње да разликује себе од света: раздвајање фигуре и позадине доводи до настанка двојства технике и религије.

Пошто је јединство живог и неживог расточено, свој објективизирани вид посредовање је добило у техници, а субјективизирани у религији. То је узроковало да први објект који ће се појавити буде технички предмет, а први субјект – божанство. Кључне тачке објективног света постали су технички предмети, ти од света одвојени, а ипак његови расположиви и учинковити фрагменти. На тај начин техника се показује као прва објективизација света: док свет остаје јединствен, она означава производњу предмета у свету, предмета као посредника између космоса и субјекта. Касније је наука предузела посао објективизације света за свој властити рачун, да би се, напослетку, у истом циљу спрегнула с техником и произвела – технологију. Што се тиче естетске активности, она се враћа раздвајању и призива „изгубљено јединство” – јединство света, односно јединство човека и света. Наравно, уметничко дело не ствара поново магијски примитиван свет, него одржава и чува способност искушавања његовог естетског симулакрума.

Тешко је не помислити како иза наше благонаклоности према естетском, у ствари, не стоји очекивање да се из низа естетских утисака „појави” мрежа разумевања слична оној која карактерише магијско поимање света. У том смислу, могло би се тврдити како је естетизација представља логички услов сваког естетског доживљаја. Наиме, уколико бисмо до краја следили логику естетског доживљаја, схватили бисмо да она подразумева успостављање једног света релативно густо испуњеног значајним естетским местима. Будући да не постоји ништа што би било лишено баш сваког естетског значења (као што нема делатности која би била аморална), сваки чин, предмет или тренутак могу да преузму улогу „значајног места” у мрежи коју успоставља естетска рационалност. Ипак, тек извесни ентитети остварују могућност постајања „значајним местом”, јер свака култура понешто изабира као значајно. Не треба, међутим, заборавити како сама култура овде није одлучујућа, будући да она само указује на поједине тачке од (естетског) интереса, али не условљава само (естетско) интересовање. Када бисмо се изразили кантовски, могли бисмо да кажемо како култура за постојање ових значајних места није конститутивна, већ регулативна.

Ако се запитамо у чему би се огледала предност естетске над другим видовима рационалности, односно разлог фаворизовања естетског над другим доменима рационалности, одговор бисмо требали да потра-

жимо у природи механизма проширења домена. Наиме, покушај да се продре у друге домене од стране ма ког домена је у својој основи – естетизирајући чин. Дакле, сва настојања да се прошири надлежност једног домена над другима – рецимо, политике или науке, над етиком – у суштини, представљају преузимање стратегије естетизације. Другим речима, стратегије политизације или сцијентизације опонашају начин деловања естетске рационалности, јер оне такође настоје да успоставе магијско јединство, при чему се користе „правом” репродукције изворно својствено стратегији естетизације. Естетска рационалност, дакле, поседује право на „патент” проширења властитих надлежности на друге домене рационалности и у њеној је природи одувек било могуће распознати магијски профил. Судбина естетског мишљења, или, тачније, естетске инспирације свеколиког мишљења које тежи свом довршењу, исцрпљује се у реконструкцији целовитости.

Преко естетске активности чува се сећање на могућност успостављања мреже поимања света. Додуше, она више не постоји стварно, већ виртуелно. Она није у стању да одмени, па чак ни да потисне алтернативу технике и религије, како би се поново успоставила магију. Али естетско чува оно магијско тако што конструише један свет у коме све изгледа као да магија још увек постоји, а да је притом тај свет, ипак, већ технички и религиозан. Свет је технички, јер је конструисан уместо да буде природан, односно затечен, али и зато што употребљава моћ примене техничких предмета у природном свету да би начинио свет уметности. Свет је религијски, јер обухвата снаге, квалитете, особине основе, коју техника у својој разасутости оставља по страни. Естетско искуство ради на обједињењу ових стратегија у настојању да у безбројним покушајима (од којих је сваки оригиналан) конструише основу. Уместо да их субјективизира – као што то, посежући за универзализацијом, чини религиозно мишљење, уместо да их објективизира – као што то, затварањем у оруђа или инструменте, чини техничко мишљење, естетско мишљење се, оперишући с раздвојеним симболичким структурама и остајући у међупростору између религиозне субјективности и техничке објективности, ограничава на конкретизацију особина основе средствима техничких структура. Оно тако ствара једно ново посредовање између човека и света, односно један нови свет између човека и света – естетску стварност.

Естетска стварност не може се сматрати ни до краја објективном нити потпуно субјективном. Наравно, постоји одређена релативна објективност елемената ове стварности, али естетска стварност није одељена од човека и света – као технички предмет. Она није ни оруђе ни инструмент, она може остати везана за свет, на пример, као намерна организација природне стварности, али и за човека, као једна модулација гласа, један реченични склоп, један начин одевања. Она не поседује нужно ни карактер одељености инструмента, већ може да буде (што обично и јесте) уметнута у људску стварност или свет.

Првобитна естетска активност се, ипак, састоји у опажању, а онда, евентуално, и у уређивању природно произведене лепоте. Дакле, естет-

ска активност није обавезно без слуха за континуитет природног света. Насупрот томе, техничка активност делује засебно, одељује предмете како би их затим применила на свет на један апстрактан и насилан начин. Када се служи техником, естетској продукцији, ипак недостаје изворна универзалистичка претензија технике. Ако постиже јединство, естетско стварање не избегава да говори о појединачности својих резултата, а то значи да до успеха долази без напора. С друге стране, када се техника користи естетиком она претендује на естетску целовитост, не одричући се своје појединачности. Услед те растрзаности намера, техника не постиже жељену целовитост, али је то не омета да ову своју претензију искористи како би побољшала свој „имиџ”: технички предмети који поседују естетске квалитете су прихватљивији, иако због тога нису „више технички” нити функционалнији. Строго говорећи, технички предмети снабдени естетским особинама су чак мање технички него „чисто технички предмети”, пошто слику потпуне функционалности нарушавају извесним симболичким упућивањем. Иако је то нарушавање само симболичког карактера, а не и функционалног, у концептуалном смислу је оно довољно индикативно: техника у својој естетској намери не успева због недостатка иконокластичког опреза.

Из тога, међутим, не проистиче да не постоји било какав континуитет између техничког и естетског предмета. Будући да постоје и такви технички предмети за које се сматра да поседују извесну естетску вредност, јавља се проблем њиховог сврставања. Постоје, дакле, одређени естетски предмети који не представљају део пројектоване магијске целине, баш као што постоје технички предмети који не чине атомизоване изузетке из целине. Међутим, технички предмети нису непосредно леви, они нису леви сами по себи, јер опажање њихове лепоте подразумева нетехнички приступ, будући да се захтева један тип представљања који би одговарао искључиво естетским преокупацијама. Стога се да закључити како ипак постоји стварна дистанца између техничког и естетског предмета, или, другим речима, све се одвија као да постоје два различита предмета, при чему естетски предмет обухвата и прекрива, а коначно и прикрива технички предмет.

Технички предмет чува своју техничку природу, односно своју специјализованост за одређену сврху, иако он може бити заогрнут извесним естетским рухом. Управо из те чињенице прикривања потиче напон између техничког и естетског, који нас наводи да га доживимо као извесан несклад. Ако је техничка направа по својој суштини средство, могло би се помислити да основни проблем у разумевању технике представља разјашњење и одабир сврха. Питање је, међутим, да ли је икада било оправдано поменутом проблему приступати на тај начин. У сваком случају, данашњи темпо и степен развоја технике, као висока технологија, то не дозвољавају. Раст значаја који се у технолошком друштву приписује техничким средствима јесте, у ствари, један револуционаран догађај, јер он из темеља трансформише чак и сам појам сврхе [Borgmann 1984: 63]. Дакле, технички предмет, бар већ неко време, није „чисто технички”

предмет. Стога се може рећи да лепота која пребива у окриљу технике живи у „отежаним околностима”, иако је то не сасеца у корену могућност њеног постојања.

Технички предмети могу бити доживљени као лепи. Ова лепота се појављује када се превазиђе одељеност и специјализованост својствена техници, односно када се допусти очување утиска целовитости света. Настанак естетског утиска, утолико, неће бити потпуно неометан и спонтан као што је то случај код чисто естетских предмета, већ ће зависити од оваквог другачијег читања, те ће он – када је о лепоти техничких предмета реч – бити схваћен као један гест. А то ће се посебно дешавати онда када техничком предмету одговара његова непосредна околина, када је он са њом у складу. Под складом се овде разуме то да технички предмет у свом оперисању сусреће околину и на тај начин упућује на основу, а у уметности се тај склад јавља преко симболике дела. Парабола вијадукта је лепа када премошћује једну долину, аутомобил – када мења смер, воз – када у тунел улази или из њега излази. Због двоструке, естетске и техничке, формалне и функционалне природе оваквих употребних предмета, доживљавање њихове лепоте не може се у потпуности заснивати на опажању њихових чулних квалитета, већ се мора схватити и промислити у контексту њихове функције.

Естетски предмет није предмет сам по себи, већ је то само за перцепцију, само у овом тренутку и овде, само онда када је локализован у конкретном времену и простору. За естетску стварност се може рећи да је пре-објективна у истом оном смислу у коме је свет објективан пре сваког конкретног предмета. Стога је естетски предмет јесте предмет који је у настанку, али коме зато не недостаје чврстине и особености у односу на све друге врсте предмета. Пре тог настанка постоји стварност која још није објективна, мада није ни субјективна. Она је одређени начин бивања у свету који носи карактер позива и усмерења. Ако се у обзир узме антрополошки смисао естетског предмета онда се он може одредити као напор који је усмерен на поновно проналажење магије.

Пошто је прави магијски доживљај целовитости бића одавно престао да постоји као могућност, тај напор је узалудан. Међутим, строго посматрано, истинска функција естетског и није стварно враћање магијском доживљају света, већ само оживљавање сећања на њега уз кратко-трајно искуство његовог сурогата. У том смислу могло би се рећи да је естетско искуство магија која делује у супротном смеру. Наиме, док је „првобитна” магија оно чиме се успоставља јединствени доживљај универзума, дотле се помоћу уметности, као и науке, морала, мистике и ритуала, помаља једно ново умрежавање, један стваран универзум. Уметност реконструише универзум, или радије, реконституише један универзум, док магија полази од једног универзума да би засновала једну структуру која већ уразноличује и одељује универзум у домене набијене смислом и моћи. Уметност стреми једном универзуму полазећи од људског напора да се поново успостави једна врста јединства.

Постоји, можда, нешто илузорно у вези с висином циља који овде одређени домен мишљења себи поставља. Можда је немогуће да естетски облик мишљења, ма како савршен он био, буде еквивалент за све друге облике. Али, било како било, естетска намера је ношена управо апетитом за оваквим превазилажењем граница, за овом еквивалентношћу или овом међусобно разменљивом изванредношћу. Уметност је потрага за конкретном изванредношћу, која је на делу у сваком облику и која сме-ра да изнађе друге облике преко кретања једног облика у себи самом. По томе је уметност магијска: она настоји да изнађе облике без изласка из једног облика, само његовим растезањем, преправљањем, усавршавањем. Магија постоји, јер постоји претпоставка мрежасте структуре стварног универзума. Сваки магијски облик излази изван себе самог, а да при том објективно остаје у својој унутрашњости. Таква ситуација подразумева да су и други облици подређени истој унутрашњој потрази.

Тако, естетска намера не ствара, или бар не би требало да ствара један специјализован домен, домен уметности у којем би, попут куле од слоноваче важили само одређени закони, закони естетске рационалности, јер би то онда подразумевало да важење тих закона није могуће проширити ван тог домена. Штета би била двострука: уметност би била одељена од живота и за њега безначајна. Додуше, уметност се развија у једном домену и поседује унутрашњу сврховитост, која се очитује као очување преводивости из једног домена стварности који, специјализујући се, тежи да се одели. Међутим, уметност не би требало да представља тек компензацију, односно неку нетом испоручену стварност, него, супротно од примитивног јединства, *увод у развој према јединству*. Техника, нарочито откада је прерасла у технологију, представља покушај приказивања магијског, указивања на њега, поигравања њиме, али, при свему томе, она нема претензију да га уистину захвати. Стога јединство естетског и техничког не би смело да се ишчитава искључиво из ракурса комерцијализације, јер ћемо таквим поједностављењем остати без благодати могућих интерференција ова два феномена заједничког порекла.

Технику можемо да схватимо као збир свих систематизованих поступака усмерених ка неком одређеном корисном циљу, као укупност знања која те поступке омогућују, али и као скуп свих предмета који настају као резултат таквих поступака, а, онда, и као резултат људских односа, па и читавог низа институција на чијим основама, мењујући их, она израста. Уколико се сложимо с таквим њеним одређењем, видећемо да се искључиво путем технике и средстава која јој данас стоје на располагању, чак и када би се то настојало, не би могло да досегне никакво јединство, будући да је техника изворно упућена на оно појединачно, одређено и конкретно. Зато, када техника кроз естетски изглед својих предмета индиректно призове магијско јединство, она то чини ради успешнијег испуњења властите сврхе. Међутим, та сврха нипошто није – ма колико се техничари и технократе трудили да је доживе и представе као такву – само функционална, утилитарна, већ је увек и естетска, односно симболичка и културна у најширем смислу. Некадашње једин-

ство и испреплетеност естетских и функционалних чинилаца током протеклих векова се развргло. Сада је крајње време да се могуће везе естетике и технике поново промисле, будући да последице тог савеза у свакодневици већ дуже време осећамо.

ЛИТЕРАТУРА

- Borgmann, Albert. *Technology and the Character of Contemporary Life*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.
 Dufrenne, Mikel. *Phénoménologie de l'expérience esthétique*, I-II. Paris: P.U.F., 1992.
 Simondon, Georges. *Du mode d'existence des objets techniques*, Paris: Aubier, 1989.

MAGIC ROOTS OF THE AESTHETIC IN ART AND TECHNICITY

by

Aleksandar Čučković

SUMMARY: In order to respond to the challenges that nature placed in front of him, man became more and more independent, and his relationship to the world grew more and more mediated. On quitting experiencing himself in the magic unity with the world, he invented the practices of technicity and religion, and, later, the one of art. In technicity, the objective aspect of the mediation of the world has been emphasized, and in the religion the subjective one. However, nostalgia for the lost magical unity would never cease to determine not only these, but all of the future practices as well. In that light, the very important integration of technical and aesthetic practice should be understood, the practice from which it has been expected to compensate the separation and the fragmentation of technical objects by their aesthetic networking and their technical reproduction.

KEY WORDS: magic, art, technicity, aesthetic, rationality, practice

Дражан Ђаловић

ПОЛИТИЗАЦИЈА УМЕТНОСТИ У ПОСЛЕРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

САЖЕТАК: У тексту се анализира рад на политизацији естетског у југословенској уметничкој теорији од 1945. до 1952. Временски оквир анализе одређен је постојањем апарата за агитацију и пропаганду, којим је, у великој мери, био одређен развој уметничке теорије и праксе у послератној Југославији. Постављеној проблематици пришло се сагледавањем захтева који су путем официјелне уметничке теорије постављани пред југословенску уметност овог периода, као и анализом уметничко-теоријских оквира којима је разумевање перспективе политизације уметности било одређено. Будући да се спроведена политизација уметности може сагледати као својеврсно манифестовање идеолошке позиције на којој је изграђивана политичка платформа југословенских власти од 1945. до 1952, то се у раду предлаже прихватање интерпретације политизације уметности не само као потчињавања уметности захтеву да се оствари одређена пропагандна намера, већ и као симбола борбе за остварење визије новог југословенског друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: југословенска уметност, политизација уметности, социјалистички реализам, теорија уметности

Почетком 1948. године, у тексту „Неколико мисли о развојним тенденцијама наше књижевности”, објављеном у *Књижевним новинама*, Ели Финци указује да је промена друштвених околности у послератној Југославији, омогућила потпунији развој југословенских књижевности. „Напредним” тенденцијама, развијаним унутар покрета социјалне литературе, које су биле спутаване у предратном периоду, створени су не само услови слободног развоја, већ и нови подстицаји за постизање потпунијег израза, закључује Финци. Остварена „слобода и једнакост” југословенских народа, отворила је, по његовом уверењу, могућност потпунијем развоју националних књижевности у духу „општејугословенског, социјалистичког карактера” [Финци 1948: 1]. Поред тога, примећује Финци, књижевност у послератном периоду прихвата „правилну реалистичку оријентацију” [Финци 1948: 1]. При том, у разумевању ове оријентације он одбацује свако скретање у натурализам или реалистичко описивање локалних и фолклорних особености, а без указивања на оно *типично*.

Већ у наредном броју *Књижевних новина*, појавиће се текст „Смoтpa стваралачких успеха наших уметника” (1948), Чедoмира Миндeрoвићa, којим је подржано oвaквo стајалиштe. Миндeрoвић верује да су се у Југoслaвији, тeк с утeмeљeњeм прoцeсa сoцијaлистичкe изгpaдњe, oствaрили они оквири који дoзвoљaвaју пoтпунији уметнички рaзвoј. Прeкaљeн „бoрбoм зa слoбoду и изгpaдњу”, чoвeк нoвe Југoслaвије избoриo је услoвe слoбoднoг рaзвoја ствaрaлaчких мoгућнoсти, уверaвa Миндeрoвић, дoк сaврeмeнo југoслoвeнскo друштвo, у прoцeсу сoцијaлистичкoг прeoбрaжaјa, oбeзбeђује oствaрeњe oних oкoлнoсти којимa се гaрaнтује „нeспутaн” рaзвoј уметничких врстa. Овe нoвe oкoлнoсти смeнилe су, кaкo нaвoди, нeпoвoљaн пoлoжaј у којeм су се уметници нaлaзили у прeдpaтнoм пeриoду, у којeм је њихoв рaд биo спутaн цeнзурoм, физичким нaсиљeм, кoрyмпирaнoм критикoм и тржишним зaкoнитoстимa [Миндeрoвић 1948: 1]. Пoлoжaј уметникa и уметнoсти у пoслeрaтнoј Југoслaвији, Миндeрoвић, пoрeд oвoгa, сyпрoтстaвљa и пoлoжaју уметнoсти у зeмљaмa тзв. лaжнe дeмoкpaтије, у којимa „рeакциoнaрнe друштвeнe снaгe” пoдстичу дeкaдeнцију уметнoсти, бoрeћи се прoтив „[...] рeалистичкe, прaвe уметнoсти, aфирмишући кaо ’уметнoст’ дeкaдeнтнe, фoрмaлистичкe, нeљyдскe oбликe дaлeкe oд прaвe уметнoсти, aли вeрнe суштини њихoвe ’цивилизaције’ у aгoнији” [Миндeрoвић 1948: 1].

Meђyтим, oбeзбeђивaњe oвих услoвa „нeспутaнoг” уметничкoг рaдa зaпрaвo је зaнaчaлo нaмeтaњe oквирa дoзвoљeних мoгућнoсти уметничкoг рaзвoја. Спрoвoђeњeм кoрeнитих друштвeних прoмeнa пoслe Дрyгoг свeтскoг рaтa, у Југoслaвији су пoстaвљaни оквири рaзyмeвaњa уметнoсти унутaр ширeг фрoнтa идeoлoшкoг јeдинствeнoг друштвeнoг aнгaжмaнa. Овaквo рaзyмeвaњe пoлoжaјa уметничкe тeорије и прaксe, билo је у вeликoј мeри иницирaнo прихвaтaњeм Лењинoвe рaзрaдe Мaрксoвих стaвoвa, кaо звaничнe тeоријскe пoзиције, кaо и прихвaтaњeм тeорије oдрaзa.

Усвaјaњe стaвa o нeoпхoднoсти укључивaњa уметнoсти у шири прoцeс измeнe пoстojећих друштвeних oднoсa, усмeрилo је рaзвoј „мaрксистичкe eстетикe”, a, прe свeгa, у сoцијaлистичким зeмљaмa срeдинoм двaдeсeтoг вeкa, у прaвцy друштвeнo-пoлитичкe критикe уметнoсти. Мaрксистичкo пoзициoнирaњe културe унутaр сфeрe друштвeнe пoдeлe рaдa, oтвoрилo је питaњe oднoсa друштвo – уметник. Иaкo је Мaрксoвo учeњe признaвaлo уметнoсти и извeснy aутoнoмију, уметнoст је ипaк пoсмaтрaнa унутaр укупних друштвeнo-eкoнoмских oднoсa. Рaзвигaјући кoмплeкснy тeорију којoм је трeбaлo oбјaснити друштвeнe прoцeсe, Мaркс је oдрeдиo мeстo уметнoсти у oквирy тaкoзвaнe нaдгpaдњe, кoјa се уздижe нa eкoнoмскoј стрyктури друштвa. Стaв дa oдрaзи eкoнoмскoг крeтaњa утичy нa мaтeријaлнy бaзy, oтвoриo је мoгућнoст уметнoсти, унутaр oвaквoг тyмaчeњa, дa утичe нa укупни друштвeни рaзвoј [Ћaлoвић 2007]. Слeдeћи oвaквo пoлaзиштe, у уметничкoј тeорији је рaзвигaнo увeрeњe дa би рaд нa измeни пoстojећих друштвeних oднoсa трeбaлo дa oбyхвaти и дeлoвaњe нa свe oнe oблaсти кoјe нa oвe oднoсe у вeћoј или мaњoј мeри утичy, a тo зaнaчи и нa уметнoст. Утицaј уметнoсти није смeо

бити контрапродуктиван раду на ширем процесу измене друштвених односа.

Потребу подређивања уметничке праксе и теорије циљевима Партије, нагласио је већ Лењин својим текстом „Партијска организација и партијска књижевност” (1905). У овом тексту Лењин износи став да историјске околности намећу захтев да књижевност буде чак 9/10 партијска, и да се као таква директно супротстави буржоаској књижевности. Књижевност је, на тај начин, а ово се касније пренело и на остале уметничке врсте, схваћена као део ширег партијског ангажмана. Она је постала неодвојиви део читавог пролетерског покрета, или како сâм Лењин каже, „... део општепролетерске ствари, ’точких и шрафчић’ једног јединственог, великог социјалдемократског механизма, ...” [Лењин 1963: 4]. Поред тога, Лењин је захтевао не само од књижевности да буде партијска, већ и од самих уметника да буду партијски радници. Веза књижевности и Партије продубљена је даље захтевом за стављањем читавог низа институција под партијски надзор, али и за њиховим подређивањем партијским интересима, чиме је захтев за политизацијом естетског добио још чвршћу потпору.

Иако ограничени на партијску уметност, овакви ставови су, заправо, имали знатно шире претензије. У условима успостављања једнопартијског режима у Совјетском Савезу, Лењинова схватања добијала су обухватнији смисао. Оно што је одређивало партијску културну политику, сада је важило за културну политику коју је дефинисала држава, што је у практичном смислу значило немогућност заснивања ванпартијске уметничке теорије и праксе. Овакви односи су у каснијем периоду пренети и на остале земље Источног блока.

Разумевање уметности у Совјетском Савезу, а ово се односи и на остале земље Источног блока, нарочито је било условљено прихватањем теорије одраза. Битне одреднице ове теорије поставио је Лењин својим тумачењима Марксових и Енгелсових ставова, а у овом смеру је од посебног значаја Лењинова студија *Материјализам и емпириокритицизам* (1908). Кренувши од Лењинове концепције категорије одраза, марксистички естетичари, пре свега у источноевропским земљама, градили су своје теоријске позиције ослањајући се на гносеолошки приступ у проучавању уметности. У овом смеру посебно је била значајна студија *Теорија одраза* (1936), Тодора Павлова, писана као увод у *Ложику*, односно *Дијалектичко-материјалистичку ложику*, и најзад као увод за *Ојшћу теорију уметности*, чија се прва књига појавила на бугарском језику 1937. године.

Павлов уметност схвата као понављање опште истине на посебном, чулном, сазнајном нивоу и у непосредној форми која посредује појављивање истине. Естетика, по Павловљевој мишљењу, треба да истражи сличности, али и разлике, између научних и уметничких слика. Као централна идеја Павловљеве естетике, али и етике и теорије сазнања, јавља се категорија одраза, коју сагледава као основу целокупне дијалектичко-материјалистичке гносеологије или логике.

Сагледавање уметности као својеврсне форме одражавања стварности, имплицира две могућности разумевања уметничког приступа: 1. уметност је стављена у службу разоткривања стварности, или 2. уметност је стављена у службу прикривања стварности. Међутим, ово још увек не значи да се пред уметност ставља један од ова два задатка као програм. Односно, прихватање *естетичке мимесис* значи прихватање могућности да уметност разоткрива или прикрива стварност, али не и неизоставно опредељивање за неку од ове две могућности.

Разоткривање материјалне стварности се у материјалистичкој филозофији изједначава с процесом сазнавања истине. То значи да уметност која тежи разоткривању материјалне стварности заправо тежи разоткривању истине, и обрнуто, уметност која је стављена у службу прикривања материјалне стварности, тежи прикривању или изобличењу истине. Прихватањем становишта да марксизам тежи *истини*, те да се до истине може доћи кроз *уметничко одражавање* материјалне стварности, пред уметност сагласну марксистичким принципима, нужно је постављен захтев да постане инструмент сазнавања материјалне стварности.

Уколико је то тако, онда се унутар оваквог приступа намеће као један од критеријума оцене уметничког дела степен разоткривања материјалне стварности. При том, иако овај критеријум не мора бити и једини, он остаје обавезан. Другим речима, уметност која није стављена у службу разоткривања материјалне стварности, била би одбачена као супротстављена марксистичким тежњама. Из овога проистиче дистинкција на, с једне стране уметност сагласну марксистичким циљевима која је у служби разоткривања истине, и, с друге, „не-уметност”, несагласну марксистичким циљевима, која је у служби прикривања истине, односно грађења лажне слике стварности. Иако ова дистинкција не уводи захтев за укидањем „не-уметности”, она оставља могућност оваквом поступку, што ће у социјалистичким режимима у двадесетом веку управо и бити учињено.

На југословенским просторима је још у међуратном периоду развијана традиција ширег друштвеног ангажмана уметника, испољена кроз различите уметничке покрете обједињене називом *социјална уметност*. Припаднике овог покрета карактерише критички однос према друштву и заузимање активног положаја у актуелним друштвеним променама. У овом периоду јавља се и све интензивнија друштвена ангажованост писаца. Њихову пажњу у великој мери заокупљају проблеми савременог друштва – социјална борба, живот радника и сељака, све већа класна подвојеност, итд. Социјално заинтересовани уметници често су и идеолошки лево оријентисани, те се кроз њихов рад често испољава марксистичка мисао, због чега су били политички гоњени, а највећи број часописа леве оријентације био забрањен.

Током овог периода је могуће пратити све снажније повезивање писаца на плану идејне борбе, које је за последицу имало разбијање националног одређења књижевног стваралаштва. Уједињени идејом класне борбе, писци тзв. *левог фронти* прихватили су типолошко, стилско и идејно јединство пролетерске књижевности. Овакво становиште било је

подржано политичким програмом Коминтерне и КП Југославије (после Дрезденског конгреса 1928. године), које су наметале негативан став према сваком облику манифестовања српске националне свести. Поштујући овакав став, *Књи́га дру́гова*, Јована Поповића; Крлежин часопис *Данас*; *Сћо́жер*, Јована Поповића; *Лий́ерайшура*, Стевана Галогаже; или пак *Књи́жевне свеске*, одбацивали су сваку националну опредељеност. У ликовним уметностима се развој социјалне уметности пре свега везује за рад београдске групе *Живої*, хрватске групе *Земља*, као и за рад *Клуба младих браће Краљ*.

Тридесетих година, представници социјалне уметности и књижевности у Југославији прихватају све снажнији утицај социјалистичког реализма. Стављајући се у службу отпора постојећем грађанском друштву, а на страну стратегије међународног комунистичког и радничког покрета, социјална књижевност међуратног периода била је у великој мери садржином и формом, као и језиком, прилагођена пропагандним потребама Комунистичке партије. То је, међутим, значило прихватање начела друштвене и политичке наруцбине и идеолошке акције, те наглашавање утилитарне функције уметничке и књижевне продукције. На тај начин су, још пре успостављања социјалистичког режима, у Југославији постављани оквири унутар којих ће у послератном периоду бити извршена политизација естетског.

Развој међуратне уметности у Југославији је у великој мери обележен сукобом на уметничкој левици, који је започео нападом на надреалисте, а који су покренули Галогажу и Мерин у *Сћо́жеру*, а затим га прихватили и други лево оријентисани критичари и теоретичари. Надреалисти су овај напад окарактерисали као неправедан, захтевајући да буду саслушани и одбијајући да преузму улогу опозиције опредељењу које су и сами прихватили. Међутим, сукоб се још више проширио, достижући врхунац у полемици поводом Крлежиног предговора за Хегедушићеву збирку цртежа *Подравски мојшиви* (1933). Крлежа је овде одбацио Харковску линију, одлучно се заложивши за такву социјалну уметност у којој квалитет и индивидуално неће бити угушени политичким тенденцијама и социјалном вредношћу мотива.

Током Другог светског рата, теоријска начела социјалне уметности створиће основно полазиште развоју партизанске уметности. Развијана у ратним околностима, унутар партизанског ослободилачког покрета, југословенска уметност постаје подређивана новим захтевима. У тренутку када се велики број југословенских уметника и књижевника прикључио партизанским редовима, а многи су били послати у концентрационе логоре, настаје један посебан израз, с циљем не само да послужи као интимни запис догађаја, већ и као покушај да се путем уметности пружи отпор окупатору. Специфичне околности и потребе током Другог светског рата, често су захтевале посебно ангажовање од уметника партизанâ. Они се у већини случајева ангажују на припреми и илустровању летака и плаката, писању прогласа, уређивању партизанских листова и часописа. У периоду борбе за ослобођење југословенских народа, парти-

занска уметност се отворено ставља у службу војне и политичке агитације и пропаганде.

Успостављање нових друштвено-политичких односа, после Другог светског рата, оснажило је утемељење концепције идеолошки ангажоване уметности и уметничке теорије, изражене уочи рата, а затим настављене током ослободилачке борбе. Условљен успостављањем чврстих политичких веза Југославије са Совјетским Савезом и земљама Источног блока, те радом на учвршћивању социјалистичког режима у земљи, развој југословенске уметности и уметничке теорије налазио је свој ослонац у искуству *социјалне уметности* међуратног периода и уметности партизанске ослободилачке борбе, као и у теоријским схватањима настајалим на темељу марксизма-лењинизма, те идеологији социјалистичког реализма развијаној у Совјетском Савезу. Захваљујући успостављању разгранате мреже механизма контроле, у послератној Југославији развијана је концепција културе и уметности као области којима се партијски руководи. Пред југословенске ауторе је постављен захтев да свој рад потчине општем политичком курсу и постављеним идеолошким оквирима. Остварење ових задатака водило је политизацији естетског и наметању уметничког ангажмана у циљу одбране официјелних партијско-политичких позиција.

Започевши радикалну друштвену реформу након Другог светског рата, југословенске власти су створиле нове оквире развоју уметничке теорије и праксе у земљи. Спровођена културна политика, уметничка критика и теорија, биле су сагледаване у оквирима укупног рада на успостављању новог друштва. Партијски тумачена перспектива друштвеног развоја, захваљујући снажном партијском утицају у свим сферама друштвеног живота, остваривала је претензију наметања смерница уметничком развоју у земљи. Институционализацијом партијског утицаја у спровођењу и планирању културне политике, те партијски усмереном уметничком критиком, изграђиван је снажан механизам утицаја власти на уметнички живот у земљи, чиме је обезбеђивано подређивање уметничке теорије и праксе постављеним политичким/партијским циљевима; видети [Димић 1988].

Будући схваћена као делатност која утиче на укупни друштвени развој, уметност је у послератној Југославији требало да буде укључена у започети процес социјалистичке изградње. Путем официјелне уметничке теорије и критике, југословенским уметностима је наметана партијски одређена перспектива развоја. Уметност је требало да буде *партијска*, а то је значило да подржи званичну идеологију и својом тенденцијом активно учествује у савременим догађањима. Она је требало да узме активну улогу у изградњи новог друштва, да укаже на перспективу развоја, али и да својим „напредним” стајалиштем тај развој подржи. Јован Поповић, који је био један од водећих књижевно-теоријских ауторитета у раном послератном периоду у Југославији, *партијности* схвата као основну одлику „напредне” књижевности. По његовом уверењу *партијности* оспособљава књижевнике да „истинито и видовито” тумаче стварност,

да „црпу снагу” из народа и васпитавају народ за социјализам, граде „истинске хероје из живота и стварају хероје у животу” [Поповић 1948: 1].

Прихвативши уверење да је управо Партија та која у новом социјалистичком друштву „надахњује” уметнике и пружа им помоћ у „правилном” усвајању културног наслеђа, југословенски теоретичари су *йартијносћ* схватили као битну одлику уметности и књижевности. Стварање „социјалистичке културе и уметности” схватано је као неодвојиво од партијског деловања. Неопходност спровођења „борбе” за нову, „социјалистичку” културу, под окриљем Партије, образлагано је уверењем да је уметност у буржоаском друштву (која је често одређивана као „декадентна”, „формалистичка”, „реакционарна”) потчињена ширењу буржоаске идеологије, те је, као таква, усмерена против интереса „радног човечанства” и социјалистичке револуције. Отуда је и идејно усмеравање уметничког стваралаштва у социјалистичком друштву било схватано као неопходан услов његовом несметаном развоју, ослобођеном буржоаског утицаја. Уметност је својом идеолошком позицијом требало да укаже на перспективу социјалистичке изградње и да се супротстави оним утицајима који су, како је веровано, путем наметања буржоаске идеологије, уметност претварали у средство „заглупљивања”, „обмане” и „тровања радничке класе”. У том смислу, и Ервин Шинко износи уверење да, усвојити категорију *йартијносћ*, значи прихватити позицију сагледавања историјске стварности с гледишта револуционарног пролетаријата [Šinko 1949: 116–117].

Ослањајући се на Лењинове теоријске разраде, југословенски теоретичари су прихватили став о неизоставној тенденциозности уметности. То је значило разумевање сваке уметности као *йартијне*, али на различитим идеолошким позицијама. Једино она уметност која је следила политику Комунистичке партије била је сагледавана као „прогресивно тенденциозна” и укључена у процес социјалистичке изградње. Утемељење захтева за поштовање принципа *йартијносћ*, тражено је не само у Лењиновим теоријским разрадама, већ и у списима Маркса и Енгелса (аутори се често позивају на *Немачку идеологију*). У развијаним теоријским приступима, *йартијносћ* је сагледавана као увек присутна одлика уметничког стваралаштва, а која постаје нарочито изражена у условима заостравања класне борбе.

Одрицање партијске позиције било је схватано као упадање у својеврсни политички ћорсокак, као одбацивање пута социјалистичке изградње, и одрицање активне улоге аутора у „обликовању живота” и „разоткривању истине”. Само партијно прилажење стварности било је тумачено као отварање могућности аутору да „јаче”, „истинитије” и „плодоносније” одрази стварност. Од књижевности и уметности је тражено да афирмишу „прогресивне” тенденције друштвеног развоја и уметнички их изразе. Идући даље за оваквим захтевима, *йартијносћ* је често постављана за критеријум идентификације књижевности, и уметности уопште, као такве. Од аутора је захтевано да изразе јасан поглед на свет, да стану на страну идеолошке борбе за изградњу нове друштвене стварности, те тиме

обезбеди перспективу и идејност свом стваралаштву. У условима рада на изградњи „марксистичке естетике” (у лењинистичком приступу), *йарѣиј-ности* је својим отварањем могућности „истинитијег одражавања стварности”, сагледавана као једна од основних естетских категорија.

Схватана као одраз и објашњење стварности, уметност је требало да послужи као документ савременог „револуционарног развоја”. Међутим, ово „документовање стварности” није подразумевало прихватање натуралистичког приказа, или слободног интерпретирања друштвених промена, већ управо сагледавање стварности с идеолошких позиција које је постављала Партија. Постојале су утврђене норме и конвенције, на основу којих је стварност требало приказати. Од ауторâ је захтевано да покажу недвосмислено афирмативан став према процесу социјалистичке изградње и веру у напредност партијске идеологије. Прихватање теорије социјалистичког реализма значило је позиционирање уметника унутар редова борбе „против нељудских сила, а за универзално остварење људскога”. То је значило прилажење *истиини* с идеолошких позиција, односно замену уметничког разумевања стварности њеним партијским тумачењем. На тај начин, захтев за одражавањем стварности повезиван је с категоријом *йарѣиј-ности*. Потреба прихватања *йарѣиј-ности* у уметности образлагана је схватањем да је истина, у условима заоштрене класне борбе, видљива само са становишта пролетаријата. Отуда је управо *йарѣиј-ности* била сагледавана као предуслов за обликовање истине „у њеној целовитости”.

Постићи одраз стварности, остварити захтев за документовањем савремених дешавања, у теорији социјалистичког реализма, међутим, није значило приказати било који аспект стварности, већ кроз сагледавање на једном „општем плану” пронаћи „све битне моменте”, односно *ѣијичне* црте стварности. Једино је на тај начин уметности давана могућност да себи обезбеди чврсту позицију на линији револуционисања стварности. Овакве захтеве, између осталих, изриче и Радован Зоговић, који напомиње да само одражавање „најбитнијих”, „најконкретнијих” и „најтипичнијих” страна реалности отвара могућност уметности да оствари своју „напредну друштвену функцију” [Зоговић 1947: 95]. Од ауторâ је тражено да сопствена мишљења и вредновања подреде „објективној стварности”, да дају „тачан одраз” догађаја, да остваре приказ *ѣијичних* догађаја и постигну *ѣијичности* приказаних ликова.

Поред тога, уметност је требало да буде „приступачна и лако схватљива”, а од ауторâ је тражено да делују васпитно, подижући друштвено политичку свест свих грађана. Васпитну улогу уметности, Зоговић разуме у правцу показивања, путем уметности, људима „...какви треба да буду и какви не смеју бити” [Зоговић 1946: 870]. Постављајући сâм себи питање која и каква књижевност на најбољи начин може одговорити овако постављеним задацима, Зоговић одговара да је то реалистичка књижевност с елементима романтизма. Од књижевности и уметности је очекивано да буде учитељ радницима, односно да буде у стању да им покаже пут којим би они требало да се крећу. Уметност је требало да „идеолошки

обликује” човека, да га упозна с тековинама „напредне мисли”, те на тај начин припреми за ново друштво. Уметност која није била у функцији ширења партијске идеологије, из тог разлога није ни могла бити оцењена као уметност „позитивне” васпитне улоге. У том смислу се и захтев за васпитном улогом уметности може схватити унутар ширег захтева за индоктринацијом путем уметности.

У раном послератном периоду, захваљујући снажном совјетском културном утицају, у југословенској уметничкој теорији постојало је уверење да своју „напредну функцију” уметност и књижевност могу да остваре једино прихватањем метода социјалистичког реализма. На тај начин, југословенска уметност и књижевност укључивана је у један шири социјалистичко-револуционарни фронт, предвођен совјетском уметничком теоријом. Од уметника је очекивано не само да својим делима одразе и реално прикажу „заносну стварност стваралачког рада”, већ и да ту стварност обликују у њеном „полету, ведрини и борбеном оптимизму”. Прихватање совјетског културног утицаја у раном послератном периоду усмерило је разумевање социјалистичког реализма у његовој ждановљевској формулацији, као уметност садашњице надахнуту визијом будућности. Прихвативши став да је марксизам разрешио механизме друштвене законитости, идеолози социјалистичког реализма су претпоставили транспарентност будућности човечанства. Отуда се и прикази будућности, остварени у сагласности с поставкама официјелне политике, нису схватили као пројектовање одређене визије, предсказивање или пуко нагађање, нити као поступак уметничке фикције, већ као разоткривање истине која је једна, и која се са садашњости протеже на будућност. На симболичком плану, прихватање социјалистичког реализма у раном послератном периоду представљало је потврду југословенске припадности социјалистичком блоку народа. На тај начин, југословенске уметности сврстане су у ширу заједницу уметности источнблоковских земаља, а југословенске власти, захваљујући спровођењу културне политике којом је овакав уметнички развој подржан, представљане као искрени савезник Совјетског Савеза.

Пети конгрес КПЈ, одржан од 21–28. јула 1948. године, посебно је снажно утицао на развој уметничке теорије и праксе у послератној Југославији. С једне стране, он је интензивирао инсистирање на прихватању начела социјалистичког реализма, док је истовремено, представљао и почетак новог југословенског односа према утицају Совјетског Савеза, те у том смислу и почетак оног процеса, унутар којег ће касније бити извршено одбацивање теорије социјалистичког реализма. Перспектива даљег развоја, коју је отворио Пети конгрес, приказана је као перспектива „најдубљих стваралачких тежњи југословенских народа”.

Одбацивање критике Информбироа и заостравање односа између југословенских власти и совјетског политичког руководства, иницирало је напуштање совјетског културног утицаја у Југославији. Удаљавање од совјетске политике имало је свој пандан у негирању совјетског разумевања марксизма, као и у одвајању од совјетске уметничке теорије. У

то време почиње одбацивање теорије социјалистичког реализма, ублажава се критика западне уметности, као и неких домаћих аутора из недавне прошлости, док категорија *партијности* добија шире значење. Многи аутори све отвореније почињу да се противе вулгарно-материјалистичком тумачењу уметности, захтевајући давање већих слобода уметничком стварању.

Заоштравање односа између југословенских власти и совјетског политичког руководства, након доношења резолуције Информбироа, поставило је нове захтеве пред југословенску уметност и књижевност. Оне су требало да понуде још „потпунији” одраз „револуционарног” преображаја југословенског друштва, док је од домаћих аутора затражено чвршће повезивање са стварношћу, како би постали „прави тумачи” борбе КПЈ и Јосипа Броза против информбироовске „контрареволуције”. Југословенској уметности одређен је „средњи пут”, чиме је њен развој био усмерен ни према западној тзв. буржоаској уметности, ни према уметности совјетског социјалистичког реализма. Нова југословенска уметност је и даље требало да остане на линији марксизма-лењинизма, она је и даље била тумачена као форма сазнања, као одраз „објективне стварности”, као израз одређеног идеолошког стајалишта. Она је и даље требало да буде *партијна* и окренута актуелним дешавањима, али и супротстављена стаљинистичко-ждановљевском приступу уметности.

Одбацивање совјетског културног утицаја и покренута либерализација односа у области уметничког стваралаштва и уметничке теорије, ипак нису значили и укидање праксе политизације естетског. Промена друштвених околности поставила је нове захтеве пред југословенске ауторе, али није довела до ослобађања уметности и уметничке теорије догматских утицаја. Уметност је и даље требало да буде „високоидејна”, да подржи југословенски социјалистички развој и развој новог човека, али је остварење ових циљева требало пронаћи изван метода социјалистичког реализма. Устајање против социјалистичког реализма у југословенској теорији није значило устајање против политички планираног и партијским циљевима омеђеног уметничког развоја, одбацивање *партијности* или прихватање неутралне политичке позиције, већ стављање уметничког стваралаштва и уметничке теорије унутар друкчије дефинисаних оквира могућег кретања, од оних усвојених у претходном периоду. Реч је о потчињавању уметности новим задацима и усмеравању уметничког рада у правцу потврђивања новог политичког курса. Отуда одбацивање ждановизма и осуда стаљинске политике није значила и суштинску измену спровођене културне политике, већ изношење захтева за заменом совјетских утицаја и циљева, ставовима и потребама домаће политике. Иако се усвајање либералнијег приступа у разумевању уметничке форме не може занемарити, оно се још увек не може поистоветити са суштинским ослобађањем уметности партијског утицаја, јер нити се уметност може поистоветити с формом, нити се форма може засебно посматрати, издвојена из све оне укупности која чини уметничко дело. У том смислу и сваки онај захтев, који у име „либерализма” дозвољава

шира уметничка средства, ограничавајући мисао која би се њима исказала, не може се а не окарактерисати као репресиван. Овде је само реч о једној „мекшој”, флексибилнијој и мање видљивој репресији.

Од уметности је и даље очекивано да буде *идејна*, односно, да буде у служби постављене политичке платформе. Међутим, уметност више није требало да следи совјетску соцреалистичку традицију, већ да изнађе нов југословенски пут. Она је и даље требало да буде „социјалистичка”, али и аутентично југословенска, манифестујући аутохтоност југословенске идеологије и њену политичку самосталност. Побуна против догматизације уметности и партијске контроле уметничког стваралаштва, интензивирана почетком педесетих година, будући партијски иницирана и контролисана, није значила окончање процеса политизације естетског у послератној Југославији, већ редеофинисање политичких задатака постављених пред уметничку теорију и праксу у измењеним друштвено-историјским околностима. Партијско одређење против метода социјалистичког реализма, а за утемељење јасно дефинисане нове југословенске уметности (без обзира на сву оправданост оваквог става) већ је само било показатељ једне политичке намере, окренуте политизацији уметности.

Схваћена као посебна друштвена снага, југословенска уметност је у условима учвршћивања социјалистичког режима била стављена у службу афирмисања постављене политичко-идеолошке платформе. Разумевање функције уметности унутар ширег процеса остварења социјалистичке револуције водило је њеном потчињавању политичким циљевима. Улога уметности сагледавана је у давању доприноса остварењу политичког плана који је дефинисала Партија. Без обзира на то да ли је могућност остварења овако постављеног задатка била сагледавана кроз прихватање или одбацивање теорије социјалистичког реализма, сам поступак трасирања уметничке теорије и праксе у правцу прихватања партијски дефинисане концепције разумевања уметности, њене улоге и значаја, представљао је рад на политизацији естетског, односно на идеологизацији југословенске уметничке теорије и праксе.

Вреднована, пре свега, по степену утилитарности, југословенска уметност послератног периода је свој развој подређивала захтеву за њеним стављањем у службу преноса политичких и идеолошких значења. Жеља за бржом афирмацијом нове југословенске државе, ставила је симболичко-репрезентативну функцију уметности у први план. Од аутора је захтевано да се укључе у процес изградње социјалистичког друштва, односно да својим радом подрже актуелне друштвене промене. Уметност је требало да служи општим идеалима времена, да подржи званичну идеологију и својом тенденцијом активно учествује у савременим догађањима.

Схваћена као одраз стварности, односно као сведочанство започете социјалистичке изградње, економског, политичког и културног развоја земље, југословенска уметност је требало да послужи као *документи* покренуте реформе. Од југословенских уметника је захтевано да изразе

„сву динамику” актуелних дешавања, „огромна остварења” и промене које се у друштву догађају, да изразе „елан у изградњи социјализма”, „ударнички и стваралачки ентузијазам” радника у социјализму, „раст индустрије”, „достигнућа петогодишњег плана”, рад на обнови и изградњи земље, да понуде „уметничку” слику аграрне реформе и процес „преображаја села”, као и да прикажу ширење социјалистичке културе.

Од југословенских аутора је захтевано да изразе осећања радника, њихове мисли, тегобе, проблеме, заносе и уверења, да дају лик ратног хероја и ударника, да прикажу процес стварања новог и „расула” старог човека, и да својим радом утичу на његово формирање, да прикажу будућег трудбеника у условима „величанствене” изградње новог света, и изразе сву „величину и херојство” овог процеса.

Југословенска послератна уметност је требало да пренесе сведочанства из партизанске борбе и с окупираних територија, да велича партизанску ослободилачку борбу југословенских народа током Другог светског рата; да истакне улогу КПЈ и Јосипа Броза у покретању друштвених реформи, да обради лик хероја и руководиоца на фронту и у позадини, да да лик непријатеља, жена и деце – учесника ослободилачке борбе, буде сведочанство „гигантске” борбе за ослобођење свих југословенских покрајина, да прикаже „братску солидарност” бораца за слободу и „непобедивост напредних друштвених снага”.

Поред тога, пред уметнике је постављан задатак да изразе друштвену стварност бивше Југославије, да покажу „патње народа и бахатост властодржаца”, да прикажу прошлост и разоткрију „регресивне” струје које су се у њој јављале. Уметност је требало да прикаже стварање „братства и јединства” југословенских народа и учествује у његовом даљем унапређивању, да прикаже љубав према домовини и веру у нову будућност. Поред приказа онога што је учињено, уметност је требало да укаже и на перспективу онога што ће тек бити остварено. У том смислу је посебно наглашен захтев за изражавањем оптимистичког става, који своје утемељење налази у схватању да већ постојање социјалистичког друштва значи победу човека, и као појединца и као припадника колектива.

У периоду који је уследио након одбацивања резолуције Информбироа, југословенски аутори су позивани да „заједнички истинито и дубоко” одражавају стварност која их окружује, да показују „напоре и заносе милиона трудбеника” и да остваре уметничку слику „грандиозних” достигнућа, те да развију и учврсте свест о учињеном и дају подстицаја за нове успоне. Уметничко-теоријски рад био је окренут одбацивању московске информбироовске „ревизије” „марксистичко-лењинистичке естетике”, једнако као и сваког продора „буржоаских идеја”. Од уметника је очекивано да се својим радом супротставе информбироовским оптужбама и афирмишу линију коју су спроводили КПЈ и Јосип Броз Тито. Принцип *партийности* и даље је био задржан, али се његово одређење настало да одвоји од тумачења која су у претходном периоду била прихватана. Критикује се његово свођење на принцип практицитета подређеног дневно-политичким потребама. Стављена у функцију остварења партиј-

ских циљева, југословенска послератна уметност је требало да подржи „југословенски социјалистички развој”, да велича партијску политику и лик Јосипа Броза, да утиче на ставове југословенских грађана, а захваљујући потенцираној васпитној улози да се бори против „регресивних” тенденција из прошлости.

Ограничена партијски креираном културном политиком, те официјелном уметничком теоријом, југословенска уметност је у периоду од 1945. до 1952, требало да подржи започете друштвене промене и оснажи веру у изградњу новог друштва. Како својом тематиком, тако и прихваћеним приступом у њеној обради, југословенска уметност посматраног периода стављана је у функцију ширења државно-политичких уверења. Својом идеолошком позицијом, уметност је требало да укаже на перспективу социјалистичке изградње и да се супротстави оним утицајима који су, како је веровано, путем наметања буржоаске идеологије, уметност претварали у средство „заглупљивања”, „обмане” и „тровања радничке класе”.

На политизацију уметности, као стратегију њеног стављања у функцију својеврсне борбе против ширења фашистичке и буржоаске идеологије, указао је већ Бенјамин (Benjamin) у есеју „Уметничко дело у веку своје техничке репродукције”. Међутим, овакву тенденцију развоја, с марксистичких позиција, не треба схватити само као подређивање уметности одређеном политичком програму, већ и као отварање шире перспективе развоја уметности. Ослањајући се на Лењинова схватања уметности, као и на Марксове ставове изнете у *Немачкој идеологији*, југословенски теоретичари су прихватили став о неизоставној тенденциозности у уметности. То је значило разумевање сваке уметности као *партијне*, али на различитим идеолошким позицијама. У том смислу, остварена политизација уметности није представљала поступак стављања уметности у функцију политичке борбе, с обзиром на то да је свака уметност била посматрана као већ потчињена одређеним политичким идејама, већ је она представљала поступак измене политичких циљева којима се уметност потчињава. Отуда је политизација уметности, као њено подређивање официјелним политичко-идеолошким ставовима, заправо значила укључивање сфере уметности у оквире шире друштвене борбе. У том смислу, политизацију уметности наметану путем југословенске уметничке теорије посматраног периода, не треба схватити само као потчињавање уметности захтеву да се оствари одређена пропагандна намера, већ и као манифестовање одређене револуционарне намере, односно као својеврсни симбол борбе за остварење визије новог југословенског друштва.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Димић, Љубодраг. *Азбука културе*. Београд: Рад, 1988.
 Зоговић, Радован. Осврт на наше књижевне прилике и задатке, Реферат на Првом конгресу књижевника Југославије у Београду. *Република*, год. II, бр. 11-12, 1946.

Зоговић, Радован. *На попришћу*, Београд: Култура, 1947.

Лењин, Владимир Илич. *О књижевности*, зборник. (прев. Драгиша Живковић), Београд: Рад, 1963.

Миндеровић, Чедомир. Смotra стваралачких успеха наших уметника, *Књижевне новине*, год. I, бр. 4, 9. март 1948.

Поповић, Јован. Партија и књижевност. *Књижевне новине*, год. I, бр. 20, 29. јун 1948.

Ћаловић, Драган. Проблем заснивања марксистичке теорије уметности, *Зборник радова Факултета драмских уметности*, бр. 11 – 12, Београд: Факултет драмских уметности, 2007.

Финци, Ели. Неколико мисли о развојним тенденцијама наше књижевности, *Књижевне новине*, год. I, бр. 3, 2. март 1948.

Lukić, Sveta. *Savremena jugoslovenska literatura (1945 – 1965)*, Beograd: Prosveta, 1968.

Petrović, Sreten. *Marksizam i književnost*. Zbornik, I – II, Beograd: Prosveta, 1983.

Šinko, Ervin. *Književne studije*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1949.

ART POLITICKING IN POSTWAR YUGOSLAVIA

by

Dragan Čalović

SUMMARY: In this paper, we are focusing on the process of art politicking in Yugoslav art theory in the period from 1945 to 1952. The work time span is determined by the existence of the Apparatus for agitation and propaganda, by means of which the development of art theory and practice was greatly determined in the postwar Yugoslavia. The set problem is to be approached through consideration of demands which official art theory was set to Yugoslav artist of this period, as well as through consideration of artistic and theoretic frames by which perspective of art politicking was determined. In this paper, art politicking is seen like specific manifestation of ideological position by which official political platform in the period from 1945 to 1952 was built. According to this, interpretation of art politicking not only as act of propaganda, but as well as symbol of fight for accomplishment of vision of new Yugoslav society is proposed.

KEY WORDS: art politicking, art theory, social realism, Yugoslav art

Дубравка Валић Недељковић

ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА У ДНЕВНИМ НОВИНАМА У СРБИЈИ: АНАЛИЗА САДРЖАЈА

САЖЕТАК: У тексту су представљени резултати квантитативно-квалитативне анализе садржаја шест најутицајнијих дневних листова у Србији с фокусом на писање о темама директно и индиректно везаним за људска права. Уочено је да су селектовани медијски садржаји представљени као унутрашњеполитичка ствар и то онда када се поставља питање одговорности државе и мера које спроводи, или када је тема активност државних институција. Најчешће цитирани управо су представници власти као центри политичке моћи, мада не изостају ни припадници маргинализованих група. Новинари су показали сензибилисаност према маргинализованим актерима друштвене праксе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: медијски дискурс, анализа садржаја, дневне новине, људска права

Критичка анализа дискурса у средиште ставља истраживања друштвених околности у којима се реализује текст или разговор. Истраживачи мултидисциплинарно оријентисани, с Ван Дајком [Van Dijk 2008, 2009] као водећим аутором у овој области, баве се комплексним друштвеним проблемима. Критичка анализа дискурса се усредсређује на злоупотребу моћи, односно на доминацију центара политичке и економске моћи и њене последице. Истраживаче интересује: друштвена неправда и како се она репродукује помоћу дискурса, однос дискурса и друштва, као и однос дискурса и моћи. Такође, на које све начине је моћ злоупотребљавана кроз истраживања манипулације, дезинформација или половичних информација, лажи, пропаганде и других дискурских форми чији је циљ незаконито управљање мишљењем и контролисање акција људи уз респектовање репродукције моћи [Van Dijk 2008].

Најзначајније за мас-медије је да се истражују начини *присилујући* дискурсу које регулишу они који имају моћ. У истраживањима се мора одговорити на питања: ко може да производи вести у штампаним или програме електронских медија, ко контролише *одабир догађаја* и *производњу вести*? Ко може да организује прес конференције које окупљају

највише новинара? Чија саопштења медији преносе у целости, а чија делимично? Ко је интервјуисана, ко директно цитирана особа, а чије речи су само препричане, тачније обрађене и тако презентоване у вестима? Моћне елите најпре морају да одлуче ко може да партиципира у неком комуникативном догађају, када, где и с каквим циљем.

Онај који контролише медијски дискурс може индиректно да контролише јавно мњење. Из наведеног следи да они који поседују моћ значи најпре морају да контролишу медијски дискурс. Пошто се сваки дискурс одиграва у одређеном контексту, најпре, дакле, треба контролисати контексте. Следи да истраживачи, пре саме анализе дискурса, морају јасно да дефинишу контексте које ће укључити као оквир тумачења квантитативних података.

За медијску анализу су најзначајнији [Валић Недељковић 1999: 23–24, 2002: 63–67] друштвено-политички, културни, контекст места, медија, теме и комуникативног догађаја (новинарски жанр).

а) *Друштвено-политички/идеолошки контекст*. Рубрика се припрема у одређеном времену означеном одређеном политичком климом и у одређеном географском простору омеђеном одређеном културом и политичким системом и његовом доминантном идеологијом који битно утичу на начин на који ће се одређена тема медијски обрадити. Друштвено-политички контекст укључује и начин примене домаћих закона, поштовање међународних докумената које је земља ратификовала, затим ко су владајуће елите и како се оне понашају у свакодневној политичкој пракси. Друштвено-политички контекст може да буде снажан ограничавајући чинилац за реализацију рубрике. Питања цензуре и аутоцензуре су веома релевантна за њено планирање и реализовање. Аутоцензура је посебно опасна јер под њеним притиском новинари често кажу много мање него што им прилике допуштају.

б) *Културни контекст*. Новинари морају имати дистанцу према сопственим и туђим „митовима” и „симболима” посебно онима који су политички инструментализовани за производњу дискриминације, ксенофобије, мизогиније и нетолерантног говора о „другом” и „другачије мислећим”.

в) *Контекст места*. Рубрике настале на месту догађаја су изворне и много аутентичније од оних преузетих од агенције или података „скинутих” с Интернета који новинари само прилагоде потребама медија за који раде.

г) *Контекст жанра одређеног медија* (радија, ТВ или штампе) битно одређује начин селекције актера друштвене праксе који ће бити коришћени као извори примарни, или секундарни, у креирању рубрике, затим степен аналитичности приступа у њеном реализовању, опрема рубрике.

д) *Контекст теме* утиче битно на језички избор. Језички избор у темама које се односе на веома осетљиве области друштвене праксе мора бити веома пажљиво одабран да не би био дискриминаторски.

За потребе овога текста посебно ћемо се бавити друштвено-политичким контекстом, контекстом медија и контекстом теме.

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ

У друштвено-политичком контексту усредсредићемо се на домаће законодавство и међународна документа која се баве питањима из корпуса људских права јер је то основа и за новинарска истраживања тема из те области.

Међународна документа и домаће законодавство о људским правима

Србија је ратификовала сва међународна документа која се односе на заштиту људских права. У Уставу Србије (2006) и другим пратећим законима који се односе на заштиту људских права међу којима су од великог значаја и права националних мањина, уграђени су међународни стандарди у овој области као и у области јавног информисања. Од значајних закона за ову област издвајамо Закон о заштити права и слобода националних мањина, 2002, Закон о утврђивању надлежности Аутономне Покрајине Војводине, 2009, Закон о националним саветима националних мањина, 2009, Закон против дискриминације, 2009. У Закону против дискриминације (2009) у делу о Тешким облицима дискриминације чланом 8. „Посебно је забрањено и кажњиво: ...пропагирање или смишљено вршење дискриминације од стране државних органа, у поступцима пред државним органима, *йуиџем јавних гласила*, у политичком животу, приликом пружања јавних услуга, у области радних односа, образовања, културе, спорта и сл.;

Посебно права националних мањина као и заштита регионалних и мањинских језика (Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, Рим 1950. Европска повеља о регионалним и мањинским језицима, 1992. Оквирна конвенција о заштити националних мањина, 1998. Декларација о слободи изражавања и информисања, 1982) у међународној и домаћој легислативи укључују и право на примање и ширење информација као једно од основних људских права. То значи да је наша земља преузела обавезу да обезбеди на свим нивоима, у одређеном степену, информисање о људским правима без дискриминације.

МЕЂУНАРОДНА ДОКУМЕНТА И ДОМАЋЕ ЗАКОНОДАВСТВО О МЕДИЈСКОЈ РЕГУЛАЦИЈИ И САМОРЕГУЛАЦИЈА МЕДИЈА

Медији су као један од најзначајнијих сектора друштвене праксе у средишту пажње како Европске комисије, тако и Савета Европе. Права али и обавезе медија дефинисани су на различитим нивоима од препорука, директива, до декларација, односно конвенција и уговора од којих издвајамо само неколико најзначајнијих за тему која се у овом тексту обрађује: Декларација о слободи изражавања и информисања (1982); Препорука о медијском плурализму и разноликости медијског садржаја (2007).

Затим, значајни су још и Декларација о улози медија цивилног друштва у промовисању друштвене кохезије и међукултурног дијалога (2009); Декларација Савета министара ЕУ о слободи комуникација на Интернету

(2008); Препорука о јавном радиодифузно сервису, Парламентарна скупштина Европе, 2004. године.

У складу с овим европским стандардима донесени су и у Србији након демократских промена 2000. медијски закони. Први усвојен 2002. је био Закон о радиодифузији а последњи усвојен је Закон о електронским комуникацијама (2010). У свим законима којима се дефинишу права и обавезе медија уграђене су одредбе којима се спречава дискриминација по свим основама, тачније регулисано је поштовање људских права у медијској пракси. По значају се издваја феномен јавног сервиса дефинисан у Закону о радиодифузији (2002) којим се Радио-телевизија Војводине и Радио-телевизија Србије обавезују чланом 78. „да: производе и емитују програме намењене свим сегментима друштва, без дискриминације, водећи при том рачуна о специфичним друштвеним групама као што су деца и омладина, мањинске и етничке групе, хендикепирани, социјално и здравствено угрожени, глувонеми; уважавају језичке и говорне стандарде како већинског тако и припаданика мањина; обезбеде материјал који задовољава културни идентитет грађана припадника већинског народа и мањина;...” Чланом 79. Закон јасно ставља до знања да су „носиоци јавног радиодифузног сервиса... дужни да при производњи и емитовању информативних програма... спрече било какав облик расне, верске, националне, етничке или друге нетрпељивости или мржње, или нетрпељивости у погледу сексуалне опредељености.” То се, дакле, директно односи на заштиту људских права у области јавног информисања.

У Закону о јавном информисању (2003) који је шире постављен од Закона о радиодифузији, у поглављу Забрана говора мржње чланом 38. се дефинише да је „забрањено објављивање идеја, информација и мишљења којима се подстиче дискриминација, мржња или насиље против лица или групе лица због њиховог припадања или неприпадања некој раси, вери, нацији, етничкој групи, полу или због њихове сексуалне опредељености, без обзира на то да ли је објављивањем учињено кривично дело”. Истовремено овим Законом се указује и на потребу да се од одговорности ослободе новинари и медији који указују да постоји дискриминација.

Закон о оглашавању (2005) у поглављу 3.5. Начело забране дискриминације у члану 7. наводи да „оглашавање не може, непосредно или посредно, да подстиче на дискриминацију по било ком основу...”.

У области медијске саморегулативе етички кодекси и Савет за медије су инструменти који би требало да штите људска права у средствима јавног информисања. Од 2000. до данас у Србији је донесено четири новинарска етичка кодекса.¹ Сви етички новинарски кодекси забрањују дискриминацију и језик мржње, суштински штите људска права. Оно што им недостаје то су ефикасни инструменти за кажњавање кршења кодекса. Оснивачки акт Савета за штампу је потписан 12. фебруара 2009.²

¹ Удружења новинара Србије, Независног удружења новинара Србије, заједнички кодекс оба удружења и Кодекс електронских медија АНЕМ-а.

² Потписали су га представници УНС-а, НУНС-а, Локал преса и Асоцијације медија.

Међутим, Савет за штампу никада није профункционисао, јер то не одговара медијским магнатима у Србији.

КОНТЕКСТ ТЕМЕ

Заштита људских права је тема која се у последњих двадесетак година у српским медијима континуирано негује, али на недовољно систематичан и одговарајући начин. Начини на којима су се овом темом медији бавили зависили су пре свега од друштвено-политичког контекста који је био у поменутом периоду веома динамичан. Изузетно је мало истраживања која би верификовано потврдила ову тезу.

Једно од ретких релевантних анализа медијских садржаја о овој теми урадила је Јованка Матић. Анализирала је 1996. месец дана *Вечерње новости* и *Нашу борбу* и закључила да људска права нису третирана као актуелна тема. Број текстова посвећених овој проблематици, њихов уобичајени пласман у оквиру стране гј. рубрике, графичка опремљеност, као и величина текстова, сврставали су ниско на листи приоритетних друштвених питања, коју медији свакодневно реконструишу рутинском праксом новинарске селекције [Матић 1996].

С обзиром на то да је поштовање људских права високо позиционирано на агенди приоритета сваког демократског друштва, медији би требало да одражавају свакодневицу и објављивањем тема из корпуса људских права сензибилишу јавност на препознавање појавних облика кршења права појединаца и-или друштвених група, као и да је покрену на реаговање и залагање за заштиту оних чија су права угрожена.

Стога је анализа садржаја о људским правима у водећим дневним новинама у Србији урађена на узорку из новембра 2010. веома драгоцен допринос истраживачком корпусу деконструкције медијских уређивачких политика.

У мониторованом периоду доминирало је неколико тема: земљотрес у Краљеву, затим посета председника Србије Бориса Тадића Хрватској и то у два наврата током новембра, као и питање изласка Срба на косовске изборе. Медијски прилози у којима су људска права контекст у који је постављена тема чине нешто више од половине прилога у корпусу – 52,1%.

КОНТЕКСТ МЕДИЈА

У овом истраживању определили смо се за дневну штампу. Основна особина новина је писана реч, информација је забележена, те се може и одложено читати више пута. Стога се дневна штампа усредсређује на аналитичко писање, извештавање и на медијску иницијативу, као и истраживање друштвених појава. Заштита извора, као и главних актера је много лакша у писаним, него у електронским медијима. За заштиту особа чија су људска права угрожена ово је веома важна особина медија којим ће се посредовати њихова животна прича. Тираж дневних новина је одраз јавног вредновања штампе, али и стања духа јавности.

У одабиру корпуса руководили смо се управо овим особинама уз додатак да би дневна штампа по природи фреквенције излагања и задатка који се пред њу поставља да бележи свакодневицу друштва, предодређена да извештава, односно аналитички пише, о заштити/кршењу људских права.

МЕТОД И КОРПУС

Укупно је квантитативно-квалитативном анализом садржаја од 1. 11. 2010. до 31. 11. 2010. сваки други дан обрађено 8 електронских и 7 штампаних медија³ који су у посматраном периоду објавили укупно 215 медијских производа. Корпус је кодиран⁴ на основу унапред израђеног протокола. Кодни протокол обухватао је 14 категорија. Коришћене су две јединице анализе:

1. *прилог* за утврђивање форме прилога, и
2. *скуп реченица* у коме један субјект кохерентно говори о једној теми, за утврђивање садржаја прилога.

Као одлике форме регистровани су: датум објављивања, редни број и дужина прилога, жанр, повод за извештавање, визуелна презентација прилога, локација на коју се односи прилог. Као одлике садржаја регистроване су: тема/теме, субјект/и као носиоци истакнута или су латентно присутна у датом садржају; радње или става о коме се извештава, актер/и о којима говори субјект, вредновање актера, предмет става субјекта и вредносна оријентација става. Најзначајнији субјекти и актери о којима они изражавају вредносни став су регистровани по имену и презимену. Посебно за ову квантитативно-квалитативну анализу садржаја додате су и јединице које се директно односе на тему мониторинга: да ли прилог провоцира предрасуде и стереотипе, односно да ли их на неки начин деконструише; да ли се тема поставља у контекст заштите људских права, односно да ли су она као таква; да ли се наводи да је одређена група дискриминисана, односно да ли се говори о дискриминацији.

Свака категорија садржала је прецизно разрађене елементе на основу којих је јединица анализе класификована.

Циљ мониторинга је био да се идентификује колико је присутна тема људских права у медијима једног просечног месеца у 2010. години, односно да се деконструишу уређивачке политике медија према садржајима везаним за људска права, као и преовлађујући начин на који медији о томе извештавају.

У посматраном периоду највише прилога о људским правима објавили су штампани медији, електронски медији су готово упола мање

³ Телевизије Б92, Радио Телевизије Србије (РТС), Телевизије Војводине (РТВ), Прве Телевизије, Регионалне Телевизије, Телевизије Јединство и Телевизије Бујановац. Мониторингани недељници су *Време* и *Нин*, а дневни листови *Курир*, *Блиц*, *Полићка*, *Данас* и *Прес*.

⁴ Захваљујем се Дејану Пралици, Лаури Спарису, Норберту Шинковићу, Радовану Секулићу, Небојши Паркићу и Вишњи Баћановић који су кодирани корпус у оквиру пројекта ННШ подржаног од Министарства за људска права РС.

пажње посветили овој теми. Стога се у овом тексту саопштавају само резултати везани за анализирану дневну штампу.

Табела 1: Присутност текстова о људским правима у посматраним дневним новинама

МЕДИЈ	Број прилога
Данас	10
Вечерње новости	34
Курир	21
Политика	16
Блиц	39
Прес	19
Укупно	139

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Општи преглед резултата

О људским правима објављено је највише ауторских извештаја и вести, што указује на то да медији најчешће извештавају о људским правима као предмету дневних догађаја или о томе преносе агенцијске вести. У вестима су најприсутнија питања положаја етничких и верских мањина и то из угла политичких субјеката и актера, као што су питања Бошњака у Србији, или положаја Срба на Косову и у Метохији и у региону.

У највећем проценту писало се о мањинским правима етничких и верских заједница, затим жена и ЛГБТ популације што указује на то да су посматраном периоду анализирани медији водили рачуна о разноврсности друштвених група о чијим се правима говори. Ромска национална заједница је издвојена као посебна категорија због изузетно неповољног положаја у области образовања, материјалног статуса, због *Декаде Рома* која је у току на глобалном нивоу 2010–2015. Права особа с инвалидитетом су такође веома заступљена.

Прилози су обухватили неколико тема, а најчешће је тема била угроженост људских права кроз приказ положаја одређене групе или појединаца, или се ово манифестовало кроз неки актуелни догађај или било повод за одређену активност. Мало је извештавања о људским правима и њиховој заштити у контексту европских интеграција, односно стандарда Европске уније. Неке теме и конкретни прилози су били објављени у неколико медија, док су неке догађаје пратили поједини медији и те информације се нису појављивале у другима. На пример, *Вечерње новости* се усредсређују на социјално угрожене категорије и особе с инвалидитетом, а *Блиц* на дневно-политичке догађаје у оквиру којих је било речи о положају Срба у Хрватској и на Косову и у Метохији.

Када је реч о групама у неповољнијем положају суштински се говори о њиховој угрожености у различитим областима друштвене праксе као што је образовање, социјална и здравствена заштита, сиромаштво.

Готово половина прилога односи се на људска права уопште, или на „нешто друго”. Економска права су такође веома заступљена, и односе се на људе испод границе сиромаштва, прилоге о социјалној помоћи и отварању народних кухиња. Осим тога медији су се бавили и незапослености у маргинализованим групама посебно особа с инвалидитетом, мада ни у једном прилогу није експлицитно наведено да се у овим случајевима ради у угрожености економских права. Право на образовање, иако нигде експлицитно наведено, је у 4 од 5 прилога везано за Роме односно афирмативне акције или програме у вези с инклузијом Рома у образовни систем. У целом посматраном периоду само у једном тексту објављеном у *Полицији* одабрана тема је изашла из клишеа.⁵

У незнатном проценту медији су се бавили мањинским правима, тако да је било јасно да је реч о правима националних мањина. У већини случајева говори се о општим људским правима угроженим због маргинализованог положаја одређене етничке заједнице. Право на здравствену заштиту се односило на особе с инвалидитетом, или на недоступности здравствене заштите за одређене групе становништва, али и о, на пример, великим редовима за комплексније здравствене услуге.⁶

Мањинске групе приказане су позитивно и неутрално односно, навођењем чињеница и информација без постављања у вредносни контекст. Негативно су приказане мањине у веома малом броју (6,9%) прилога. Најупечатљивији примери су из листа *Курир* и то о ЛГБТ популацији. Пренесене су изјаве политичарке и учесника риалити програма с две телевизије о ЛГБТ. Два примера у којима новинари изражавају негативно вредновање о мањинским групама су текст о Албанцима који траже пасош Србије како би „правили велику Албанију” и текст о особама с инвалидитетом који радије бивају да буду проглашени неспособнима за рад, него да се подвргну процени радне способности, што је указивање на одговорност дискриминисаних група за сопствени положај (*Курир*).

Предрасуде и стереотипи су присутни у веома малом броју прилога.⁷ Овај налаз указује на то да се ипак може уочити позитиван тренд у дискурсу који медији креирају када су људска права у питању.

Појединачни приказ резултата

Блиц. Највећи број текстова о људским правима селектованих у овом истраживању је објављено у *Блицу* (39) најтиражнијем дневном листу у Србији чија уређивачка политика је између квалитетне информативне

⁵ Аутор се бави непостојањем правилника за оцењивање ученика са сметњама у развоју где је директно указано на пропусте државе у овој области.

⁶ Текст о Институту у Сремској Каменици објављен у *Блицу*.

⁷ На пример текст о искривљеној перцепцији ислама у светској и домаћој јавности објављен у листу *Данас*, као и чланак о положају особа са инвалидитетом у Сомбору из *Вечерњих новостии*.

и таблоидне штампе. Ауторских извештаја било је 59%, што одговара уређивачкој политици ових новина у којима доминирају дневно политички догађаји (56,4%) презентовани вестима.

Блиц као дневни лист значајну пажњу посвећује активностима власти па су тако питања положаја Срба на Косову и Метохији, у Хрватској или Мађарској биле централне у готово трећини текстова (31,1%). Исто толико је прилога о угрожености људских права, највише етничких и верских мањина (38,5%). С овим налазом кореспондира и висок процент (27,7%) представника власти⁸ који су цитирани, што значи да *Блиц* подржава дискурс моћи дајући представницима власти значај директним цитатима. Дакле, елите које креирају политике о њима у медију и говоре.

Данас. Људска права су носећа тема у више од половине (60%), односно 6 од 10 прилога. Половина прилога проблематизује и указује на дискриминацију Рома, припадника исламске заједнице и уопште права верских мањина, као и културних права мањина у Војводини. Данас су дневне новине позната по дужим, аналитичким текстовима. Насупрот томе о људским правима се у 70% текстова писало у жанру вести, значи само су се пратили актуелни дневни догађаји. Питање људских права у овом листу није политизовано, представници власти су сасвим спорадично цитирани (укупно 2), и представљено је у оквиру друштвених тема, односно социјалне хронике. Нема стереотипа и предрасуда и став новинара према теми је неутралан.

Полиџика. У *Полиџици*, најдуговечнијим дневним новинама у Србији које се сматрају квалитетном штампом, највећи нагласак је стављен на институционалне аспекте остваривања људских права. Разноврсност ауторских, новинарских жанрова попут извештаја (37,5%), интервјуа (31,3%) и колумни (18,8%) указују да су се новинари *Полиџике* озбиљно бавили људским правима. Овај налаз кореспондира и с поводом за рубрику који је у 87,5% иницијатива самих новинара да се баве одређеном појавом, или маргинализованом групом, чија су права угрожена. Ово на имплицитан начин указује да је кадровска капацитираност *Полиџике* у поређењу с осталим посматраним медијима најбоља.

У свим интервјуима саговорници су припадници мањинских група. Они су и субјекти и носиоци „радње” у 31,6% прилога. Упола мање (с по 15,8%) су то представници власти и стручњаци и независни коментатори.

Највише пажње посвећено је ромској популацији (29,4%).

Вечерње новости. Преовлађују рубрике о социјално угроженом становништву. Веома је заступљена медијска иницијатива и приказивање појединачних случајева и прича на којима је видљив друштвени положај одређених група, као и активизам у смислу скретања пажње на конкретне проблеме и затим извештавање о последицама овакве медијске акције.⁹ То је од самог покретања ових тиражних новина јасно опреде-

⁸ У овом корпусу најзаступљенији је био председник Србије, као и међународни актери и представници владе.

⁹ Као што је обезбеђивање помоћи за материјално и социјално угрожене.

љење уређивачке политике. Очекује се да овакво форматирани текстови izazivaju код аудиторijума емпатију према угроженима и мобилишу на акцију.

Удео представника/ца мањинских група је висок међу онима који говоре о људским правима (36,1%) што консеквентно следи из претходно реченог.

Курир. У овим изразито сензационалистичким новинама које следе уређивачку политику „жуте штампе” објављен је 21 текст о људским правима. Половина прилога истиче људска права као централну тему, или кроз говор субјекта, или кроз коментаре и активности других актера.

У центру пажње *Курира* су најчешће активност власти и дневно политички догађаји, па су следствено томе најзаступљенији субјекти представници власти (29,2%). Нису међутим изостали и представници маргинализованих група (12,5%), чији се положај не поставља у шири контекст.

Негативан однос субјекта према различитим мањинским групама је најприсутнији у односу према ЛГБТ популацији, којој је посвећено 33,3% текстова, док је негативан однос новинара према теми присутан у тексту о косовским Албанцима.

Прес. У корпус и овог сензационалистичког дневног листа је ушло 19 текстова. Од тога највећи део чине ауторски извештаји о актуелним догађајима (57,9%). Највише текстова (40%) је о положају етничких и верских мањина. Став новинара је видљив у 31,5% текстова, од тога у 10,5% негативан.¹⁰

* * *

У Србији постоје све законске претпоставке за висок степен заштите људских права, што значи да је постојао одговарајући друштвено-политички контекст за медијска истраживања у овој области, што новинари нису на адекватан начин искористили. Време у којем је анализиран медијски дискурс је новембар када се обележавају Међународни дан толеранције, Светски дан детета и Међународни дан борбе против насиља над женама. У корпусу нису идентификовани садржаји који се директно односе на неку од тих тема.

У анализираних шест најтиражнијих дневних новина објављено је у дефинисаном узорку 136 текстова, што значи да је медијски аудиторijум имао прилику да сваког другог дана током новембра 2010. прочита укупно девет текстова о људским правима, али најмање оних који су предмет истраживачког напора новинара који резултирају позитивним помацима у друштву.

Међутим у половини текстова су људска права споредна тема и медији је не постављају у контекст остварености људских права.

О људским правима у посматраним медијима најчешће говоре представници власти. Значи они који имају највећу моћ и који и креирају по-

¹⁰ На пример, у тексту о угроженим мултикултуралности у Европској унији.

литику према маргинализованим групама којима су најчешће угрожена људска права. Селектовани медијски садржаји су представљени као ствар унутрашње политике и то онда када се поставља питање одговорности државе и мера које спроводи, или када је тема активност државних институција.

О својим правима и положају говорили су и припадници маргинализованих група, што их чини видљивима на јавној сцени.

Предрасуде и стереотипи су присутни у малом броју прилога. У неколико текстова тема је била деконструкција стереотипа или приказ стереотипа с којима се припадници маргинализованих група суочавају. Мањинске групе приказане су позитивно и неутрално. Новинари су показали сензибилисаност према маргинализованим актерима друштвене праксе.

Квалитетна дневна штампа је углавном и у овој области креирала дискурс разноврснији жанровски, тематски и по цитираним актерима, али није отишла даље од уобичајене процедуре селекције вести.

ЛИТЕРАТУРА

Матић, Јованка. Компаративна анализа медијске презентације људских права; у: *Људска права као тема у јавности*. Београд: Београдски центар за људска права и Центар за антиратну акцију, 1996. стр. 9–35.

Преглед европских закона о националним мањинама. Београд: Савезно министарство националних и етничких заједница. 2002.

Валић Недељковић, Дубравка. *Радијски интервју*. Београд: Задужбина Андрејевић, 1999.

Валић Недељковић, Дубравка. *Практикум новинарства*, друго допуњено издање. Београд: Привредни преглед, 2002.

Закон о националним саветима националних мањина. *Службени гласник РС*, бр. 72/2009.

Закон о локалној самоуправи. *Службени гласник РС*, бр. 129/2007.

Закон о оглашавању. *Службени гласник РС*, бр. 79/2005.

Закон о ауторском и сродним правима. *Службени гласник РС*, бр. 104/2009.

Закон о електронским комуникацијама. *Службени гласник РС*, бр. 44/2010.

Закон о радиодифузији, *Службени гласник РС*, бр. 42/2002, 97/2004, 76/2005, 79/2005, 62/2006, 85/2006 и 41/2009.

Закон о јавном информисању. *Службени гласник РС*, бр. 43/2003, 61/2005. и 71/2009.

Закон против дискриминације. *Службени гласник РС*, бр. 22/2009.

Устав Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 98/2006.

EU documents <http://eur-lex.europa.eu>

Van Dijk, Teun. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Van Dijk, Teun. *Society and Discourse. How Social Contexts Influence text and Talk*. Cambridge: Cambridge UP, 2009.

HUMAN RIGHTS IN SELECTED DAILY NEWSPAPER IN SERBIA: A CONTENT ANALYSIS

by

Dubravka Valić Nedeljković

SUMMARY: The paper presents the results of quantitative and qualitative content analysis of the six most influential daily newspapers in Serbia with a focus on writing about topics that are directly and indirectly related to human rights. It was noted that the selected media content was presented as internal – political thing especially when the question of State responsibility and the measures that have been undertaken by the State were raised, or when the subject of activity of state institutions was questioned. Most often quoted were representatives of the government as centers of political power, though members of marginalized groups were also not absent. The journalists showed sensitivity to marginalized actors of social practice.

KEY WORDS: media discourse, content analysis, newspapers, human rights

Греџори Меклафлин

ИЗ ХЛАДНОГ РАТА У – ВРЕЛУ ТРАНЗИЦИЈУ

Слике источноевропских револуција у британским медијима

Британски медији извештавали су о већини источноевропских револуција као о победи Запада у Хладном рату. Совјетски Савез се очигледно повлачио: био је у економској кризи и у немогућности да одржи своју империју. Комунизам је про- пао и као економски систем, и као политичка идеологија. У оквиру овога, медији су испричали причу „Како је Запад освојио Исток”, држећи се принципа „моћи на- рода”, „парламента” и „слободног тржишта”. Овај рад истиче неке од слика и тема у вестима тих година и указује на њихове фундаменталне контрадикторности.

МОЋ НАРОДА: „РАСПРАВЉАЊЕ, ЗАХТЕВАЊЕ, ИНСТИСТИРАЊЕ”

На шта су медији мислили под „моћи народа”? Идеја подразумева да народ може постићи било шта уколико изађе на улице у миран протест. Ипак, много за- виси од тога ко су ти људи и за шта се залажу. Када су Британци протестовали про- тив нуклеарног наоружања или против увођења главарине (poll-tax), медији су их приказали као наивне или субверзивне. Када су људи из Источне Европе захтевали демократију, извештачи су о томе преносили као о заокрету у светској историји.

Готово је милион људи шетало Источним Берлином четвртог новембра, само неколико дана пре отварања Берлинског зида. У извештају Би Би Сија, камера пра- ти масу која стоји поред полицијског кордона, а затим се подиже да би снимила градски телевизијски торањ. Новинар који је био и коментатор догађаја, искори- стио је снимак као метафору за оно што би ти људи могли да постигну:

Моћ народа је йоразила неосвојиво здање комунизма...

Би Би Си, Њуз Ривју 1989.

И за Берлински зид се сматрало да је постојан. Током Хладног рата, читав низ западних лидера је захтевао да се сруши, али је он одолевао. Онда је, најзад, про- говорио народ и Зид је срушен:

Извештач: Они су долазили до стражара, *расп̄рављали, зах̄ћевали, инсис̄тирали*, и од- једном је пут ка Западу био отворен... Ово није деловало као планиран потез кому- нистичких власти, него више као још једна панична реакција владе која је отворила пут *скӯй̄ш̄ӣни народа на улицама*.

Би Би Си, 21.00, 10. 11. 89.

Људе на западној страни Зиде нико није одвраћао. Један је човек, у својим педесетим или шездесетим, стајао на врх Зиде. Уз покличе из масе, пркосио је свим напорима источнонемачке полиције која га је прскала воденим цревом:

Извештач: И када су први Западноберлинци покушали да пређу зид, стражари су покушали да их одврате од тога цревима за гашење пожара, али, ове ноћи, *и они су били приморани да се повуку пред народом.*

Би Би Си 1, 21.00, 10. 11. 89.

„Баршунаста револуција” у Прагу је такође виђена као тријумф „моћи народа” када се на хиљаде људи скупило на мирним демонстрацијама носећи упаљене свеће. Извештаји говоре о „одушевљењу чехословачких националиста на Вацлавским намјестима” у Прагу (Ај Ти Ен, 17.40, 21. 11. 89), а један новинар је гледаоцима приближио дешавање упоредивши центар града с „Кутком за говорнике” у лондонском Хајд парку (Ај Ти Ен, Вести канала 4, 21. 11. 89). Када је влада пала, 24. новембра, наслови у *Весџима у десет* пробудили су нову наду у реформу позивајући се на један догађај из прошлости:

Наслови: (ПАРОВИ ИГРАЈУ ВАЛЦЕР НА УЛИЦИ) ПЛЕС НА УЛИЦАМА ЗБОГ ПАДА ЧЕШКЕ ВЛАДЕ – РОЂЕНО ЈЕ НОВО ПРАШКО ПРОЛЕЋЕ

Ај Ти Ен, 22.00, 24. 11. 89

„Народ” је ступио у трочасовни генерални штрајк и убедио раднике да им се придруже. Британски медији су ово дефинисали као борбу за демократију, кључну за успех „Баршунасте револуције”:

Наслов: (РАДНИЦИ ШТРАЈКУЈУ) СТАНОВНИЦИ ПРАГА НАСТАВЉАЈУ С БОРБОМ ЗА СЛОБОДУ

Извештач: (НАТПИС, „ШТРАЈК ЗА НОВО ПРАШКО ПРОЛЕЋЕ”) У Братислави, ...сирене у фабрикама означиле почетак штрајка... готово сви запослени се прикључили, уверљив доказ да су сада радници иза покрета којег су *некада* водили студенти.

Ај Ти Ен, 22.00, 27. 11. 89.

Би Би Си се сложио:

Извештач: Ови призори... бришу било какав страх да радничка класа заправо не брине о апстрактним проблемима попут демократије.

Би Би Си 1, 18.00, 27. 11. 89.

Треба обавезно напоменути да би политички штрајк био нелегалан у Британији, и да би о њему медији преносили као о опасности за државу. Па ипак, чак је и штрајк против комунизма знао за границе:

Извештач: И возачи таксија су показали солидарност. Већина су samozапослени тако да овај штрајк иде само њима на штету. *Да штрајкују вајпрозасци, шпееџа би била већа, али је данашњи циљ не проузроковати невоље*, већ само подвући колико је дубоко укореења потреба за политичком променом.

Би Би Си 1, 18.00, 27. 11. 89.

Представе о румунској револуцији компромитовао је начин на који су се догађаји одвијали. Они су имали мрачнију ноту од оних у Берлину и Прагу. Најпре, неки људи су, наизглед с лакоћом, у представама о „моћи народа” приказивали радост Румуна који су се „ослободили од репресије”. Слике народа како свргава ста-

рог диктатора, упада у његову резиденцију и баца намештај на улицу направиле су „добру телевизију”. Када је народ преузео државну телевизију и формирао нову владу у преносу уживо, призори су подсећали на дане Грађанског форума за време Баршунасте револуције у Чехословачкој и на позориште Magica Lanterna у Прагу.

Међутим, за разлику од осталих „револуција” није постојао јасно дефинисани покрет опозиције као Neues Forum или Грађански форум. Насиље у рушењу Чаушескуа пореметило је медијску слику „мирног протеста” и потресан црно-бели снимак суђења и егзекуције Чаушескуа није се лако уклопио и причу о „моћи народа” и демократије. Телевизије су пренеле вест о егзекуцији без коментара. Одговорити на очигледна питања је, чини се, било исувише неугодно.

ПАРЛАМЕНТ: ИЗЛИВИ ДЕМОКРАТИЈЕ

Чинило се да је „народ” чинио чуда – све до Румуније. За неколико месеци, народ је срушио Берлински зид, поразио комунизам и изборио слободне вишепартијске изборе. Све што му је тада преостало је да своју моћ путем гласачких кутија пренесе на Парламент.

Настанак конкурентне демократске опозиције било је важна новинска вест у извештавању о земљама с једнопартијским системом. Ако бисте сели у башту кафића у Будимпешти, вероватно бисте били сведоци спонтаног састанка једне од мађарских нових опозиционих група. Те групе нису биле у потпуности нове политичке партије, али су биле на путу да то постану, како Џон Симсон извештава из кафића Спартакус:

Извештач: Ово је информациони центар за *џанц* нове партије опозиције, неколико десетина их има за сад. У кафићу Спартакус они се спремају за изборе који ће бити за годину дана, изборе који би могли да... пошаљу Комунистичку партију у опозицију... „Не смете пропустити новине ни на један дан у овом тренутку!” неко рече, „Као да је сваког дана реч о некој новој држави!”

Би Би Си, 21.00, 10. 7. 89.

Неколико часова пре отварања Берлинског зида, источнонемачка влада је обећала „слободне, универзалне и вишепартијске” изборе. У Британији је у фокусу извештавања била призната опозициона група, Neues Forum, јер је имала прву конференцију за новинаре:

Извештач: (NEUES FORUM КОНФЕРЕНЦИЈА ЗА НОВИНАРЕ)

Али најневероватнији су били хаотични догађаји који су се дешавали у овом гету Источног Берлина... Телевизијске екипе су заузеле малу гарсоњеру... тако да је овај *најновији вид демократије* било приморан да пређе из таквог хаоса у двориште да би се одржала прва конференција за новинаре Новог форума.

Ај Ти Ен, Вести Канала 4, 9. 11. 89.

Neues Forum није био политичка партија, већ група која је обухватала политички заинтересоване професионалце. Неки од њих су још увек веровали у идеале „социјализма с људским ликом”. Ипак, њихова конференција за новинаре није привукла медијску пажњу питањима које су хтели да поставе – заиста, једва да је неко нешто јавио о томе. Конференција је била вредна медијске пажње јер је представљала спектакл западне демократије и увид у то шта је на Западу сматрано „нормалном политиком”:

Извештач: (NEUES FORUM КОНФЕРЕНЦИЈА ЗА НОВИНАРЕ)

Угледали смо овдашњи *йочейшак нормалне йолийшке*. Чланови опозиционе групе Нови форум ...изашли су у јавност. Упркос томе што се то десило у запуштеном сиротињском дворишту у предграђу, они су *изашли на видело йредсйавишци алйтерна-йиван йлан*.

Би Би Си, 21.00, 9. 11. 89.

Када су источноевропске владе покушале да играју на карту „нормалне политике”, западни медији су на то гледали са цинизмом. Источнонемачка влада је покушала да смекша народ променама у парламентарном животу дозволивши да неко ко није комуниста буде изабран за председника источнонемачког парламента. Вести су овакав потез поздравиле са скептицизмом...

Извештач: Господин Кренц и његове нове колеге су присиљене да йрихвайће укус демократије: прогутати исту потпуно је друга ствар.

Ај Ти Ен, 13.00, 9.11.89

И са чуђењем и неверицом:

Извештач: Одједном, ево нам излива демократије!, с мањим партијама у борби за место председника.

Би Би Си, 13.00, 13. 11. 89.

Први „слободни” избори у Источној Европи били су много слика – мало садржине. Било је много конференција за новинаре, ТВ расправа, испитивања јавног мњења али врло мало питања. Кандидати свих партија су играли на карту приче. За јунске изборе, у жижи је била „Солидарност”:

Извештач: (ПОКИСЛА ИЗБОРНА ТРКА)

Њихова кампања да се поразе комунистички лидери Пољске, почели су на киши а завршили се веома сјајном западњачком изборном тактиком коју су подржале холивудске звезде (СТЕЈСИ КИЧ НА ПОЉСКОЈ ТЕЛЕВИЗИЈИ)

Ај Ти Ен, 22.00, 5.7.89

Пољски комунистички премијер, Мјечеслав Раковски, играо је исту игру. Он је тражио гласове одлазећи кочијама уз традиционалну пољску музику у „обилазак” да се упозна с народом. Ове слике нису утицале на новинара из Би Би Сија:

Извештач: Комунистичка партија има ново лице и нову плочу. Премијер Раковски... криши четрдесетогодишњи монопол власти једне партије, и осмех му је, кажу његови критичари, кисео.

Би Би Си, 18.00, 2. 6. 89.

Месец дана након јунских избора у Пољској, победоносни „депутати” Солидарности заузели су места у Сејму, дођем дому и...

Извештач: Некада стерилни парламент био је испуњен живом расправом.

Би Би Си, Њуз ривју 1989.

Неколико дана касније је Џорџ Буш добио стајаће овације поводом његовог обраћања Парламенту за време државне посете. То је био разочаравајући говор и за солидаристе и за комунисте. Они су очекивали значајну економску помоћ, али

су уместо ње добили финансијске „подстицаје” и високу реторику о врлом новом свету у Пољској. За Ај Ти Ен, реторика је била све. Без обзира на то што је Пољска брзо тонула...

Извештач: То је био историјски тренутак, генерал Јарузелски је испратио америчког председника до јединог парламента совјетског блока с демократски изабраном опозицијом. Орган који је некада аминовао комунистичке идеје, добио је зубе. „Ми живимо”, рекао је Буш, „у изузетном, заиста узбудљивом времену!”

Ај Ти Ен, 22.00, 10. 7. 89.

У „изузетним” и „узбудљивим” месецима који су уследили, нова пољска скупштина је прешла од аминовања плана командне економије до аминовања планова Светске банке и Међународног монетарног фонда. Нови зуби једноставно нису били довољно оштри.

„СЛОБОДНО ТРЖИШТЕ”

Све револуције из 1989. су имале за циљ да Источну Европу учине безбедном за продор капитализма, као и за „слободу и демократију”. На пример, пад Берлинског зида су многи индустријалци доживели као почетак златног доба неокOLONијализма. Један виши економиста из западнонемачке моћне Дојче банке, рекао је за Индипендент да је рушење Берлинског зида „еквивалентно открићу Јужне Америке, када су Европљани експлоатисали јефтину радну снагу и јефтине сировине” (11. 11. 1989). Међутим, овакви ставови се нису много преносили у британским медијима. Оно што су британски медији преносили, јесу слике Источноевропљана запањених чудесима потрошачког капитализма. Идеја „слободног тржишта” у извештавањима из Берлина мора бити стављена у контекст панике у Западној Немачкој због растућег „прилива” источнонемачких „избеглица”. Пре пада Берлинског зида, медији су извештавали о „егзодусу” у оквиру јасне пропаганде Хладног рата. Источни Немци су виђени као „хероји” и „избеглице” из земље коју је један од њих описао као „гигантски затвор” (Би Би Си 1, 13.00, 11. 9. 89). Након пада Берлинског зида, прича се у потпуности променила. Медији су заменили егзодус „проблемом избеглица” који би могао да се реши једино ако се већина врати и обнови своју земљу. Ово може значити да постоји извесна двосмисленост у телевизијским и новинским извештавањима о томе да ли је пад Берлинског зида била „добра” или „лоша” вест.

Извештач: Политичка реакција до сада била је брза и ведрa... али неки локални становници Западног Берлина упозоравају да већ постоји nestaшица посла и станова. Оно што подржава међународна заједница, локално становништво баш и не воли.

Би Би Си 1, 21.00, 9. 11. 89

The *Financial Times* објавио је следеће:

„Потрошачка корпа постаје застава слободе за Источне Немце”. Извештач, Џон Лојд, описао је „талас потрошње како су Источни Немци славили купујући, све док нису остајали шворц у свом походу на капиталистички Запад. Источни Немци очигледно нису правили питање цене, јер су умели лепо да се погоде. Њихове потрошачке корпе биле су пуне артикала најпознатијих радњи Западног Берлина, укључујући Сонијеве, Панасоникове и Филипсове рачунаре и касетофоне, као и мини-линије и играчке за децу... О, каква је то радост, да купујеш док све не потрошиш!” (11. 11. 89)

Међутим, *Индијенден* је објавио другачију верзију. Далеко од пуних корпи богатог потрошачког плена, купци из Источне Немачке враћали су се кућама с „пластичним кесама у којима су носили јефтине артикле са Запада, мале електричне направе, посебне понуде неких радњи – јер нису трошили новац на скупу робу” (13. 11. 89).

Ај Ти Енов извештај на ову тему подвукао је јасну и прилично емпатијску црту између фантазије на Западу и реалности на Истоку. Источни Немци су могли „само да гледају и маштају”, а да затим оду кући. У једном тренутку, извештач је стајао на балкону и гледао на прометну улицу испод њега:

Извештач: Ово је изузетно! Ово је вероватно најпрометнији дан који је Западни Берлин икада угледао! Погледајте само гужву тамо доле! Иронија је што је већина људи из Источног Берлина који просто не купују ништа! За Источне Немце, Западни Берлин је место за гледање и *маштање*...

Да би нам показао шта већина источних Немаца очекује, упознао нас је са Симон и њеном породицом. Они су дошли до излога идући најпознатијом шопинг улицом у граду (Курфирстендамом)...

Извештач: Симон је гледала телевизију, читала новине и *маштала*. И то *маштање* је све што је могла да учини.

Искусили су чари нешто достижнијег симбола западњачког начина живота и слободе – хамбургерницу – и рекли новинару да су уживали у дану:

Извештач: Да ли би желели да дођу и живе на Западу? „Не! Људи нису дружељубиви као на Истоку.” И како би уопште могли да нађу посао? Сасвим ће радо наставити да *маштају* о животу на Западу.

Последњи дани Зида, Ај Ти Ен, 14.00, 12. 11. 89

Уживо из Берлина за Би Би Си Њузнајт, спикер Питер Сноу прича о паду Зида с Томасом Килингером, новинаром из Западне Немачке, и с Јенсом Рајхом, лидером источнонемачке реформистичке групе, Neues Forum. Рајх је изразио дубоку забринутост за оно што се тада дешавало. Није хтео да види како његова земља постаје „конкурентно друштво”. Касније је дебата била прекинута:

Сноу: Видите сада, нас спаја наш извештач Оленка Френкил... која улази у студио с великом циглом у руци. Оленка, шта имаш ту?

Френкил: Ово је цигла с Берлинског зида, симбола твог доласка овамо (СТАВЉА ЦИГЛУ НА СТОЧИЋ И ОДЛАЗИ).

Сноу (ПОСМАТРАЈУЋИ ЦИГЛУ): Не мислим да ће овај зид трајати као Хадријанов. (ОБРАЋА СЕ КИЛИНГЕРУ): Изгледа баш оронуло, зар не?

Физичко пропадање Берлинског зида је било симболично не само због пада комунизма, него и због победе капитализма. Многима од нас је позната слика човека који удара Зид пијуком, или слика људи који га ломе длетом. Да ли је ово победа појединца над масом? Или је можда дух капитализма? Килингер је свакако мислио тако. Стотине источних Немаца, говорио је, ломили су делове Зида и продавали их:

Килингер: Онда када буду кренули нашим либералним, слободним путем, професоре Рајх, извесно је да ће постати конкурентно друштво. Без обзира на окупност. Ми не желимо да будемо брутални капиталисти са Запада, али тако стоје ствари! Када једном дозволите да слобода неометано и неспутано циркулише... људи почињу да

развијају предузетничке вештине и постају конкурентни. Ни ми не волимо извесне лоше стране капитализма. Заправо их мрзимо! Мрзимо храброст код других зато што то нервира. Немамо стрпљења за друге. (СЛЕЖЕ РАМЕНИМА) Па ипак, то јесте цена слободе!

Би Би Си 2, Њузнајт, 10. 11. 89.

Земље Источне Европе су откривале да је цена слободе много већа од овога. Људи су могли да се самостално баве неким послом, продају производе с њихове фарме, управљају сопственим фабрикама. Могли су да раде све на западњачки начин осим да се такмиче с другим производима са Запада на западним тржиштима.

Чак је и народ Мађарске патио, упркос томе што је имао најнапреднији облик мешовите привреде у региону. Специјални Ај Ти Енов извештај у јулу 1989. почео је с оптимистичним погледом на економске успехе земље, показујући призоре осунчаног центра града са цез тријом и свирачима, добро опремљеним продавницама и тезгама, као и неонских знакова западњачког капитализма – McDonalds, Levi's и Benetton. Није само град убирао плодове капитализма. И на селу су се убирале награде. Фармери су могли много да зараде на приватним усевама продајом градским радњама. А у чему је била тајна тако доброг живота?

Извештач: Мађари сада знају да морају да раде по западњачким правилима да би могли да приуште себи такав начин живота. То је нешто на шта земље Источног блока... нису навикле.

Ај Ти Ен, 22.00, 6. 7. 89.

У Пољској се добар живот уопште *није могао приуштити*. Уместо обиља свега, постојале су несташнице и редови:

Извештач: (БЕНЗИНСКА СТАНИЦА) Редови за све, па чак и за буре бензина. Суочавају се с растом цена од минимално 70% и несташницом. (МЕСАРА) Месо лошег квалитета у државној продавници: с 23 милијарди фунти страног дуга, Пољска не може да увози робу широке потрошње у циљу смањења проблема. Многи Пољаци не могу да приуште месо које нуде приватне месаре.

Ај Ти Ен, 22.00, 5. 7. 89.

ЗАКЉУЧАК

Према већини западних медија у то време, народ који је изборио источно-европске револуције желео је да живи у „демократији на западни начин“, да ужива у плодовима „приватног предузетништва“ и да има „потрошачки избор“. Веома је мало примера алтернативних схватања објављених вести у то време. На телевизији је било какво представљање алтернативног погледа било ограничено програмима као што су Њузнајт и Вести Канала 4, али и услед извештавања о тренутним дешавањима и емитовања документарних емисија. На пример, када је Источна Немачка славила четрдесет година државности у октобру 1989. Њузнајт је извештавао о покрету за реформе и интервјуисао неке од вођа тог покрета. Волфганг Улман, протестантски теолог и члан *Демократије сада!*, рекао је новинарима да су, према његовој и другим групама, Михаил Горбачов и перестројка симбол вредности политичког центризма за Источну Немачку:

Улман: Социјализам и марксизам још увек представљају живи покрет, а не само структуру моћи, коришћење моћи или деспотизам.

Би Би Си 2, 6. 10. 89.

Новинар Гардијана, Вил Хатон, је 1990. представио критичко становиште реакције Запада на источноевропске револуције у Би Би Сијевој емисији *Notes In the Margin*. (Би Би Си 2, 22. 2. 90).

Од 1989. године, политичка корупција, финансијски скандали и економска стагнација потресају Запад. Мало је вероватно да становници Источне Европе желе да деле то са Западом. Дакле, шта они *заиста* желе? Шта се дешава у њиховим земљама сада? Тешко је добити одговоре на ова питања из телевизијских вести уколико прича није о кризи и насиљу. Сlike рата у Босни и зверске призоре виђамо свакодневно. Извештавања о расној нетрпељивости у Немачкој и економском колапсу у Русији постали су рутина. Ипак, не чујемо ништа о томе како друге „револуције” напредују. Оне се и даље дешавају али више нису новинска вест.

ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА

1985

Март Черњенко умире. Михаил Горбачов именован за генералног секретара Комунистичке партије Совјетског Савеза. Представљена два политичка програма: Гласност (отвореност) и Перестројка (престројавање).

1988

Март Сукоб између Јерменаца и Азербејџанаца у Грузији око Нагорно-Карабаха. Опасност од војне интервенције и грађанског рата расте. Први знаци могућег распада совјетског блока.

Април Протести националиста у балтичким државама постају антисовјетски протести. Горбачов објављује своју намеру да се повуче из Авганистана. Литванска академија наука основала Сажудис покрет. Заставе балтичких република почеле да се јављају у јавности уз одобравање совјетске владе.

Октобар Громико даје оставку и Горбачов постаје председник.

Август Оживљен Синдикат Солидарност у Пољској. Лех Валеса позива на обуставу штрајка широм земље, у замену за преговоре с Јарузелским и легализацију синдиката.

1989

Јануар Масовни протести у Југославији на челу са Слободаном Милошевићем који обећава виши животни стандард под системом тржишне привреде. Држава почиње да се цепа и опасност од грађанског рата расте, подупрта тензијама између Хрвата и Срба.

Март Делимично слободни избори одржани у Совјетском Савезу. Извесни челници партије бивају поражени, те противници тренутног политичког режима улазе у нову скупштину.

Април Полиција пуца на демонстранте у Тбилисију у Грузији на степеништу зграде парламента.

Јун Убеђење Запада да комунизам јењава потпуно је уздрмано четвртог јуна када је кинески комунистички лидер, Денг Хсиаопинг послао тенкове на Трг Тјананмен да би разбио протесте. Остаци Имре Нађа су поново сахрањени, 16. јуна у Будимпешти. Сахрану је преносила телевизија.

Август У сећање на педесетогодишњицу пакта између Хитлера и Стаљина из 1939. формиран људски ланац који је спајао Талин у Естонији и Виљнус у Литванији. Мађарска наставља с уклањањем граничне ограде и осматрачница.

Октобар Источна Немачка слави 40 година постојања. Горбачов има улогу хероја на тој прослави. Протести опозиције у Берлину, Лајпцигу и Дрездену разбија полиција. Недељни протести се настављају у Лајпцигу. Нови Форум се проглашава за званичну опозицију. Повици „ми смо тај народ” мењају се у „ми смо један народ” и питање поновног уједињења бива покренуто.

Новембар Ерих Хонекер проглашава границе Источне Немачке отвореним. 9. новембра пада Берлински зид симболично окончава Други светски рат најављујући период мирних промена. Народ излази на улице Прага. 17. новембра протести бивају брутално разбијени, али до 20. новембра двеста хиљада људи испуњава Вацлавске намјести тражећи оставку Густава Хусака. Полиција не реагује и догађаје прати телевизија. 24. новембра Александар Дубчек се враћа у Праг и држи говор пред пола милиона људи. Пада влада. 27. новембра, Грађански Форум држи дводневни штрајк у циљу пружања подршке демократији. За 24 сата Комунистичка партија губи „водећу позицију” и обећава слободне изборе. Политбиро открива да је инвазија 1968. била грешка. Густав Хусак даје оставку, а његова партија бива замењена Владом народног јединства.

Децембар 21. децембра председник Николае Чаушеску обраћа се провладином скупу у Букурешту. Дочекан је звиждањем и повицима „Чаушеску убица”. Телевизијски пренос био је обустављен и румунска тајна полиција отворила је ватру. Чаушеску наређује генералу Василеу Милеу да пуца на људе, али генерал то одбија и убија се. Војска сумња да је генерал ликвидиран по личној Чаушескуовој наредби. Војници се придружују протестантима. 22. децембра демонстранти проваљују у зграду Владе у Букурешту. Чаушеску са женом успева да побегне хеликоптером с крова, да би их касније ухватили и ухапсили. Следе три дана великих сукоба између народа и војске на једној страни и тајне полиције на другој. Гласине преплављују јавност. Телевизије преносе о Националном савету спаса. 25. децембра преки суд осуђује Чаушескуове на смрт. Касније се испоставља да су већина чланова Националног савета спаса заправо бивши Чаушескуови следбеници који су у сада деловали с одобрењем из Москве. 29. децембра Вацлав Хавел бива изабран за председника. Он је сковао израз „баршунаста револуција”.

1990

Фебруар Правда објављује изјаву Комунистичке партије на две стране, у којој је истакнут престанак монопола власти и дозвола републикама да се отцепе. Горбачов преузима хитне кораке у циљу обезбеђивања хране и одржавања јавног реда.

Мај Горбачов је извиждан на тераси Лењинове гробнице за време прослављања Првог маја.

Јун Русија проглашава независност под вођством Бориса Јељцина, главног Горбачовљевог такмаца. Проглашење независности Литваније заустављено је након што су совјетске специјалне снаге провалиле у просторије Комунистичке партије која је штампала новине у Вилнусу.

Јул Немачка економска и монетарна унија ступа на снагу првог јула.

Октобар Политичко уједињење Немачке 3. октобра.

Новембар Заменик премијера Николаја Рижкова, Јуриј Масљиков, изјављује да је план Горбачова за 1990. пропао. КГБ се заклиње да ће се борити против сила хаоса. Горбачов се суочава с озбиљним критикама чланова Конгреса народног депутата.

Децембар Едуард Шеварнадзе, главни Јељцинов политички противник у земљи, повлачи се из Владе у знак протеста против диктатуре. Јељцин осуђује војно деловање у Грузији. Телевизија у Лењинграду приказала је филм о физичком обрачуна литванских војника са цивилима (војници су кундацима ударили цивиле).

1991

- Јануар** У литванској престоници Вилњусу и летонској престоници Риги, људи на барикадама испред совјетских тенкова и команданата „црних беретки”. 14 људи је убијено у Вилњусу у нередима 13. јануара, када су совјетске снаге окупирале државну радио станицу.
- Фебруар** Одлучено је да Варшавски пакт престане да постоји као војни савез од 31. марта. Грађански Форум се дели на две струје: десно крило под називом Грађанска демократска партија с лидером Вацлавом Клаусом и на Либерални грађански покрет.
- Март** Председник Словачке, Владимир Мечијар, подноси захтев за отцепљење од Чешке. Председник Пољске, Лех Валеса, упозорава да су реформе осуђене на пропаст без помоћи Запада.
- Април** Немачка влада се сложила да новац који добија од пореза уплаћује за финансирање источног дела. Тридесет хиљада металских радника већином из источног дела протестују у Берлину због незапослености. Популарност Хелмута Кола пада на ниво пре уједињења. Детлев Рохведер, шеф агенције Тројханд задужене за приватизацију источнонемачких фирми, убијен је као резултат кулминације источнонемачког беса због погоршања економске ситуације након уједињења. Неонацисти ступају у сукоб с Пољацима због права на слободан прелазак немачко-пољске границе. Велико незадовољство и све веће противљење реформама Горбачова. Рудари добијају повластице од Владе. Грузија проглашава независност од Совјетског Савеза. Мађарска усваја законе који омогућавају надокнаде некадашњим земљопоседницима и враћање национализоване имовине за време комунизма. Лустрација и тајна полиција почињу да озбиљно угрожавају демократију у Чехословачкој.
- Мај** Југославија остаје без председника. Грузијски националиста, Звијад Гамсахурдија, добија председничке изборе у овој совјетској републици.
- Јун** Последње совјетске војне трупе напуштају Чехословачку и Мађарску. Борис Јељцин постаје први демократски изабран председник Руске Федерације.
- Јул** Варшавски пакт расформиран на састанку у Прагу. Председник Буш понудио Совјетском Савезу статус најповлашћеније нације под условом да се спроведу економске реформе. Статуа Победи на Бранденбуршкој капији у Берлину замењена је након 15 месеци рестаурације. Овога пута је окренута на запад. Немачки парламент обећава да ће вратити Берлину статус главног града.
- Август** Тешка ескалација грађанског сукоба у Југославији. Стотине хиљада мајки протестује испред војних зграда широм Југославије, тражећи враћање њихових синова из рата у Хрватској. Праг постаје једна од већих европских туристичких атракција. Борис Јељцин супротставио се покушају пуча нарученом из Беле Куће, руске зграде парламента, док је Горбачова у кућном притвору држао сам вођа покушаја државног удара. Двеста хиљада Московљана бранило је Владу на барикадама. Горбачов не може да поврати своју моћ. Јељцинов утицај је у успону. Совјетски парламент обуставља активности Комунистичке партије, Горбачов пристаје да се сви његови министри распусте. Демонстранти руше споменик оснивачу државне безбедности (претече КГБ-а), Феликса Ђержинског, испред седишта КГБ у Москви. Лењина статуа испред Комунистичке партије у Вилњусу срушена је, а саму партију је забранио председник Ландсбержис. Европска заједница признаје независне балтичке земље: Литванију, Естонију и Летонију.
- Септембар** Отпочиње рушење Лењиновог споменика у Кијеву, украјинској престоници. Конгрес народних депутата и формално укида Совјетску државу, а моћ предаје

привременој влади коју чини десет република. Побуњени рудари из Букурешта заустављају процес реформе који је покренуо премијер Петер Роман, и тиме потврђују тешку позицију председника државе, Јона Илијескуа. Председник Буш и формално признаје независност трију балтичких држава након повлачења совјетских „црних беретки” из Литваније и Летоније. Етничке енклаве у Азербејџану и Молдавији проглашавају независност од Совјетског Савеза.

Октобар Пољска и Совјетски Савез потписују споразум о повлачењу свих трупа закључно с 31. 12. 1993. Талас неонацизма означава прву годишњицу уједињења, док десетине хиљада шета Берлином у знак протеста на имигранте који живе у Немачкој.

Новембар Умире Густав Хусак, бивши комунистички председник Чехословачке. Лењинов споменик Николаја Томског у Берлину уклоњен је с трга Уједињених нација, бившег Лењиновог трга, упркос покушајима родбине вајара и протестима стотину локалних становника. Лењинград је променио име у Санкт Петербург у присуству војводе Владимира Кириловича, наследника престола Романових, и Пика Боте, министра спољних послова Јужне Африке.

Децембар Михаил Горбачов свргнут с места председника Совјетског Савеза и Борис Јељцин постаје председник Русије. Совјетски Савез се распада и формира Конфедерација независних земаља. Ерих Хонекер тражи азил од чилеанске амбасаде у Москви како би побегао од оптужби да је наређивао да се пуца на људе који су покушавали да илегално пређу из Источне Немачке у Западну. Немачка приморава Европску заједницу да брзо признају Хрватску и Словенију као независне државе.

1992

Јануар Грађански рат у Грузији. Председник Гамсахурдија бежи. Документа Штазија изазвала националну трауму у Источној Немачкој јер су размере сарадње с тајном полицијом бившег режима постале познате јавности.

Фебруар Пољска успорава економску реформу због рецесије. Неонацисти подмећу пожаре у hostelima где одседају имигранти, док Ерих Милке, бивши шеф источно-немачког Штазија, одлази на суђење услед оптужби за убиство двојице полицајаца пре 60 година у Берлину. Совјетске трупе напуштају Литванију.

Март Едвард Шеварнадзе постављен је за вођу новог Државног већа Грузије. Детлеф Далк, лидер Новог Форума/Алијансе 90 групе за људска права у Брандербуршком локалном већу, починио је самоубиство како би скренуо пажњу на неправду око имовинских захтева западних Немаца у вези с бившом источнонемачком имовином. Та пракса је довела до 2,1 милиона имовинских захтева западњака у вези са земљом на Истоку.

Април Уједињене нације шаљу мировне снаге у Југославију.

Јун Вацлав Краус постаје премијер чешког дела Чешко-Словачке републике играјући на карту монетаризма. У исто време, Владимир Мечијар постаје премијер словачког дела федерације играјући на карту национализма и сецесионизма, што га је заправо учинило председником Словачке.

Јул Вацлав Хавел губи на поновним председничким изборима у Чехословачкој. Словачка проглашава независност. Ерих Хокенер је избачен из чилеанске амбасаде и враћен у Берлин на суђење.

Август Расистички нереди у Ростоку, Немачка.

Октобар Совјетске војне јединице напуштају Пољску.

Новембар Александар Дубчек умире услед повреда које је задобио у саобраћајној несрећи. Почело суђење Ериху Хонекеру.

1993

Јануар Чешка република и Словачка су две независне државе. Хонекерово суђење обустављено услед „узнапредовале неизлечиве болести”. Хонекер се придружује жени у Чилеу.

Фебруар Вацлав Хавел полаже заклетву на месту председника Чешке Републике.

Gregory McLaughlin, Coming in from the Cold. Images of the East European revolutions in the British news media. In: *Europe without Walls. Art, Posters and Revolution 1989-93*. Ed. By James Aulich and Tim Wilcox, Manchester City Art Galleries, Manchester 1993, стр. 188–205.

Превела Јелена Јовановић

Рајко Буквић

КОСТА ВАСИЉЕВИЋ – СТО ГОДИНА ОД РОЂЕЊА ЗАБОРАВЉЕНОГ ВЕЛИКАНА

Ове године навршило се сто година од рођења професора Косте Ђ. Васиљевића, једног од најбољих и најцењенијих професора и друштвених делатника на нашим просторима током више од три деценије након Другог светског рата. Нажалост, ова значајна годишњица прошла је у нашој академској и стручној јавности потпуно незапажено, што је у супротности с угледом који је професор Васиљевић имао за живота и са значајем његове научне оставштине. Покушаћемо у овом кратком осврту да допринесемо повратку сећања на професора Васиљевића и његово дело.

Коста Васиљевић је рођен 1. јуна 1911. године у породици скромног материјалног стања, од оца занатлије-содације и мајке кројачице, као најстарији од седморо деце. У Београду је завршио основну школу 1921, нижу гимназију 1925. и Државну трговачку академију 1929. Почео је да ради средином 1929. као чиновник на калкулацијама у А. Д. Шел у Београду, али је врло брзо прешао као банкарски чиновник у Чиновничку банку у Београду, где је радио 1929–1930. После годину дана службе уписао је као ванредни студент Економско-комерцијалну високу школу у Загребу („побегао сам од куће ради студија”), где је студирао издржавајући се од физичких послова. Дипломирао је 1934, а крајем 1933. још као студент, као први у рангу на пријемном испиту, ступио је у службу Државне хипотекарне банке у Београду, где је радио до краја 1944. Рано је запажен по радовима у тада нашим познатим часописима, пре свега у *Економско-финансијском животићу*, што је допринело да после обављене специјализације 1938. године у Паризу буде изабран за хонорарног наставника Економско-комерцијалне високе школе у Београду, за предмет Банкарско књиговодство.

Школске 1939/40 уписао се на докторски течај на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, али се по почетку рата преписао на Економско-комерцијалну високу школу у Београд. На тој школи је 1942. године положио усмени докторски испит и одбранио докторски рад *Кредитни систем у Француској – пословни принципи банака*. Докторат му је 1951. године признала Комисија за ревизију назива доктора стечених за време окупације на Универзитету.

За време рата одбио је да конкурише за наставника на Правно-економском факултету у Београду већ је, по сопственим речима, студирао и усавршавао се, упознавао се с теоријом будући да је „до тада знао само практично”. Као резултат тог рада дошао је низ публикација после ослобођења, које су га сврстале у наше водеће научне и стручне раднике. Познавање и комбиновање теорије и праксе биле су и касније стална карактеристика његовог рада, тако да су његови сарадници на пројектима за привреду истицали да им је тај рад био раван стицању факултетске дипломе.

После рата имао је истакнуте радне ангажмане. Био је председник Ликвидационе комисије Банкферајна (1945), а током 1945. и 1946. радио је на организацији Индустијске банке Југославије, као њен главни инспектор, све до фузије те банке с Народном банком ФНРЈ. У Главној централни Народне банке од 1946. до 1948. радио је на спровођењу фузије банака, а затим као директор рачуноводства Главне централе на пословима организације књиговодства. Крајем 1948. прешао је у Главну дирекцију Државног осигуравајућег завода, радећи опет на пословима организације књиговодства. Средином 1949. прелази у Министарство рударства ФНРЈ, а после његовог расформирања у Генералну дирекцију металургије ФНРЈ, где је радио на пословима организације, израде сводних биланса и на анализи завршних рачуна. Након расформирања Дирекције прешао је 1951. у Институт за економику пољопривреде при Савету за пољопривреду ФНРЈ, где као саветник ради на испитивању економије социјалистичких газдинстава и на организацији њиховог књиговодства. Динамичне промене радних места биле су условљене потребом да Коста Васиљевић у институције у које је упућиван пренесе своја широка стручна знања и богата радна и практична искуства.

Године 1954. и поред неповољне карактеристике за Универзитетски комитет КПЈ коју су написале његове будуће колеге Долфе Вогелник и Радмила Стојановић („Не познаје уопште марксистичку политичку економију ... али ипак може да буде предавач на Економском факултету док не стигну професори марксисте”), изабран је за ванредног професора Економског факултета у Београду за предмет Анализа биланса. За редовног професора изабран је на истом факултету 1961. и на њему је остао до пензионисања 1972. године. Предавао је на последипломским студијама на Економском факултету у Београду, на више курсева (Општа наука о организацији, Организација предузећа по економским јединицама, Специјални проблеми биланса, Финансијско пословање предузећа). Предавао је четири године на Економском факултету у Титограду (предмети Основе књиговодства, Примењено књиговодство, Анализа биланса). Оснивач је и професор Више економске школе у Београду.

Два пута је био на специјалистичким студијама у иностранству. Први пут боравио је 1938. године шест месеци (15. 1–15. 7) на стажу и специјализацији као стажист Државне хипотекарне банке у Банци париске уније у Паризу (L'Union Parisienne), где је проучавао њено пословање и организацију. Други пут боравио је 1952. године два

и по месеца у САД, где је проучавао управљање, организацију и рачуноводство пољопривредних газдинстава у једанаест држава. Боравак у Паризу резултовао је двама великим радовима: *Банка њариске уније* (1938) и докторска дисертација *Кредитни систем у Француској – њословни ѡринципи банака* (1941), коју је одбранио 1942. на Економско-комерцијалној високој школи у Београду. После повратка из САД израдио је званични контни план за сељачке радне задруге.

Био је члан Управног и Извршног одбора Савеза економиста Србије. Иницијатор је и оснивач и први уредник органа Савеза економиста Србије (тада Друштво економиста Србије) – *Економика ѡпредузећа* (од 1953). Била је то, за тадашње време, изузетно смела и визионарска, и како се показало – плодна идеја, будући да у нашој земљи тада није било часописа који се бавио економиком предузећа, а и сама та научна дисциплина била је код нас тек у зачетку. Своју иницијативу Коста Васиљевић је образлагао потребом да се изграђују везе између теорије и праксе – основни задатак часописа био би да служи нашој привредној пракси, предузећима, радним колективима, у којима је постојало већ изграђено организационо искуство: „Тај одлични материјал, који изви-ре из праксе, мора се теоријски осветлити, треба указати на његове позитивне и негативне стране и из тога извући одређене теоријске закључке.” Извршни одбор Савеза прихватио је његову иницијативу и изабрао га за првог главног и одговорног уредника новог часописа. На том положају Коста Васиљевић је остао пуних девет година. Часопис је био изванредно прихваћен у економској јавности и убрзо стекао пуну друштвену афирмацију, у чему су заслуге Косте Васиљевића пре свега као главног уредника, али и као плодног аутора, несумњиво биле огромне. Штампан као месечник, часопис је брзо стекао позицију једног од водећих теоријско-практичних часописа у земљи, достигавши завидан тираж од више хиљада примерака. У организацији часописа издата је и прва економска библиотека с врло актуелним темама о нашем друштвено-економском развоју и привредним проблемима.

Рано је почео да објављује и био запажен – први рад му се појавио 1931. у загребачком часопису *Биланца*, а током наредних година објавио је и двадесетак запажених чланака у часопису *Економско-финансијски живои*, где је од 1935. до 1941. био члан редакционог одбора. После рата сарађивао је као аутор и као члан редакционог одбора у многим часописима (*Наше банкарство*, 1945–46; *Финансије*, од 1948, *Економист*, од 1953, *Социјалистичка ѡлоћпривреда*, *Пољопривреда Војводине*, *Нова трговина*, *Анали Економског факултета у Београду*, од 1958).

Објавио је велики број научних и стручних радова, студија и чланака, као и монографских научних радова и уџбеника, који су имали изванредну улогу и значај у развоју наше економске мисли и у образовању и васпитању генерација младих економских стручњака и научних радника. Многи од његових радова били су пионирски у низу научних дисциплина које су у нашој економској теорији тек настајале и почињале развој. Његови уџбеници, пре свега *Теорија и анализа биланса* (с више

издања) и *Систем обрачуна по економским јединицама*, били су фундаментални радови на којима се већ дуго заснива изградња наше економске теорије у области анализе биланса и рачуноводства.

Активно је учествовао на изради низа законских и других прописа: о једнообразном рачуноводству, о ревалоризацији основних средстава, о награђивању у привреди, о формирању и расподели укупног прихода, радио је на Упутствима за спровођење прописа о акумулацији и ценама којим се 1947. године прешло на планску привреду, био је члан Специјалне групе Врховне комисије за снабдевање, аутор је званичног контног плана за сељачке радне задруге.

Био је члан Извршног одбора Друштва економиста Србије, Извршног одбора Савеза књиговођа Југославије и председништва Ауто-мото Савеза Југославије. Изабран је за ванредног члана TIMS-a (The Institute of Management Science), Америчког института за менаџмент (American Institute of Management, New York), био је члан Комисије за финансијски систем и ревизију Union Européen des experts comptables et financiers (U.E.C. Paris).

Учествовао је на више националних конгреса, на пет конгреса професора економике предузећа у Немачкој, три конгреса Уније европских економских, књиговодствених и финансијских експерата (Брисел, Ница, Париз), као и на Међународном конгресу организације у Паризу.

Бавио се и ревизијом и инспекцијом, организацијом књиговодства и организацијом рада, учествовао је у раду на реорганизацији књиговодства и обрачуна по економским јединицама на више великих пројеката: Рудник угља у Врднику (1949), Рудник олова и цинка Трепча у Звечану (1950), Сељачка радна задруга Будућност у Добановцима (1951–52), Рафинерија нафте у Босанском Броду (1956. и 1959), Рудник угља Тито – Бановићи (1957), Фабрика Црвена застава – Крагујевац (1957–59), Гоша у Смедеревској Паланци (1959–60), Фабрика боја Дуга у Београду (1961). Рад у привреди омогућио је Кости Васиљевићу да успешно обједини теорију и праксу, што је дошло до изражаја у студији *Систем обрачуна по економским јединицама* (Београд 1960), као и у књизи *Дневни биланс у организацији књиговодства по систематичкој методи*, у којој је разрадио своју оригиналну замисао увођења статистичких метода у књиговодство, што је први пут примењено у организацији књиговодства при реорганизацији књиговодства Народне банке ФНРЈ након фузије привредних предузећа, а потом остварено при реорганизацији књиговодства СРЗ Будућност у Добановцима, у књиговодству рударских предузећа и у руднику угља Врдник. Ту идеју Коста Васиљевић је разрадио у инструмент који омогућује дневну ажурност књиговодства и без коришћења веће механизације.

Један је од првих наших економиста после Другог светског рата чији су радови објављени у иностранству (1. *La comptabilité en économie socialiste – expérience Yougoslave*, часопис *Economie et Comptabilité*, No 13 janvier 1956, предавање одржано у Паризу октобра 1955. године у Друштву књиговодствених експерата Француске, 2. *Quelques particularités et*

problèmes des entreprises économiques en Yougoslavie, Note d'information No 19-7/1957, предавање одржано 27. 10. 1957. године у Паризу у организацији AFAP – Association française pour l'accroissement de la productivité).

Учествовао је у раду на *Књиговодственом лексикону* (Београд, 1965), односно његовом другом издању – *Лексикон рачуноводства и пословних финансија* (Београд 1983).

За свој рад добио је већи број признања и награда: од Министарства финансија, од Синдикалне подружнице Народне банке ФНРЈ, од Привредног савета ФНРЈ.

На 4. симпозијуму Савеза рачуновоствених и финансијских радника Србије *Улога рачуноводства у контроли пословања* 1973. године проглашен је за дојена Савеза.

Са супругом Милицом имао је два сина – Ђорђа и Милана.

Умро је 23. јуна 1983. године у Београду.

Извори: Архива Економског факултета Београд, Архив Србије.

Литература: 50 година Економског факултета у Београду 1937–1987, Београд 1987.

РАДОВИ КОСТЕ Ђ. ВАСИЉЕВИЋА

Три методе за књижење реесконтних послова, *Биланца*, Загреб, 1931.

Да ли смо у инфлацији, *Економско-финансијски живоић*, 1933.

Наша валутна политика, *Економско-финансијски живоић*, бр. 48, 1935.

Кредитна политика наших новчаних завода, *Економско-финансијски живоић*, бр. 51, 1935.

Поштанска штедионица од уједињења до данас, *Економско-финансијски живоић*, бр. 54, 1935.

Пласман расположивих средстава новчаних завода, *Економско-финансијски живоић*, бр. 56, 1935.

Ликвидација земљорадничких дугова и наше кредитно тржиште, *Економско-финансијски живоић*, бр. 59, 1936.

Међународна борба око злата, *Економско-финансијски живоић*, бр. 60, 1936.

Наше кредитно тржиште гледано кроз биланс државне хипотекарне банке за 1935. годину (под псеудонимом), *Економско-финансијски живоић*, бр. 62, 1936.

Наше новчано тржиште у првом тромесечју 1936. године, *Економско-финансијски живоић*, бр. 63, 1936.

Развој улога у свету и привредне кризе, *Економско-финансијски живоић*, бр. 65–66, 1936.

Потрошачки кредити и привредна криза, *Економско-финансијски живоић*, бр. 70, 1936.

Карактеристике пасиве државних новчаних установа, *Економско-финансијски живоић*, бр. 75, 1937.

Земљораднички дугови и проблем санације кредитних институција, *Економско-финансијски живоић*, бр. 81, 1937.

Неликвидност нашег кредитног апарата, *Економско-финансијски живоић*, бр. 82, 1937.

Ка стабилизацији француског франка, *Економско-финансијски живоић*, бр. 86–87, 1938.

Мобилизација и монополизација тржишта капитала, *Економско-финансијски живоић*, бр. 94, 1938.

Подела ризика у погледу златне резерве, *Економско-финансијски живоић*, бр. 98–99, 1939.

Организација јавног кредита, *Економско-финансијски живоић*, бр. 103–104, 1939.

- Поводом уредбе о исплати дуга (под псеудонимом), *Економско-финансијски животић*, бр. 105–106, 1939.
- Организација јавног кредитића*, Београд, 1940.
- Средишњи уред за осигурање радника, *Економско-финансијски животић*, бр. 109–110, 1940.
- Техника књиговодства*: комерцијално књиговодство, (б.и.), Београд, 1946.
- Основи једнообразног књиговодства*, Београд: Одбор за уџбенике Економског факултета, 1947.
- Теорија и анализа биланса I: основи науке о билансу и анализе биланса*, Београд : Научна књига, 1948.
- Примењена анализа биланса I. Књ. 1, Систем показатеља у билансима рударских и индустријских предузећа*, Београд: Научна књига, 1948.
- Примењена анализа биланса I. Књ. 2, Систем показатеља у билансима рударских и индустријских предузећа*, Београд: Научна књига, 1948.
- Primenjena analiza građevinskih preduzeća*, Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1949.
- (s Predragom Dinulovićem). *Knjigovodstvo građevinskih preduzeća*, Beograd: Ministarstvo građevina FNRJ, 1949.
- Sistem praćenja izvršenja plana po unutrašnjim privredno-računskim jedinicama*, Beograd: Izdavačko štamparsko preduzeće Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ, 1951.
- Tehnika knjigovodstva: osnovi knjigovodstva i knjigovodstvo trgovinskih preduzeća*, Beograd: s. n., 1951.
- Организација књиговодства у сељачким радним задружјама; Примене новог плана рачуна и начин организације прелаза са старог на нови план*, Београд: Савезни институт за економику пољопривреде, 1951.
- Савремени задаци књиговодства, *Нова тврђовина*, бр. 1, 1952.
- Финансијска снага предузећа посматрана кроз биланс, *Нова тврђовина*, бр. 2, 1952.
- Привредни процеси предузећа изражени кроз биланс, *Нова тврђовина*, бр. 3, 1952.
- Привредне операције изражене у књиговодству, *Нова тврђовина*, бр. 4, 1952.
- Појавни облици средстава у књиговодству, *Нова тврђовина*, бр. 5, 1952.
- Обрт средстава у предузећу, *Нова тврђовина*, бр. 6, 1952.
- Облици кружења средстава у предузећу, *Нова тврђовина*, бр. 7–8, 1952.
- Појединачни обрти средстава и њихов однос према заједничком обрту, *Нова тврђовина*, бр. 9, 1952.
- Промене активне и њихов утицај на финансијску ситуацију предузећа, *Нова тврђовина*, бр. 11, 1952.
- Два система рентабилитета у нашим привредним предузећима, *Економист*, бр. 1, 1953.
- Организациони положај предузећа у привреди, *Економика предузећа*, год. I, 1953, бр. 1.
- Комисиони послови, *Економика предузећа*, год. I, 1953, бр. 4.
- Предузеће и доходак, *Економика предузећа*, год. I, 1953, бр. 5.
- Кредит и кредитни односи, *Економика предузећа*, год. I, 1953, бр. 6.
- Нацрт основне уредбе о укупном производу привредних организација. Принципи, методе и последице, *Економика предузећа*, год. I, 1953, бр. 6 и 8.
- Добит привредних организација и њена расподела, *Економика предузећа*, год. I, 1953, бр. 9.
- Израчунавање калкулативне добити произвођачких предузећа, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 2.
- Извесна запажања у вези са продајом основних средстава, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 5.
- Последице недозвољене употребе обртних средстава за инвестиције, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 5.
- Tehnika knjigovodstva*, III prerađeno izdanje, Beograd: Časopis Finansije, 1954.
- О неким проблемима обртних средстава, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 9.

- (sa Savom Rončevićem, prir.) *Uredba o završnim računima privrednih organizacija za 1953 godinu: sa uputstvom, komentarom i knjigovodstvenim primerima za praktičnu primenu*, Beograd : Nova administracija, 1954.
- Три резултата у пословању предузећа, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 9.
- Облици и правци стимулирања радних колектива, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 9.
- Инструменти и стимулирање, *Економика предузећа*, год. II, 1954, бр. 10.
- Проблеми награђивања у привреди, *Економика предузећа*, год. III, 1955, бр. 2.
- Теорија и анализа биланса*, Београд: „Глас”, 1955.
- Проблем билансних шема, *Економика предузећа*, год. IV, 1956, бр. 3.
- La comptabilité en économie socialiste – experience Yougoslave, *Economie et Comptabilité*, No 13, janvier 1956.
- Наше и капиталистичко предузеће, *Економски анали*, год. II, 1956, бр. 3.
- Quelques particularités et problèmes des entreprises économiques en Yougoslavie, *Information*, № 12, 1957.
- Tehnika knjigovodstva*, 4. prerađeno izdanje, Beograd: Časopis Finansije, 1957.
- Проблеми завршног рачуна, *Економика предузећа*, год. VI, 1958, бр. 3.
- Стварна цена коштања производа, *Економика предузећа*, год. VI, 1958, бр. 9.
- Теорија и analiza bilansa*, II dopunjeno i prerađeno izdanje, Beograd: Ekonomika preduzeća, 1958.
- Награђивање по јединици производа, цена коштања и обрачун по обрачунским јединицама, *Економика предузећа*, год. VI, 1958, бр. 12.
- Проблеми стимулирања на бази снижења цене коштања, *Економика предузећа*, год. VII, 1959, бр. 1.
- О стварној цени коштања, *Економика предузећа*, год. VII, 1959, бр. 1.
- Потреба разјашњења неких појмова – економске јединице, јединице производа, цена коштања, *Економика предузећа*, год. VII, бр. 3, 1959.
- Организациони аспекти привредног система, *Економика предузећа*, год. VII, 1959, бр. 6.
- Принципи обрачуна по економским јединицама, *Економика предузећа*, год. VII, 1960, бр. 1.
- Систем обрачуна по економским јединицама*, Београд: Економика предузећа, 1960.
- Tehnika knjigovodstva*, V prerađeno izdanje, Titograd: Grafički zavod, 1961.
- Групе норме у обрачуну по економским јединицама, *Економика предузећа*, год. IX, 1961, бр. 1.
- Расходовање алата и ситног инвентара и обрачун по економским јединицама, *Економика предузећа*, год. IX, 1961, бр. 9.
- Нека питања обрачуна по економским јединицама, *Економика предузећа*, год. IX, 1961, бр. 10.
- Економске јединице за обезбеђење континуитета производње, *Економика предузећа*, год. IX, 1961, бр. 11.
- Техничка контрола и обрачун по економским јединицама, *Економика предузећа*, год. IX, 1961, бр. 12.
- Плате, лични доходи и цена коштања, *Економика предузећа*, год. X, 1962, бр. 1.
- Теорија и analiza bilansa*, III dopunjeno i prerađeno izdanje, Beograd: Savremena administracija, 1962.
- Објективно и субјективно мерило за расподелу личних доходака у оквиру економских јединица, *Економика предузећа*, год. IX, 1962, бр. 3.
- Теорија и analiza bilansa*, IV dopunjeno i prerađeno izdanje, Beograd: Savremena administracija, 1965.
- Економска организација предузећа и економске јединице, *Економски анали*, год. XII, 1966, бр. 20.

- Анализа као метода за откривање и објективирање унутрашњих резерви у предузећу, Симпозијум у Опатији, 1966.
- Kurs opšte nauke o organizaciji*, Skoplje: Ekonomski fakultet, 1967.
- Kreditni sistem i poslovni principi banaka u Francuskoj*, Beograd: Zavod za savremenu organizaciju poslovanja, 1967.
- Нацрт новог контног плана, *Књиговодсџво*, год. XIII, 1968, бр. 10.
- (et al.) *Priručnik za primenu osnovnog kontnog plana s analitičkom evidencijom i primerima knjiženja*, Beograd: Udruženje knjigovođa Srbije, 1969.
- (et al.) *Opšti priručnik za knjigovodstvo radnih organizacija. Knj. 1*, Beograd: Književne novine, 1970.
- (et al.) *Opšti priručnik za knjigovodstvo radnih organizacija. Knj. 1*, II dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1970.
- (et al.) *Opšti priručnik za knjigovodstvo radnih organizacija. Knj. 2, Zbirka propisa za rad knjigovodstva radnih organizacija*, II dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1970.
- (et al.) *Knjigovodstveni podsetnik*, Beograd: Udruženje knjigovođa Srbije, 1970.
- Teorija i analiza bilansa*, V dopunjeno i prerađeno izdanje, Beograd: Savremena administracija, 1970.
- Коришћење методе пресецања биланса у организацији интерних рачунских односа у књиговодству, *Књиговодсџво*, год. XVI, 1971, бр. 7–8.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: Opšti priručnik: Knj. 1*, Beograd: Književne novine, 1973.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: Zbirka propisa i objašnjenja: Knj. II*, Beograd: Književne novine, 1973.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: zbirka propisa i objašnjenja za rad knjigovodstva OOUR-a. Knj. 1*, IV prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1974.
- Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: zbirka propisa i objašnjenja za rad knjigovodstva OOUR-a. Knj. 2*, IV prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1974.
- (s Dragoslavom Slovićem). *Metoda presecanja bilansa u praksi OOUR*, Beograd: ZIK, 1975.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: opšti priručnik. Knj. 1*, IV prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1976.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: opšti priručnik u dve knjige – novo osnovno izdanje. Knj. 1*, Beograd: Književne novine, 1976.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: zbirka propisa i objašnjenja za rad knjigovodstva OOUR-a*, V prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1976.
- (et al.) *Knjigovodstvo osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija: zbirka propisa i objašnjenja za rad knjigovodstva OOUR-a. Knj. 2*, V prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd: Književne novine, 1976.
- (et al.) *Knjigovodstvo organizacija udruženog rada. Knj. 1, Opšti priručnik*, Beograd: Književne novine: Stručna knjiga, 1977.
- (et al.) *Knjigovodstvo organizacija udruženog rada. Knj. 2, Zbirka propisa za rad u knjigovodstvu*, Beograd: Književne novine: Stručna knjiga, 1977.

ПРИЛОГ АНАТОМИЈИ САВРЕМЕНЕ КРИЗЕ

(*Светска финансијска криза – изазови и трајатежија*, редактор
Оскар Ковач, Научно друштво Србије, Београд 2011)

I

Финансијске кризе, доказују у бриљантној књизи Кармен Рејнхарт и Кенет Рогоф, не представљају ништа ново [Рејнхарт и Рогоф 2011]. Напротив, оне постоје од настанка новца и финансијских тржишта. Рејнхарт и Рогоф указују и на то да се након сваке кризе јавља снажно уверење „да ће овог пута бити другачије”, односно самоуверено се тврди да се криза више неће поновити. Наиме, реч је о томе да након сваке кризе јача веровање тржишних учесника да су коначно успешно савладане све тајне „финансијског заната” и да се ствари више не могу отети контроли. Али убрзо се покаже да је то била заблуда и кризе се увек изнова појављују.

Финансијске кризе су непредвидиве и штетне, што се показало и у случају последње кризе. Савремена светска криза (у току је њен „други талас”) у кратком року битно је променила животе милиона људи широм планете. Њене директне и посредне последице су бројне и далекосежне, а поред осталог она представља велики изазов како за економску политику тако и за економску науку. Отворено је најпре питање шта је довело до кризе (зашто економска наука није била у стању да је предвиди), а затим и питање како је превазићи.¹ Оба питања задиру у саме основе економске науке, али и у постојеће

структурне односе савремених привреда и друштава.

У домаћој научној литератури нема много радова о овој теми, а посебно се осећа недостатак систематичних анализа. Један такав допринос дубљем разумевању узрока и последица светске финансијске кризе, као и начину њеног превазилажења представља зборник радова о којем је овом приликом реч. У њему су садржани следећи прилози: „Узроци и алтернативни путеви санирања последица финансијске кризе у свету” (Оскар Ковач), „Информациона асиметрија, морални hazard и финансијска криза” (Бошко Живковић и Бранко Урошевић), „Трговински аспекти светске економске кризе” (Бранислав Пелевић), „Трансформациона криза и перспективе привреде Србије у епохи глобализације и финансијске кризе” (Рајко Буквић). Сваки прилог представља поглед на кризу из посебног угла, односно снажније осветљава одређени аспект кризе.

У наставку ћемо скренути пажњу на неколико важних тема које се у различитој форми провлаче кроз поменуте радове. Прецизније, нећемо детаљно препричавати прилоге, већ ћемо у кратким цртама указати на идејни и теоријски контекст унутар којег се они крећу да бисмо подстакли читаоца да ову вредну књигу узме у руке и пажљиво је прочита.

II

Када се сагледавају узроци кризе углавном се (и с пуним правом) полази од економске теорије, прецизније од њене доминирајуће школе – неокласике. Указује се на њену

¹ О овој теми већ постоји мноштво научних радова у свету. Важан прилог разумевању изазова које светска криза поставља пред економску науку у домаћој литератури је: [Маџар 2011], поглавље: „Економска наука и привредна криза”.

немоћ да објасни феномене који се јављају на стварним тржиштима, односно указује се на то да неминовно мора крахирати сваки покушај да се сходно овој теорији дизајнирају стварне тржишне институције. Савремени норвешки економиста Ерик Рејнерт [Reinert 2006] оптужује академску економску науку, односно економску теорију која се предаје на универзитетима (заправо неокласику), за неупотребљивост у анализи конкретних проблема који су важни за људе и њихов свакодневни живот. Он подсећа да је Јозеф Шумпетер говорио о „Рикардовом греху”, односно о томе да се економска теорија гради на претпоставкама које су изабране насумице, без одговарајуће емпијске основе. Поред тога, делује и „Кругманов грех” – поседујемо теорије које боље описују стварност од стандардне теорије, али их не користимо у практичној политици.

У области финансијске теорије посебно место припада такозваној теорији ефикасних тржишта. Хипотеза ефикасних тржишта гласи да су бесплатне информације довољан услов да цене одражавају све неопходне информације [Radonjić 2009]. Прецизније, ефикасно тржиште је оно тржиште где постоји велики број учесника који свој профит максимизирају тако што се такмиче с другима у предвиђању тржишне вредности хартија од вредности, при чему је важна текућа информација готово бесплатно на располагању свим тржишним учесницима. Припадници овог теоријског приступа сматрали су да су савремена финансијска тржишта ефикасна тржишта.

Оскар Ковач у свом прилогу наводи ваљан Кругманов приговор, односно његову критику поступка да се равнотежна цена одређене финансијске активе изводи из односа са ценама остале финансијске активе без икакве везе са стањем и кретањима у реалном делу привреде. На тај начин се ствара паралелни свет финансија који нема (или има веома мало) додира с реалним сектором.

Појава шпекулативних балона представља феномен који је веома неугодан за теорију ефикасних тржишта (Бошко Живковић и Бранко Урошевић у свом прилогу износе став да је глобална финансијска криза озбиљно пољуљала поверење у хипотезу о ефикасности финансијског тржишта). Наиме, ако цене у потпуности осликавају, како се каже у теорији, „фундаменталну вредност” хартија од

вредности, што је кључни постулат ове теорије, како онда објаснити феномен значајног одступања цене хартија од вредности од њене фундаменталне вредности. А управо то се догађа код постојања шпекулативног балона.

Другим речима, проблем је у томе што постојање шпекулативног балона указује на постојање неравнотеже на финансијском тржишту. Радоњић у наведеној студији подсећа на то да теорија ефикасних тржишта нуди следећи одговор на ову загонетку: криза на финансијском тржишту не настаје услед слободног функционисања овог тржишта већ управо услед постојања опструкција које онемогућују да ово тржиште успешно функционише (овим се наглашава значај постојања снажне конкуренције за ефикасност финансијског тржишта).

Радоњић оваквом тумачењу супротставља Кејнзов став. Кејнз је наглашавао постојање такозване фундаменталне неизвесности (неизвесност која се не може било каквим поступком свести на ризик), нестабилних очекивања и, последично, шпекулативне природе финансијских тржишта. Сходно Кејнзовој визији финансијска тржишта испољавају знатан степен стабилног развоја, али истовремено су и нестабилна јер се њихов поредак може лако пореметити. Прецизније, потенцијал за колапс система је увек присутан. Није наодмет подсетити и на констатацију Пола Семјуелсона да је тржиште хартија од вредности микроефикасно а истовремено макроефикасно.

III

Акерлоф и Шилер [Акерлоф и Шилер 2010] у књизи која се појавила непосредно након избијања кризе доказују да је неопходно да економска теорија, уколико жели да буде употребљивија за објашњење процеса на стварним тржиштима, мора да промени своје базичне постулате, односно да их на одређени начин допуни. Њихова основна теза гласи да се ни на једно кључно економско питање не може одговорити (па тако ни разумети савремена економска криза) ако се људи посматрају као бића која имају само економску мотивацију и искључиво рационално теже остваривању својих циљева. Они посебно наглашавају важност поверења и правичности у макроекономији.

Када људи одлучују о значајним инвестицијама, они могу да се ослоне искључиво

на поверење а не на неке суптилне процене (Кејнзов став), мада стандардна економска теорија тврди управо супротно. Важно је посебно имати у виду да се поверење и губитак поверења шире као „зараза” (они су употребили израз „мултипликатор поверења”). Прецизније, и епидемија поверења и епидемија песимизма могу букнути изненада. Ово се посебно лако уочава управо код финансијских тржишта и има далекосежне последице на привреду у целини. Или, како кажу сами аутори, епидемије могу букнути само због тога што се променио „степен заразности неког начина размишљања”. У оном тренутку када поверење нестане и када дође до смањења потрошње, тврде Акерлоф и Шилер, ефикасност стандардне монетарне политике постаје веома ограничена. Једном речју, тешка предвидивост кризе је последица несталне природе поверења.²

Велики број аутора констатује исту ствар: криза настаје као последица „отцепљења” новчане од реалне економије. Ерик Рејнерт брани тезу да су финансијске кризе повезане с погрешним односом финансијске и реалне привреде. Реч је о постојању неравнотеже између ова два сектора привреде, а она је толико велика – ово је било Рејнертово предвиђање пре избијања савремене финансијске кризе – да ће након пуцања финансијског балона имати далекосежне негативне последице по реалну привреду. Рејнерт указује на три кључна механизма који су довели до тога да се новчана (финансијска) сфера привреде одвоји од реалне сфере.

Први је утицај механизма камате на камату, који Рејнерт назива „Хамурабијевим учинком”. Учинак камате на камату доводи до тога да, након одређеног времена, финансијска сфера почиње да расте експоненцијално само по овом основу. Други је „Перезин ефект” (према венецуеланској економисткињи Карлоти Перез) који говори о томе да иновације у реалној привреди могу стварати велике балоне у сфери финансијске економије. Финансијске балоне, показује економска историја, често изазивају и нови

финансијски инструменти [Ferguson 2009]. То се пуном снагом обистинило и у последњем случају.

Трећи је „ефект Минског” који је указивао на привредне проблеме који долазе из сфере финансијских тржишта. Хајман Мински (амерички економиста чије су идеје биле гурнуте у страну, а током последње кризе поново је „откривен”) је тврдио да превелика дерегулација финансијских тржишта доводи до финансијске кризе. Деретулисани банкарски сектор подстиче конкуренцију између банака за тржишно учешће. После одређеног времена борба за тржишно учешће повећава ризик и банке мењају стратегију понашања и почињу да повлаче средства да би повећале ликвидност. Такво понашање повећава ризик у привреди у целини и почиње да делује силазна спирала. С друге стране, и клијенти почињу да повлаче новац из банака, што додатно дестабилизује финансијски систем. У једном тренутку финансијски балон пуца и криза „постаје чињеница”.

Рејнерт тврди да је једна од битних поентни анализе Минског наглашавање чињенице да нас владајућа економска теорија спречава – онемогућује – да видимо када долази системска криза.

IV

Бошко Живковић и Бранко Урошевић у свом изузетно темељном прилогу доводе у везу информациону асиметрију са савременим финансијском кризом. Примена концепта информационе асиметрије омогућује да се објасни не само ток кризног процеса него и механизам појачавања удара. Они указују на то да је релација информациона асиметрија – финансијска криза стандардна релација негативне повратне спреге. Тржишта кредитних деривата деловала су у условима дубоке информационе асиметрије и готово непостојеће регулације што је и довело до тога да ствари крену правцем којим су кренуле. Информациона асиметрија има као последицу два велика проблема: негативну селекцију и морални хазард. Аутори наводе и једно и друго у контексту финансијских тржишта, односно показују како су и дужници и кредитори били оптерећени и негативном селекцијом и моралним хазардом.

Негативна селекција се испољава на различите начине: висококвалитетни зајмопримци плаћају релативно више а нискоквалитет-

² Колико је ова криза дошла неочекивано говори и чињеница да су водећи амерички економисти готово пред саму кризу самоуверено изјављивали како је та врста проблема одавно ствар прошлости и да економска наука треба да се пуном снагом усмери на неке друге теме. Детаљније видети: [Кругман 2010].

ни релативно ниже каматне стопе у односу на њихов ризик; високвалитетни зајмопримци напуштају тржиште кредита и налазе алтернативне начине финансирања инвестиција; рационалисање кредита (део зајмопримаца не тражи кредит а то последично мења структуру ризика укупног кредитног портфолиа банке).

Морални хазард је деловао на различитим нивоима, а у његовом подстицању су учествовала и регулаторна тела и политичка елита. На пример, код зајмодаваца се морални хазард испољавао и кроз смањивање критеријума за одобравање кредита. Омогућавао је финансијским институцијама да делују у режиму високог нивоа задужености. Ове институције су улазиле у веома ризичне активности јер су знале да држава, због њихове величине, неће допустити да пропадну. Морални хазард је тржишта секјуритизованих инструмената и кредитних деривата довео у стање да делују супротно њиховој основној функцији. Постојао је и морални хазард регулаторних тела.

Масовном моралном хазарду су допринеле и процењивачи некретнина (они су настојали да процењују што више објеката а банке су подстицале морални хазард тако што они процењивачи који су давали „ниске процене” нису поново били ангажовани). У све ту су биле уплетене и рејтинг агенције које су давале оцене ризика хартија (умањивале су га). При томе, треба напоменути и то да су две највеће рејтинг агенције контролисале преко 80 одсто тржишта. Морални хазард је показан и онда када на упозорење стручне јавности регулатори и политичка елита нису реаговали. Све у свему, може се закључити да је регулаторно окружење било подстицајно за морално хазардно понашање у највећем броју земаља.

Исцрпан приказ ширења кризе, односно суптилно објашњење како се финансијска криза претворила у економску, као и анализа проблема који прате формулисање могуће стратегије њеног превазилажења дат је у прилогу Оскара Ковача. У овом прилогу поред осталог се доказује да криза није открила само то да постоје проблеми у монетарној политици и регулацији финансијског сектора него и у области одлучивања у компанијама и у политици конкуренције. Аутор је приметио да системски ризик настаје када се заштита дата економској елити злоупотре-

ребљава, а да криза настаје када економска власт користи овлашћења тако што се богати на рачун друштва. Проблем настаје услед чињенице да против системског ризика финансијска тржишта не нуде никакво осигурање. Ковач констатује и то да је савремена економска криза истовремено и политичка криза.

V

Бранислав Пелевић је анализирао утицај финансијске и економске кризе на светску трговину. Између 1990. и 2006. године обим размене је растао преко 6% годишње, што је знатно превазилазило стопу раста светске производње (око 3%), а онда је уследила криза. На самом почетку анализе ове теме аутор скреће пажњу на важан методолошки момент. Наиме, он доказује да се део великог одступања раста светске трговине од раста светског БДП може објаснити и различитим третманом укупне и додате вредности у рачунању БДП укупне робне трговине.

Реч је о томе да се укупна трговина рачуна применом бруто принципа – сваки производ, компоненте и репроматеријал се региструју у пуној вредности у увозу (извозу) онолико пута колико пута пређу границу. С друге стране, репроматеријал, полупроизводи и сви производи подложни даљој преради улазе у формирање БДП у мери вредности која се додаје у производном процесу у којима учествују. Сходно томе, удео трговине у БДП је већи што је земља више укључена у глобалне мреже понуде (уколико производи који су предмет њене размене пролазе кроз већи број фаза прераде и у том ланцу се налазе ближе финалном производу).

Како се последња светска економска криза одразила на светску трговину? Дошло је, примећује аутор, до пада светске трговине и тај пад је био изненадан, жесток и синхронизован. Пад светске трговине био је драстичнији у односу на „Велику кризу” од 1928. до 1932. године, али је много краће трајао. Занимљиво је и то да је једно од обележја колапса светске трговине током последње кризе истовремени пад и извоза и увоза код практично свих земаља у свету. Важна карактеристика је и то да је светска трговина забележила вишеструко већи пад од пада бруто домаћег производа. Према расположивим подацима може се приметити да је криза највише погодила тржиште трајних

инвестиционих добара, што се одrazilо и на динамику опоравка (тамо где је био мањи пад дошло је до бржег опоравка). Трговина производима широке потрошње много се брже нормализовала.

Бранислав Пелевић указује и на промену односа према протекционизму на међународном плану. Светска финансијска криза је, између осталог, довела и до поновног оживљавања идеје протекционизма на ширем плану. Утврђено је да и развијене земље и земље у развоју у великој мери користе стандардне мере из протекционистичког арсенала. Пелевић сматра да протекционизам није међу главним узроцима колапса трговине, али да је несумњиво њен битан пратилац. Земље Г20 су се неколико пута изјасниле у прилог спречавања могућег протекционизма. Међутим, пракса изгледа знатно сложеније. Према Светској банци 17 од ових 20 земаља је предузело одговарајуће мере које се могу означити као протекционистичке. У периоду од 2008. до 2010. године у свету је уведено 700 трговинских мера, а од тога око 500 је било дискриминаторских. Од укупног броја мера које су дискриминативне на земље Г20 односи се око две трећине.

Протекционизам се у основи јавља у два могућа облика: кроз легалне инструменте које допушта Светска трговинска организација али и у „завијеним“ формама. Посебно се користе управо оне методе које на први поглед не изгледају као протекционизам (оне се теже идентификују и сходно томе теже и елиминису). Пелевић примећује да се примена мера појачане заштите оправдава намером да се остваре позитивни ефекти на запосленост, доходак и трговински биланс. Позитивни ефекти ових мера, уколико се уопште појаве, биће искључиво краткорочни.

VI

Шта су били конкретни потези земаља када су се суочиле с кризом? Посегнуле су за типичним кејнзовским мерама с циљем спасавања банака која су упале у кризу. У кратком року након избијања кризе у САД је усвојен државни конјунктурни програм тежак 787 милијарди долара (614 милијарди евра). Оскар Ковач у свом прилогу наводи податак да је укупан дуг на тржишту кредита у САД крајем марта 2009. био 53 хиљаде милијарди долара. Реч је суми која је чак 3,5 пута већа од бруто домаћег производа. Кина

је крајем 2008. усвојила стимулативни пакет од 560 милијарди долара уз став да се, уколико то ситуација буде налагала, та средства могу и повећати. Француска је на почетку кризе намеравала да интервенише из фонда тешког 175 милијарди евра, а Немачка пакетом тешким око 500 милијарди евра.

Водеће земље ЕУ су помињале и могућност национализације највећих банака да би спречиле њихов банкрот (тако се нису понашале када су земље у транзицији биле у питању, већ су хладнокрвно инсистирале на банкротству свих привредних субјеката који не могу да опстану на тржишту, то јест који нису у стању да успешно послују). Према проценама стручњака за ову област, до сада је у циљу санирања последица кризе „упумпано“ у новчане токове око девет хиљада милијарди долара. Масовно спасавање несолвентних великих банака, које није праћено елиминисањем поменутих системских узрока који су довели до кризе, изазваће још веће кризе у будућности. Део аналитичара је на ово спасавање великих банака реаговао са скепсом и тврдњом да се на овај начин не решава проблем већ се само у кратком року гаси пожар који ће касније неминовно поново букнути. Другим речима, ови аналитичари су заступали тезу да се криза не може сматрати решеном све док не дође до промене у начину функционисања светског финансијског система.

Финансијске кризе су системске кризе и само се на том нивоу могу и предупредјивати. Или, како је приметио Оскар Ковач, узрок кризе се налази у системском ризику који привредни субјекти сами не могу отклонити уобичајеним техникама на финансијским тржиштима. Он тврди да без успостављања одговорности банака и других финансијских институција, свако њихово спасавање у одређеној кризи је основа за нову кризу. Шта је дугорочно одрживо решење? Неопходно је, сматра већина аналитичара, поново успоставити изгубљену контролу над финансијским сектором и подредити га потребама реалне привреде. Оскар Ковач констатује да се на два одвојена колосека трага за решењем. На једној страни је група 20 земаља која покушава да самостално креира глобално решење не обзирајући се на друге земље. На другој страни су активности Уједињених нација. Према његовој процени постојећа разлика у интересима ће довести до тога да ниједна

опција неће стићи да се припреми до следеће кризе. Кључни проблем је у томе што најснажније земље утичу на то да светске институције воде ону политику која одговара њиховим стратешким интересима.

САД, ЕУ и Кина (региони које Оскар Ковач у свом прилогу посебно анализира) се налазе у различитим позицијама, суочавају се с различитим изазовима и, сходно томе, имају и различите интересе. Европа, подсећа аутор, није могла својим активностима изазвати глобалну финансијску кризу, али сноси и више него припадајући део њених последица. ЕУ у целини је у докапитализацију финансијских институција уложила исто, а у гаранције за њихове обавезе и знатно више од САД. У међувремену се унутар Европске уније отворила и криза евра. Европска унија још увек нема значајне заједничке мере за превазилажење кризе (стварање фискалне уније је још увек далеко од реалности па је и даље отворено питање како приморати земље да се држе критеријума неопходних за остајање земље у еврo зони). Тешко је рећи шта доноси будућност, али како ствари тренутно стоје тамни облаци су и даље надвити над светском привредом. Према суду Оскара Ковача може се без бојазни да се погрешно закључити да тренутна глобална криза неопозиво укида једнополарни систем.

VII

У књизи се расправља и о проблемима с којима се суочавају такозвана тржишта у настајању (ту спада и Србија), односно о такозваној трансформационој кризи. У том контексту анализирају се ограничења примене „Вашингтонског консензуса” и износи се став да је неопходан другачији приступ уколико се настоји остварити стабилан привредни раст (Рајко Буквић). Једна од кључних примедба „Вашингтонском консензусу” је била да је занемарио институције и специфичности које има свака земља, односно да је нудио универзални модел за све случајеве. Пракса је показала да су ствари неупоредиво сложеније и током примене ових принципа појавили су се озбиљни проблеми. Њих је покушао превазићи „проширени” Вашингтонски консензус. Проблеми у примени тог концепта су се појавили и пре избијања кризе. Криза их је само додатно изоштрила и дала им је нову димензију.

Аутор прави једно занимљиво поређење. Наиме, он упоређује два плана: Маршалов

и Моргентауов план. Први се погрешно поистовећује с било којим планом који доноси много ресурса (а заправо реч је о залагању за реиндустријализацију Европе), а други је заправо био усмерен на то да од Немачке створи пољопривредну земљу, односно предлагао је да се она дезиндустријализује (требало је да постане сировински додатак развијеним привредама). Почетни ефекти такве стратегије били су катастрофални и од ње се одустало јер је постало јасно да би се тако угрозио опстанак њеног тадашњег становништва.

У овом идејном контексту анализирају се и резултати процеса транзиције у Србији. Дат је језгровит преглед података о кључним тенденцијама у домаћој привреди и друштву (између осталог указује се на то да је Србија у дубокој демографској кризи – криве динамике рађања и смртности су се пресекле). Да ли треба применити Маршалов или Моргентауов план? Став на којем Рајко Буквић доследно инсистира гласи да се без индустрије не може победити сиромаштво, односно да без индустријализације нема ни стабилног привредног развоја. Сходно томе, аутор се залаже и за измену стратегије привредног развоја Србије, односно за афирмацију стратегије која би почивала на индустријализацији. На дубљем нивоу реч је о залагању за принципе другачије економске теорије. Наиме, аутор се залаже за идеје које заступа такозвани Други канон (детаљно су изложени принципи овог концепта, односно дат је упоредни преглед кључних принципа доминирајуће теорије и овог алтернативног концепта). О тој теми се у домаћим стручним круговима недовољно зна, тако да овај прилог попуњава и део те празнине.

VIII

Светска финансијска криза – изазови и стварајућа је веома занимљива, корисна и вишеструко подстицајна књига која систематично и стручно утемељено анализира ову веома сложену и истовремено многоструку актуелну тему. После ове кризе, сасвим је сигурно, ствари више неће бити исте. Потребно је посебно нагласити и то да, иако се баве веома сложеним питањима, прилози у овом зборнику су веома читљиви (чак и на оним местима где се једноставност по правилу не очекује и не подразумева) и доступни ширем кругу читалаца. Имајући у виду већ помену-

ту чињеницу да у домаћој литератури нема много стручних радова о овој теми, као и то да нема довољно академских расправа какве једна оваква тема несумњиво подразумева, појављивање овог зборника долази у прави час. Примедба која би се могла упутити овом зборнику је његов опсег. Наиме, штета је шта је ограничен на свега четири прилога (укључивањем већег броја прилога би се омогућило обухватање већег броја тема). На крају можемо без икакве бојазни од грешке закључити да је реч о књизи која ће својим квалитетом несумњиво пронаћи пут до читалаца.

ЛИТЕРАТУРА

Акерлоф, Џорџ и Роберт Шилер. *Животињи дух – како психологија човека покреће економију и због чега је то значајно за светски капитализам*. Београд: Службени гласник, 2010.

Маџар, Љубомир. *Искушења економске историје у Србији*. Београд: Службени гласник, 2011.

Рејнхарт, Кармен и Кенет Рогоф. *Овог пута је другачије: осам векова финансијске неразборитости*. Београд: Службени гласник, 2011.

Ferguson, Nil. *Uspon novca: finansijska istorija sveta*. Београд: Plato, 2009.

Krugman, Pol. *Povratak ekonomije depresije i svetska kriza 2008*. Smederevo: Heliks, 2010.

Radonjić, Ognjen. *Finansijska tržišta: rizik, nezvesnost i uslovna stabilnost*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Reinert, Erik S. *Globalna ekonomija – kako su bogati postali bogati i zašto siromašniji postaju siromašniji*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.

Rejnert, Erik S. *Spontani kaos – ekonomija u doba vukova*. Beograd: Čigoja štampa, 2010.

Божо Симојановић

ЛЕОНИД ИВАНОВИЧ АБАЛКИН „ОТАЦ” ТРЖИШНЕ ПРИВРЕДЕ У РУСИЈИ

У Москви је 2. маја 2011. године преминуо познати совјетски и руски економист, политички и државни делатник, научни руководиоца Института економике, академик Руске академије наука (РАН).

Леонид Иванович Абалкин рођен је 5. маја 1930. у Москви. 1952. завршио је Московски институт народне привреде (Московский институт народного хозяйства им. Г. В. Плеханова – МИНХ). Професионалну каријеру започео је у Калињинградској области, где је на Калињинградском техникуму држао курсеве статистике, финансија и политекономије и постао заменик директора техникума. После пет година вратио се у Москву, где је 1958. отпочео магистарске студије (аспирантуру) на Московском државном економском институту под руководством познатог професора Александра Бирмана. Године 1961. постао је асистент на катедри политекономије МИНХ-а, који се ујединио с Московским државним економским институтом. Овде је радио 15 година, прошавши све степене педагошке каријере – од старијег предавача, доцента, професора до руководиоца катедре. 1962. године стекао је звање кандидата економских наука, а 1970. звање доктора економских наука, одбранивши дисертацију: Улога државе у регулацији социјалистичке привреде (Роль государства в регулировании социалистической экономики). Упоредо с научном, градио је и политичку каријеру: од 1966. до 1968. био је секретар партијског комитета Института.

1976. године Л. И. Абалкин је постављен на место заменика руководиоца катедре Проблеми управљања у Академији друштвених наука при ЦК КПСС, и тако постао консултант Л. И. Брежњева. Када се 1978. ова Академија ујединила с Вишом партијском школом, Абалкин је постао руководиоца катедре политичке економије и на том месту се задржао осам година. Тада је изабран за дописног члана Академије наука СССР и 1986. године постављен за директора Института економике АН СССР.

У годинама перестројке Абалкин је имао значајну улогу. На XIX партијској конференцији у лето 1988. био је делегат Севастопољског рејона Москве, рејона са, у тадашњим условима, изузетним значајем који

је проистицао из чињенице да су на релативно малом простору ту били смештени многи водећи истраживачки центри земље: Институт економике, Институт економике и међународних односа (шеф – академик Е. Примаков), Институт економике социалистичког система (шеф – академик О. Богомоллов), Централни економско-математички институт (шеф – дописни члан В. Макаров), Институт народнопривредног прогнозирања (управник – дописни члан. Ју. Јаременко), Институт Далеког Истока (шеф – доктор економских наука М. Титаренко), Институт социологије (управник – доктор философских наука В. Јадов), Институт научних информација у друштвеним наукама (управник – академик В. Виноградов). Абалкиново иступање на конференцији било је запажено, тако да је и поред оштре оцене од стране Горбачова привукло пажњу многих, међу њима и Н. И. Ришкова, председника Савета министара СССР. Као резултат добио је позив да за Савет министара његов Институт припреми до 1. децембра 1988. материјале на тему усавршавања економске реформе чије је спровођење било у току.

Материјали које је Институт припремио за Владу, и који су широко разматрани и оцењивани, уз учешће великог броја водећих економиста земље (академици А. Аганбегјан, Г. Арбатов, О. Богомоллов, В. Кудрјавцев, С. Ситарјан, као и чланови Президиума Совјета Министара СССР), нажалост никада нису публиковани – једино је њихов кратак сиже био дат у радовима Института за 1988. На основу изведене анализе Институт је предложио да се разради програм финансијског оздрављења народне привреде, чији је циљ смањење буџетског дефицита, нормализација новчаног оптицаја и стабилизација потрошачког тржишта. Реферат је позитивно оцењен и Абалкин и Институт су постали интелектуални центар и главна научна база реформи.

У пролеће 1989. Абалкин је изабран за народног депутата СССР, али је већ у мају морао да се одрекне те функције прихватавши позив Н. Ришкова да постане његов заменик и стане на чело комисије за економске реформе. С новог положаја Абалкин је и даље заступао тезу да је нужно радикално обнављање економских односа и давање свим привредним структурама неопходне слободе, истичући да је за заустављање негативних тенденција Влади преостало не више од једне и по године. У изради потребних докумената за Владу и у њиховој одбрани, активно је учествовао и Абалкин, а економски блок који је он предводио заузео је у то време демоцентристичку позицију, која је комбиновала признавање нужности очувања и обнављања централизованих метода регулисања привреде са широким развојем демократских начела у управљању производњом и свим сферама друштвеног живота. Крајем 1989. Абалкин је приступио и формирању Државне комисије Савета министара СССР за економску реформу. У њен састав ушли су академици А. Аганбегјан и С. Шаталин, дописни члан АН СССР В. Мартинов, водећи специјалисти за проблеме управљања професори Р. Јевстигњев, Г. Јегијазарјан, Б. Милнер. Разрада концепције радикалне економске реформе постала је главни задатак комисије и њеног председника.

Разрађена концепција била је својеврсни теоријски продор – управо у њој биле су положене све основне идеје, приступи и принципи који су касније ушли у основу доношених закона, практичних корака владе. У њој су успешно формулисане основне црте новог привредног система: мноштво својинских облика, њихова равноправност и такмичење; зарађивање доходака и њихова расподела у складу с доприносом крајњем резултату; претварање тржишта (у комбинацији с државним регулисањем) у главни инструмент координације делатности учесника друштвене производње; државно регулисање привреде на основу еластичног економског и социјалног планирања; обезбеђење социјалне заштитености грађана, као најважнији задатак државе. Дата је и упоредна анализа могућих варијанти или алтернатива прелаза на тржишну привреду. У концепцији и у реферату била је широка аргументација у корист умерено радикалне варијанте. Било је то у складу с Абалкиновим теоријским схватањима: не будући присталица либералног економског модела, он је у својим радовима посвећивао велику пажњу културно-историјским особеностима развоја совјетске и руске привреде.

За годину и по рада на реформи, уз све тешкоће и противречности, које су пратиле реформе, Абалкинова екипа је успела да створи правни оквир реформе, да донесе низ основних законодавних аката – о својини и земљи, о аренди и акционарским друштвима, о Државној банци СССР и о банкарском систему, о порезу на доходак и на профит, о демонополизацији привреде и њеном „раздржављењу”, о малим предузећима и предузетничкој делатности.

Реформе које је иницирала Државна комисија коју је предводио Абалкин у последњим годинама постојања СССР нису завршене успешно. *Неискоришћена шанса (Неиспользованный шанс)* – тако је он назвао своју књигу, написану на основу рада у совјетској влади. Крај реформе у том облику уследио је оставком владе 1991, као резултат заоштрене политичке борбе, неусаглашености у раду појединих централних установа, а неретко и неприкривеног отпора. Ипак, по многим мишљењима програм који је иницирао и спроводио Абалкин представљао је најозбиљнији, дубоко прорачунат и теоретски заснован програм активности и ни дан данас није изгубио на актуелности и значају.

Приступајући реформама Леонид Абалкин је признавао да се више од свега плаши „револуционарног екстремизма”. А у последњим годинама, критички оцењујући економску политику државе, истицао је: „За успех, земљи је потребно уједињење. Постоје три снаге, три веслача у једном чамцу: власт, предузетништво и наука. И ето, ако се они уједине, веслаће заједно — тада ће се остварити успех”. Сматрао је да је Русији потребан не западни либерални облик тржишта, већ социјално оријентисани модел привреде, који подсећа на кинески. Идеју тржишта, заснованог на државном регулисању, Абалкин је изнео још у 1960-им годинама, и стрпљиво чекао и дочекао свој час – када је дошао Горбачов. Најбољим годинама Абалкин је називао управо крај 1980-их, када су почеле реформе. Али, популарну концепцију убрзања он је оштро критиковао. Схватао

је да ће такав приступ без промене у економском управљању довести до слома. Као заменик председника савета министара, он је припремао програм за прелаз на тржиште. Цео живот се занимајући шаховском игром, он је сваки потез прорачунао и промислио малтене на 40 година унапред. Али, у епохи брзих промена трку концепција добио је 1990. брзи план *500 дана* Станислава Шаталина и његове екипе. И мада и тај програм није био реализован, Абалкин је отишао из владе. Он је критиковао младе економисте, остављајући им при томе могућност да се оглашавају на страницама часописа *Вопросы экономики*. На чело часописа он је дошао 1992. године.

После одласка владе и комисије за реформе, Абалкин се посветио научном раду.

Леонид Иванович је био академик Руске Академије наука, Академије наука ДР Немачке (1989), Међународне Академије управљања (1994), Њујоршке академије наука (1995), Међународне академије Евроазије (1997), Академије наука Грузије (1996), Академије наука Белорусије (2000), председник Међународног фонда Кондратјев, потпредседник Слободног економског друштва Русије и Међународног Савеза економиста, почасни професор МГУ М. В. Ломоносов и универзитета Цинхуа (Пекинг, Кина).

Награђен је орденима За заслуге за Отаџбину IV степена (2000), Пријатељство народа (1986), Слава Русије (1999), Знак поштовања (2005), За марљивост на добробит Отаџбине III степена (2005), Петар Велики I степена (2004), медаљама Пријатељство (Вијетнам, 1978), За одважан рад. Поводом 100-годишњице рођења В. И. Лењина (1970), Ветеран рада (1984), За допринос развоју предузетништва (1997), 2000 изузетних људи XX столећа (Кембриџ, Енглеска, 1997), а такође Медаљом им. С. И. Вавилова (1981) и Почасном повељом Президијума Врховног Совјета РСФСР.

Абалкин је био главни редактор часописа *Вопросы экономики* од 1992, предводио је редакциони савет издавачких едиција *Экономическое наследие* и *Памятники экономической мысли*, а такође Дисертациони савет ИЭ РАН за одбрану докторских дисертација, водио је Катедру социјално-економских проблема МГУ. Држао је циклус предавања у Руској економској академији Г. В. Плеханов.

Био је главни редактор књига Русија – 2015: оптимистички сценарио (*Россия – 2015: оптимистический сценарий*) (1999) и Стратегијски одговор Русије на изазове новог века (*Стратегический ответ России на вызовы нового века*) (2004). Под непосредним руководством Л. И. Абалкина разрађена је дугорочна концепција социјално-економског развоја Русије и концепција економске безбедности Русије, а такође низ великих пројеката, који су имали велики практични значај.

Био је велики љубитељ шаха, где је стигао до респектабилне титуле мајсторски кандидат, био је и почасни председник Међународне асоцијације шаховских ветерана. Интересовао се за историју Русије. Најзад, био је баштован-аматер.

ГЛАВНИ НАУЧНИ РАДОВИ Л. И. АБАЛКИНА

- Политическая экономия и экономическая политика.* Мысль, Москва 1970.
- Хозяйственный механизм развитого социалистического общества.* Мысль, Москва 1973.
- Замечки о российском предпринимательстве.* Москва 1974.
- Конечные народнохозяйственные результаты (сущность, показатели, пути повышения).* Экономика, Москва 1978, 2-е изд. 1982.
- Экономическая теория и практика социалистического хозяйствования.* Москва 1979.
- Диалектика социалистической экономики.* Мысль, Москва 1981.
- Курсом ускорения.* Политиздат, Москва 1986.
- Хозяйственный механизм общественных формаций.* Ред. Л. И. Абалкин, Мысль, Москва 1986.
- Новый тип экономического мышления.* Экономика, Москва 1987.
- Перестройка: пути и проблемы.* Экономика, Москва 1988.
- Политическая экономия – теоретическая основа революционной борьбы рабочего класса.* Ред. Л. И. Абалкин. 2-е изд., доп. и перераб. Мысль, Москва 1988.
- Панорама экономической перестройки.* Ред. Л. И. Абалкин. Экономика, Москва 1989.
- Трудный поворот к рынку.* Ред. Л. И. Абалкин. Экономика, Москва 1990.
- Полный хозяйственный расчёт.* Ред. Л. И. Абалкин. Экономика, Москва 1989.
- Экономическая реформа: поиск решений.* Општа ред. Л. И. Абалкин и А. И. Миллюков, Политиздат, Москва, 1990.
- Неиспользованный шанс.* Политиздат, Москва 1991.
- На перекутке: Размышления о судьбах России.* Москва 1993.
- В поисках кризиса,* Институт экономики РАН, Москва, 1994.
- Замечки о российском предпринимательстве.* Прогресс-Академия, Москва 1994.
- К самопознанию России.* Институт экономики РАН, Москва 1995.
- Экономические воззрения и государственная деятельность С. Ю. Витте.* Москва 1995.
- Экономическая ситуация для России: проблема выбора.* ИЭ РАН, Москва 1997.
- Зигзаги судьбы. Разочарования и надежды.* Инфра-М, Москва 1997.
- Опложженные перемены, или потерянный год.* Институт экономики РАН, Москва 1997.
- Курс переходной экономики.* Учебник, ред. Л. И. Абалкин, Финстатинформ, Москва 1997.
- Система поддержки цен в экономике переходного периода.* Институт экономики РАН, Москва 1998. (коаутори Б. З. Мильнер, А. З. Дадашев и др.).
- Выбор за Россией.* Институт экономики РАН, Москва, 1998.
- Россия – 2015: оптимистический сценарий.* Ред. Л. И. Абалкин, Москва 1999.
- Избранные произведения в 4-х томах.* (Труды Вольного экономического общества), Экономика, Москва, 2000.
- Российская школа экономической мысли: поиск самоопределения.* Институт экономики РАН, Москва 2000.
- Россия: поиск самоопределения.* Наука, Москва 2002. и 2-е изд., Наука, Москва 2005. (за ову монографију Президијум РАН доделио је Абалкину награду која носи име по Н. Д. Кондратјеву)
- Логика экономического роста.* Институт экономики РАН, Москва 2002.
- Моя родословная,* Москва 2003.
- Ситуация: выбор курса.* Москва 2003.
- Очерки истории российской экономической мысли.* ред. Л. И. Абалкин. Наука, Москва 2003.
- Ситуативный опвей России на вызовы нового века.* Экзамен, Москва 2004, (коаутори: Н. Г. Гловацкая и И. А. Погосов).
- Национальная экономика.* Экономистъ, Москва 2005; друго издање: Экономистъ, Москва 2007. (коаутори: М. А. Абрамова и А. И. Алексеев).
- Стираницы исторической памяти.* ИЭ РАН, Москва 2007.

Экономическая история СССР. Абалкин Л. И. и др. Очерки, Инфра-М, Москва 2007.
Российская экономическая мысль: история и современность. ИЭ РАН, Москва 2008.
Размышления о юбилеях. Москва 2009.
Уроки истории и будущее России. Институт Экономики, Москва 2010.
Экономическая история СССР. Инфра-М, Москва 2010. (соавторы: Е. А. Иванов и Д. Е. Сорокин).

Ражко Буквић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

СЛОБОДАН БЈЕЛИЦА. Рођен 19. 2. 1975. у Новом Саду, где је на ФФ, одсек за историју, дипломирао, магистрирао и докторирао. Ту је и запослен као доцент. Написао више од педесет научних радова, међу њима и две књиге: *Радикали у Војводини 1919–1929*, Београд 2005. и *Политички развој Новог Сада између два светска рата*, Нови Сад 2008.

Е-адреса: sbjelica@EUnet.rs

РАЈКО БУКВИЋ (видети ЗМСДН број 136).

ДУБРАВКА ВАЛИЋ НЕДЕЉКОВИЋ (24. 10. 1952. Сарајево, БиХ). Ванредна професорица и шефица на Одсеку за медијске студије ФФ УНС.

Групу за јужнословенске језике ФФ УНС завршила 1975; дипломски рад *Корелативни изрази у српскохрватском језику*. Године 1977. уписала, а 1988. завршила магистарске студије на ФПН БУ (смер: Масовне комуникације и публицистика; магистарска теза: *Филм као средство комуникације: драматика филмског језика и когнитивни развој*). На ФФ УНС 1997. одбранила докторску дисертацију под називом *Драматичке особине интервјуа остварених на радију*.

Од 1976. до 2005. стално запослена у РТВ Нови Сад, Радио Нови Сад, програм за српском језику. Последње звање уредница сложених емисија. Од априла 1992. до новембра 2000. послана на принудни одмор. У периоду provedеном у РНС обавља најсложеније новинарске послове и радне задатке од уређивања централних информативно-политичких емисија, програмских блокова до репортажа и директних преноса.

Специјализација и студијски боровци у иностранству: Лондон 1975/76. (укупно 8 месеци) усавршавање енглеског језика; CRC/CEU Media Session (Diversity Curriculum Training) – fall 2002, October 20–26, Будимпешта; Студијско путовање у Орхус, Данска, Данска школа новинарства, тренинг за израду планова и програма за медијске студије, април 2003; 10th Media Forum „EU Enlargement: Opportunities and Risks“, Seminar for media experts, professionals and politicians, May 2-7, 2004, Berne, Zürich, Lugano and Geneva.

Студијски боравак у Берлину, СРН, за новинаре и предаваче на факултетима за медијске струке из југоисточне Европе, 14–19. септембар 2008.

У звање доцента за ужу научну област Новинарство изабрана 2005, а у звање ванредног професора за ужу научну област Новинарство 2009. На основним студијама предаје следеће обавезне предмете: *Увод у новинарство*, *Радијско новинарство*, *Анализа медијског дискурса* и *Истраживачко новинарство* (и изборне предмете), *Медији за децу*, *Извештавање о другом*, *Извештавање о природним и изазваним катастрофама* и *Медији и верске заједнице*.

(Подвучене наставне предмете увела ДВН; она је увела и Дебатни програм као изборни предмет од академске 2007–2008. који подразумева као завршни испит дебатни турнир). На магистарским студијама Универзитетског центра за родне студије (ACIMS), УНС, специјалистичке и магистарске студије академска 2008–2010. предавачица на изборном предмету Медији и жене. Шефица Одсека за медијске студије ФФ, бирана на трогодишњи мандат (2008–2011). Чланица Наставно-научног већа ФФ (од 2008). Чланица стручног већа за друштвено-хуманистичке науке Сената УНС од 2010.

Једна од оснивачица невладине организације „Женске студије и истраживања – Милева Марић Ајнштајн” 1997. Једна од оснивачица „Асоцијације за креативну комуникацију и дебату” (ACCD). Координаторка новосадског дебатног програма од 1997. и председница Савета координатора ACCD-а од 1998. до 2002. Оснивачица и председница Управног одбора Новосадске новинарске школе од 1996. Оснивачица и координаторка медијског програма Специјалистичких академских студија (САС) 1998. до 2000. Чланица радне групе за израду Модела закона о заштити права националних мањина у Србији, координатор Горан Башић, Центар за истраживање етничитета, Београд. Чланица етичког комитета Независног друштва новинара Војводине. Чланица етичког комитета Клиничког центра Војводине, од 2004. до 2008. Чланица Steering committee, Global Investigative Journalism Network, од 2003. Чланица Друштва за примењену лингвистику Србије од 2009. Кординаторка националног једно-семестралног „Курса за новинаре и студенте о извештавању о реформи сектора безбедности Републике Србије” реализован на ФФ у сарадњи с ОЕБС канцеларијом у Београду (Нови Сад, октобар 2008-јануар 2009). Координаторка међународне школе анализе медијског дискурса за студенте журналистике 5 земаља (Аустрија, Мађарска, Румунија, Словенија, Србија, Црна Гора) Мостови медијског образовања, 2009. Координаторка дебатног програма Новог Сада и Војводине од 1997. до 2002. Председница Савета координатора Асоцијације за креативну комуникацију и дебату од 1998. до 2002. Координаторка националних и међународних дебатних турнира у наведеном периоду. Представница АПВ у радној групи за израду нацрта закона којима ће се ближе регулисати област радиодифузије и рад јавних радиодифузних сервиса у складу с прописима ЕУ. Чланица експертског тима за израду Предлога стратегије развоја јавног информисања у АП Војводини и Акционог плана развоја информисања, покрајинског секретаријата за информације 2010. Чланица савета за равноправност полова, Секретаријата за рад, запошљавање и равноправност полова ПИВ. Чланица НВО Женска влада Србије.

НАУЧНЕ КЊИГЕ: Рикощет речи, Београд 1997. (српско-енглеско издање), *Радијски интјервју*, Београд 1998; *О новинарству и новинарима*, Нови Сад 2007.

Цитирана 12 пута, а након тога и у књизи Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, цитат на страни 500.

Е-адреса: dnvalic@gmail.com

СЕЛЕНА ВИТЕЗОВИЋ (Београд 1978), дипломирала 2003, магистрирала 2007. и докторирала 2011. године на Катедри за археологију ФФ БУ. Од 2004. ради као стипендиста истраживач на пројекту у Археолошком институту из Београда; од 2011. истраживач-сарадник Археолошког института. Тренутно ангажована на пројектима Министарства за просвету и науку „Археологија Србије: културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије” и „Биоархеологија древне Европе – људи, животиње и биљке у праисторији Србије”. Учествовала

на бројним археолошким истраживањима, укључујући Петницу код Ваљева, Винчу код Београда, Старчево код Панчева, Бубањ код Ниша и Трговиште у источној Бугарској и на престижним међународним научним скуповима: Marx, Engels and the prehistoric archaeology in Serbia, *14. Annual Meeting of European Association at Malta*, септ. 2008; Personal ornaments in Central Balkan Neolithic, *15th Annual Meeting of the European Association of Archeologists*, Riva del Garda, септ. 2009; Raw and worked osseous material in Vinča culture, *1th ICAZ International Conference of ICAZ*, Paris, авг. 2010; Perception of the environment in central Balkans Neolithic, *16th Annual Meeting of the European Association of Archeologists*, den Haag, септ. 2010; The Neolithic bone industry from Starčevo-Grad (Serbia), *8th Meeting of Worked Bone Research Group*, Salzburg, авг.–септ. 2011. Говори енглески, француски, шпански, италијански и немачки.
Е-адреса: selenavitezovic@gmail.com

ВЛАДИМИР ВУЧКОВИЋ, рођен у Јагодини 1975, где је завршио основну школу и гимназију. На ЕФ БУ дипломирао 1997, магистрирао 2000. и докторирао 2004. У звање асистента на истом факултету биран је 1998, а доцента 2004. На Факултету за међународну економију УМ, у звању ванредног професора, запослен је од 2008. Током израде магистарске тезе, 1998. године, боравио је на Rhode Island University, САД. Научна област којом се бави јесу финансије. На основним студијама предаје предмете Основи финансија и банкарства, Међународни економски односи, Међународни финансијски менаџмент, Савремене економије Северне и Латинске Америке I и II, а на дипломским студијама предмет Америчка економија. Члан је Фискалног савета Републике Србије. Уредник је часописа *Макроекономске анализе и трендови*. Ванредни је члан Научног друштва економиста. Објавио је већи број чланака у часописима и зборницима с научних скупова. Учествовао с прилозима у изради *Економског речника* (Београд 2001, друго издање 2006) и књиге *Економисти нобеловци 1990–2003* (Београд 2004).

Е-адреса: vvuckovic@adsl.yubc.net

ЖЕЉКО ВУЧКОВИЋ. Рођен 1960. у Зрењанину, где је завршио гимназију „Коча Коларов” као ученик генерације. Дипломирао филозофију на ФФ БУ 1984, а магистрирао на ПФ БУ 1993. На БУ стекао звање доктора библиотечно-информационих наука и социологије знања 2002. У Библиотеци МС радио од 1987. до 2007. као библиотекар, руководилац Одељења за развој и координатор за делатност. Од 2003. до 2007. Председник Комисије за полагање стручног библиотекарског испита у Војводини. Од 2002. предаје Пословну етику и Естетику медија на Факултету за менаџмент у Новом Саду, а од 2007. Професор Педагошког факултета у Сомбору на предметима Савремено библиотекарство и Медијска култура. Председник Библиотекарског друштва Србије од 2009–2011. Главни уредник часописа *Библиотекар*. Члан сарадник МС и члан њеног Лексикографско-библиографског одбора, сарадник СБР и Српске енциклопедије. Објавио преко 70 научних и стручних радова, два факултетска уџбеника (*Естетика и култура медија* и *Бизнис и морал: основи пословне етике*), као и десет књига: (с Јудмилом Иваз), *Библиотеке у Војводини*, Нови Сад 1992; *Ка савременој библиотеци*, Нови Сад 1997; *У Ирију славе књижу*, Ириг 1998; *Памтеник чийалишћиа иришког*, Ириг 2002; *Јавне библиотеке и јавно знање*, Нови Сад 2003; (с Горданом Стокић Симончић), *Менаџмент у библиотекама*, Београд 2003; *Марија Кири: њен животи и њено дело*, Нови Сад 2003; (са Стеваном Пиштевићем) *Повесница КУД „Змај” у Ирију 1905–2005*, Ириг

2005; (с Горданом Стокић Симончић), *Управљање библиотекама у добу знања*, Источно Сарајево 2007; (с Надом Тодоров), *Култура читања у времену Инјернејта*, Инђија 2010.

Е-адреса: zeljko.sombor@yahoo.com

ВЛАДИМИР ЯКОВЛЕВИЧ ЗАХАРОВ. Рођен 1948. у Нижњем Новгороде (Русија). Завршио Нижњеновгородски државни универзитет (1973). Доктор економских наука, професор, академик Међународне академије наука екологије, безбедности човека и природе. Од 1970–1975. научни сарадник Нижњеновгородског државног универзитета, од 1976–1981. економист научно-производног савеза „Кварц”. Од 1982–1988. научни сарадник Института социологије АН СССР, од 1989–1996. директор Волго-Вјатског одељења Сверуског центра проучавања друштвеног мњења и маркетиншких истраживања (ВЦИОМ). Од 1997. доцент ВГИПИ, од 2005. професор Нижњеновгородског државног архитектонско-грађевинског универзитета (ННГАСУ), професор Високе школе економике, Нижњи Новгород.

Члан редколегијума часописа *Бизнес-јарјнеры*. Аутор и коаутор 10 монографија, 11 уџбеника, и 150 чланака (на руском и енглеском језику). Област научних интереса: истраживање проблема одрживог развоја организација и тржишта. Диплома Руске академије природних наука „Золотой фонд отечественной науки. Лучшее учебно-методическое издание в отрасли“.

ГЛАВНИ РАДОВИ: *Стратегическое управление промышленными комплексами*, Н. Новгород 2001; *Стабильное развитие промышленных предприятий: теория и практика* (коаутор), Н. Новгород 2007; *Маркетинговые исследования: опыт анализа рынков в трансформирующейся экономике* (коаутор), Н. Новгород 2008; *Управление бизнес-процессами современных организаций* (коаутор), Москва 2009; *Стратегический маркетинг: теория и практика* (координатор), монографија, Н. Новгород 2010; *Реинжиниринг бизнес процессов* (коаутор), Москва 2010.

Е-адреса: zaharov48@yandex.ru

ДРАГАН НОВАКОВИЋ. Рођен 27. јануара 1951. Виши научни сарадник. Основну школу и гимназију завршио у Ужицу. Студије социологије завршио на ФФ БУ. Магистрирао на ПФ БУ. Докторирао на ФПН БУ.

Објавио више научних радова из области социологије и политикологије религије, црквене историје и историје државног права о црквама и верским заједницама. Радове публиковао у Србији, Русији, Хрватској, Словенији, Белорусији, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Извршни уредник часописа *Политикологија религије*. Ради у Министарству вера и дијаспоре Владе Републике Србије као помоћник министра.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Верске заједнице на размеђу векова*, Београд 2003; *Школство Исламске заједнице*, Ниш 2004; *Државно законодавство о православној цркви у Србији од 1804. до 1914. године*, Београд 2010.

Е-адреса: dragan.novakovic@mv.gov.rs ; d.novakovic@sezampro.rs

БРАНИСЛАВ ПЕЛЕВИЋ, рођен 1955. у Београду. На ЕФ БУ дипломирао 1979, магистрирао 1989. и докторирао 1993. године. На истом факултету прошао је кроз сва наставничка звања, од асистента до редовног професора. На УМ запослен од јуна 2008. у звању редовног професора и декана Факултета за међународну економију. Током израде докторске дисертације, 1991/92. године, боравио је на Florida State University и, као стипендиста ТЕМПУС програма ЕУ,

на London School of Economics. У периоду од 2002. до 2004. био је продекан за науку, а од тада до 2006. декан ЕФ БУ. Такође, обављао је дужност шефа Катедре за међународне економске односе. Био је члан редакције и главни и одговорни уредник часописа *Економски анали* у периоду 2001-2004. Члан је Научног друштва економиста у чијем Председништву је радио од 2002. до 2006. У периоду од 1994 до 1996. обављао је дужност генералног секретара Удружења универзитетских наставника и научника Србије. Био је члан Савезног економског савета. Био је учесник и/или руководиоца у више пројеката за потребе Савезне владе, Владе Републике Србије и НБЈ, као и у међународним пројектима СЦЕПП (основаног од стране Европске банке за обнову и развој) и ТЕМПУС. Аутор је и редактор већег броја књига и монографија, студија и чланака, првенствено у областима теорије и политике међународне трговине, платног биланса и девизних курсева. Уредник књиге *Економисти нобеловци 1990-2003*, Економски факултет Београд, 2004.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: *Теорија међународне сипраиешке трговине*. ЕФ, Београд: 1993; *Strategy of FR of Yugoslavia's Foreign Economic Policy*, Athens 1999; *Yugoslavia's Strategy of Foreign Economic Relations*, in: *The Labirinth of Crisis: Prerequisites for the Democratic Transformation of the Federal Republic of Yugoslavia* (L. R. Basta Fleiner, R. Nakarada, S. Samardzic, eds.), Helbing & Lichtenhahn, Fribourg, Bale, Geneve Munich 2001; *Европска интеграција, либерализација и регионална сарадња*, у: *Послеитранзициони процеси*, Београд, 2003; *Трговински аспекти светске економске кризе*, у: Оскар Ковач (ред.) *Светска финансијска криза – изазови и сипраиешје*. Београд 2011.

Е-адреса: bpelevic@megatrend.edu.rs

БОЖО СТОЈАНОВИЋ. Рођен 1964. у Великом Паланчишту код Приједора. На ЕФ у Бањој Луци дипломирао 1988. Последипломске студије похађао на ЕФ БУ (смер „Општа теоријска економија“) где је магистрирао 1992. и докторирао 1995. у области микроекономије.

Школску 1998/99. годину провео је на Универзитету у Кемницу (Савезна Република Немачка) као гост катедре за економску теорију и политику. Запослен је на ЕФ БУ у звању ванредног професора где на основним студијама изводи наставу на предметима теорија цена и теорија производње. Стални је сарадник Института за европске студије у Београду где је 2007. изабран у звање вишег научног сарадника.

Предмети његовог научног интересовања су: методологија друштвених наука, историја економске мисли, теорија игара, микроекономика, „аустријска“ теорија, економија рада, тржиште рада ЕУ, економика транзиције.

Поред већег броја чланака објавио је и књиге: *Тржишта рада и проблеми запослености у Европској унији*, Београд 1997; *Теорија игара – елементи и примена*, Београд 2005; *Транзиција у Србији – привредно лушање*, Београд 2005; *Цртице о књигама, идејама и људима*, Београд 2007; *Теоретичари либерализма*, коаутор, Београд 2007; *Основе аустријске теорије*, Београд 2008; *Наднице у економској теорији – књига I: преглед кључних теорија*, Београд 2008; *Наднице у економској теорији – књига II: надница као исход преговарања*, Београд 2011.

Е-адреса: bozo.stojanovic@gmail.com

АЛЕКСАНДАР ЧУЧКОВИЋ. Доцент на ЕФ у Суботици, где предаје следеће предмете: Филозофија, Методологија научноистраживачког рада и Глобализација, а на ФПУ у Београду предаје Историју и теорију дизајна. Његова

интересовања усмерена су на естетику, нарочито на естетику технике и на теорију дизајна. Досад објављивао у часописима *Анали Економског факултета, Архе, Технологија и друштво* и *Зборник Музеја примењене уметности*. Његова последња књига је *Увод у филозофију*, у издању ЕФ из Суботице.

Е-адреса: cuckovic@ef.uns.ac.rs

ДРАГАН ЋАЛОВИЋ (1976). Дипломирао сликарство на ФЛУ БУ 1998. и арапски језик и књижевност на ФлФ БУ 2006. Магистрирао теорију уметности и медија на интердисциплинарним студијама при Универзитету уметности у Београду 2005, а на истој групи и докторирао 2008. Током 2002. сарађивао на научном пројекту *Културна историја у Србији*, при Заводу за проучавање културног развоја. Од 2008. у звању доцента, ради као наставник на Факултету за културу и медије УМ у Београду, где предаје Увод у медиологију и Теорију уметности, и као гостујући професор на ФлФ БУ, где предаје Исламску уметност, Исламску архитектуру и Арапску калиграфију. Од 2008. члан редакције часописа *Култура* (Београд), и *Годишњака Факултета за културу и медије УМ* (Београд). Од 2010. године ради као продекан за наставу Факултета за културу и медије УМ у Београду.

Е-адреса: calovic_dragan@yahoo.com

СКРАЋЕНИЦЕ

АПВ = Аутономна Покрајина Војводина

ЕФ = Економски факултет

ЕУ = Европска унија

ФФ = Филозофски факултет

ФлФ = Филолошки факултет

ФЛУ = Факултет ликовних уметности

ФПН = Факултет политичких наука

ФПУ = Факултет примењених уметности

УНС = Универзитет у Новом Саду

БУ = Београдски универзитет

УМ = Универзитет Мегатренд

СРН = Савезна Република Немачка

ИЗВОРИ ПОДАТАКА: Примарни – аутори; секундарни – енциклопедије, лексикони и друге јавне базе података (представљене на интернету, у медијима...).

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798
Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420–199
381 21 6615–798
www.maticasrpska.org.rs
email: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
137. (4/2011) свеску 29. септембра 2011.
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Мирјана Зрнић
Лектор и коректор чланака: Владимир Шовљански
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2011. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад
Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76– . – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984– . – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за просвету и науку
Републике Србије